

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 10

ДРАГУТИН МИЋОВИЋ

КРАЈИШНИЧКА ЕПИКА

БЕОГРАД 1980.

ДРАГУТИН МИБОВИЋ
КРАЈИШНИЧКА ЕПИКА

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

EDITIONS SPECIALES

№ 10

DRAGUTIN MIĆOVIĆ

**LA POESIE EPIQUE
DES KRAÏCHNIKS**

Rédacteur

RADOVAN SAMARDŽIĆ

**Membre correspondant de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques**

**Présenté à la Séance du Conseil scientifique de l'Institut des Etudes
balkaniques, le 29 décembre 1979.**

BELGRADE 1980.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 10

ДРАГУТИН МИЋОВИЋ

КРАЈИШНИЧКА ЕПИКА

Уредник

РАДОВАН САМАРЦИЋ

**Човјесни члан Српске академије наука и уметности
директор Балканолошког института САНУ**

**Примљено на седници Научног већа Балканолошког института
29. децембра 1979. године**

БЕОГРАД 1980.

Рецензенти

Проф. др Радован Самарџић, дописни члан САНУ
др Миодраг Стојановић, виши научни сарадник

С А Д Р Ж А Ј

Уводне напомене	7
Крајина као географско-историјски појам	8
Помени, бележења и објављивања муслиманских песама о Крајишницима	27
Крајишничке песме међу осталим муслиманским јунач- ким песмама	61
Особености и развој крајишничких епских песама . .	111
О арбанашким песмама и њиховом односу према босан- скохерцеговачкој муслиманској епској поезији	135
Закључак	167
Résumé — <i>La poésie épique des Kraïchniks</i>	171
Индекс имена	175

Содержание

1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	10
11	11
12	12
13	13
14	14
15	15
16	16
17	17
18	18
19	19
20	20
21	21
22	22
23	23
24	24
25	25
26	26
27	27
28	28
29	29
30	30
31	31
32	32
33	33
34	34
35	35
36	36
37	37
38	38
39	39
40	40
41	41
42	42
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50
51	51
52	52
53	53
54	54
55	55
56	56
57	57
58	58
59	59
60	60
61	61
62	62
63	63
64	64
65	65
66	66
67	67
68	68
69	69
70	70
71	71
72	72
73	73
74	74
75	75
76	76
77	77
78	78
79	79
80	80
81	81
82	82
83	83
84	84
85	85
86	86
87	87
88	88
89	89
90	90
91	91
92	92
93	93
94	94
95	95
96	96
97	97
98	98
99	99
100	100

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У овом раду смо настојали да из богате и обимне грађе нашег усменог епског стваралаштва издвојимо крајишничке песме као значајан и занимљив феномен не само босанскохерцеговачке, него и целокупне народне поезије на српскохрватском језику.

Наша истраживања су се кретала у три основна правца: а) указати на реалне историјске основе настанка епике о Крајишницима (и стари, *прилагођени* и нови песнички мотиви носе снажан печат реалне крајишничке свакодневице: отмица, ропства, откупа и др.) б) изнети приказ крајишничке епике од првих помена и бележења до анализе њеног садржаја и развоја и ц) осврнути се на ширење крајишничких песама, односно појаву ових песама и ван језичко-песничког подручја босанскохерцеговачке епске народне поезије.

Наравно, у многим фазама анализе и обраде ових проблема, нисмо могли остављати по страни и многе појаве које су карактеристичне за целокупну босанскохерцеговачку муслиманску епiku, али смо настојали да се у основи задржимо на крајишничким песмама.

Посебно смо у задњем поглављу овога рада изнели карактеристичне особине и арбанашких песама о Крајишницима, упоређујући их са босанскохерцеговачким муслиманским крајишничким песмама, као заједничком балканолошком феномену.

На крају да укажемо да смо се у анализи, истина, служили најпознатијим изворима (Вукова, Херманова, Матична збирка и др.), али смо настојали да своје закључке поткрепимо и неким мање обрађиваним песмама (Врчевићева рук. збирка, Богишићева збирка, накнадно објављеним Хермановим рук. песмама и сл.)

Извесне проблеме који су у нашој науци о усменом стваралаштву потпуније обрађени (Метрика, десетерац, уп. Т. Матетић, *Metrika muslimanske narodne epike*, Rad JAZU, knj. 253, 255), нисмо наново детаљније анализирали и настојали смо да већ утврђене резултате и истраживања опширније не наводимо у овоме раду.

КРАЈИНА КАО ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКИ ПОЈАМ

1.

КРАЈИНА, као и многе речи у нашем језику које са њом имају заједнички корен или основу, представљају стару словенску лексику.¹ Код нас се, од најстаријих времена, речи као крај, крајина, крајиште, крајишник и сл. везују за пограничне крајеве, жупе, насеља или некадашње границе. Тако се предео југозападно од Скадра, између Бојане и црмничке долине, који је некада представљао српсковизантијску границу, још код попа Дукљанина назива Крајином.² Планински предео између Врања, Трна и Бустендила, који повезује Србију и Бугарску — зове се Крајиште. Врло рано се под именом Крајина (као и становници Крајињани) помиње област између Неретве и Цетине³, а данас су као географске области нарочито познате Босанска крајина и Тимочка (односно Неготинска) крајина.⁴ На Косову постоји село Крајиште, које је, по свој прилици, постојало и у време Душаново.⁵ Западно од плавско-гусињске области, између Хотских корита и Љешнице налази се Кучка крајина која је, такође, највероватније названа тако као племенска гранична област.⁶ О *крајиштима* средњевековних јужнословенских држава, као и о пограничним заповедницима (*властеле краиштници*) најбоље сведочанство нам пружа Душанов законик (1349—1354), који је, бесумње, само потврдио стање које је и до њега постојало.⁷

Члан 49. Законика гласи: „О краиштникоу властелиноу: Властеле краиштници . која воиска отгуда мене, и плени земљу цареву . тере преиде опет през них земљу . тизи властеле все да плате . през коих преиде државоу.”⁸

О дужностима *краиштника* говори се, такође, и у 143. члану Законика: „О гоусарех: И ако се обрете гоусар одца през државоу краиштника и плени где годе и опет се врати с с пленом да плакја краиштник самоседмо.”⁹

Помене „краишта” имамо и 1381. и 1451. године.¹⁰

Када су Турци 1392. године заузели Скопље и у њему поставили првог санџакбега на југословенској територији, домаћи извори и њега називају „краиштни воевода“.¹¹

Од посебног значаја је повеља Херцега Стјепана Косаче, писана 19. јула 1453. године у којој се помиње „краишник господарев“ и „краиште“. „даемоу на знање господару великому и господе везирем и краишнику господареву кои годе буде на бос'нско краиште.“¹² Исто тако и турски султан Мехмед II у једном „хуцету“ од 6. новембра 1469. године, писаном нашим језиком, ставља на знање „всем краишником царства ми“¹³ да су му Дубровчани Ивко Бунић и Степко Лукаревић предали харач.

Дубровчани, такође, све до краја XVI века називају херцеговачке санџакбегове — крајишницима.¹⁴

Напоредо са турским надирањем кроз Босну и Херцеговину, све више се и појам *крајишта*, односно *крајине* помера на север.

„Већ прије 1463. — пише Х. Крешевљаковић — заузели су Турци један дио босанског територија и на војничку га организовали као крајиште или серхат с војводом или крајишником на челу. Ту установу су Турци преузели од Бизанта. У томе крајишту је 1453. године главни логор Врхбосна, касније прозвана Сарајево. Друго крајиште организовано је у Хумској Земљи након смрти Херцега Стјепана (1466). Даљим освајањем помицала су се крајишта.“¹⁵

2.

Повеља Херцега Стјепана Косаче од 1453. године је задњи средњовековни документ у коме се помиње *крајиште*. У наредном периоду, када долази до пада Босне и Херцеговине под Турке, јавља се нов појам са истим и сличним значењем — *крајина*. Тако имамо помен из 1529. („Да се свитлост краљева кодиколи укаже на краини“¹⁶) и 1558. године („Мисто на којој годир краини“¹⁷). Али, много чешће се помиње *краина* (крајина) као и *краишник* у XVII веку, нарочито у преписци коју воде турски гранични заповедници са суседним хрватским и аустријским, односно млетачким граничним старешинама.

Наводимо неке од ових помена из различитих раздобља: *Године 1606 — 1620*. Диздар костајнички Хасан-ага пише загребачком бискупу поводом сужња Маријана и обраћа му се као „витезу краишному“.¹⁸ *Година 1648*. Костајнички ђехаја Мухарем обраћа се капетану Петру Патачићу поводом једне сироте заробљене девојке и пише му као „суседу краишному“¹⁹ а у другом писму истог ђехаје капетану Патачићу имамо обраћање: „како суседу краишному а уасдар уфаному на тои краини“.²⁰ *Година 1652*. Абдулах Диздаревић пише капе-

тану сисачком Турјану поводом откупа за сужња Мустафу и упућује поздраве сисачком капетану и сисачкој господи *како сосидам нашим на краини*.²¹ *Година 1654*. У статуту од 5. августа 1654. године који су донели Морлаци и староседеоци, сердари и харамбаше који су се скупили „на Груси” на млетачкој страни имамо живу слику пограничног живота на млетачко-гурској граници. Иако је статут написан на италијанском језику, сачуван је и оригинал, у коме се *краина* помиње неколико пута. Поред осам одредби овога статута, којима се регулишу чување границе, као и узајамни односи становништва, занимљиво је да се под *краином* схвата и скуп, људство, становништво пограничног краја. Ево примера:

„У име бога

г. 1654

месеца августа, нека се знаде када се скупи Краина на Груси и учини лигу”.²²

„Ово писа сва Краина с лиценцом господском”

„Ово учини сва Краина горња и доња до Пакоштана”.

Година 1655. Рецеп, одобаша из Јасеновца оправдава код сисачке господе неког Салиха и пише сисачком капетану „како сосиду на краини”.²³ Исте године се Омерага, костајнички диздар, нагађа с капетаном Јаковом Филиповићем око откупа сужања (Мустафе и Фрања) и поздравља капетана *како сосида на краини*.²⁴

Година 1675. Ове године, 12. августа, жали се крчки санџакбег Мухарембег Дуракбеговић далматинском провидуру Марину Зорзи за недела млетачких поданика, и нарочито на Маркету из Пакоштана, који га изазива на мегдан, те позива гувернадура да се *краина не смета*.²⁵ У истом писму стоји и: *него се уздам у ваше господство даћете чинити у краини разлог и љубов ...*, и опет: *дасе краина не смета*. Исте године се Марину Зорзи обраћа писмом и заповедник Книна Мехмедбег Атлагић, који му пише *како нашему сусиду и уфаному пријатељу*.²⁶

Година 1676. У познатој хроници П. Витезовића описана је смрт чувеног Мустајбега Личког, и том се приликом за Микулицу Оришковића, који га је посекао, каже да је Оточанин од Сенске краине. *Година 1699*. Из преписке се може закључити да се под *краином* схвата само један део граничног подручја, као што је случај у писму Ибрахим-аге пуковнику Макару, из 1699. године, у коме стоји: *У нас Ибрахим аге заповедника све каменградске крајине од Сане до Крке*.²⁸

Година 1700. У писму Алибега Ковачевића огулинском капетану пише: *Од мене моселима бихаћкога заповедника све бихаћке краине*.²⁹

Из ово неколико примера се види да се *краина* употребљава пре свега за обележавање граничног подручја, али је овај појам, као и појам крајишник, добио и друга значења (као — крајина у значењу било којег краја, појам који обележава становнике, радњу, ратовање и сл., односно крајишник не само као заповедник, становник крајине, него и ратник уопште, добар ратник и др. о чему ће бити речи). Навели бисмо помен крајине из овог периода и у једном запису бугарштите, из средине XVII века, који нам је остао од Дубровчанина Николе Охмућевића (умро 1666). У Охмућевићевој бугарштити *Смрт деспота Вука* налазимо ове стихове:

„Вазда ти су на мене, свијетли краљу говорили
 Да ти сам се родио од кољена невјернога,
 Мој честити краљу,
 И да ти ћу невјеру на крајини учинити; (— ДМ)
 Ово ти сам, тужан деспот, сад невјеру учинио,
 Матијашу краљу” (М. Пантић, Народне песме у записима XV — XVIII века, Београд, 1964, стр. 63)*

Из свега овога се може закључити да се од најстаријих помена гранични крајеви називају *крајине* или *крајишта*, да је трагова таквих назива остало и у сачуваним географским именима, а да се у Душаново доба, као и до средине XV века за обележавање граничне области, подручје, сусреће име *крајиште*, које, након задњег спомена од 1453. године, у писаним споменцима замењује *крајина*.

Што се тиче употребе појма *крајишник* (краиштник — краишник) овде видимо одређени континуитет. Тим именом се и код Душана зове погранични властелин, тим именом се назива херцеговачки заповедник 1453. године, а тим именом се називају и заповедници на турско-хришћанској граници у шеснаестом и седамнаестом веку.

Најзад, од многих *крајина* које су се од средине петнаестог века, напоредо с турским напредовањем на север и северозапад, успостављале на територији средњевијекне Босне и Херцеговине, као географски појам локализовала се Босанска

* У *Riječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, Dio V Kipak — U Zagrebu 1898—1903*, наведени су примери и из књижевних и др. радова Б. Кашића, И. Бандуловића, Б. Бараковића, И. Гундулића, Ф. Главинића, Б. Палмотића, М. Раднића, Ј. Терзића, П. Вулетића, Ј. Каванића, И. Борвића, Б. Зүзерија, Ј. Бановца, С. Роса, Б. Башића, И. М. Маттеја, А. Калића, А. Томковића, П. Соркочевића, А. Сасина, И. Заноттиа, као и из народне поезије, посебно Вукових песама, и из новијег доба (почетак XIX века).

крајина, која се и за време Турака најдуже задржала као гранични појас, а и по оштрини граничних сукоба који су се на њој одигравали, имала много већи значај од ранијих крајишта и крајина.

Истина, има тумачења да је име Босанска крајина настало према некадашњој области *долњи краји*, која је, по В. Клајићу, у 15. веку обухватала некадашње жупе: Пливу, Луку, Земљаник, Врању, Глаж, Врбас, Сану и Дубицу.³⁰ Овоме треба додати и мишљење да је и конфигурација земљишта утицала да се Босанска крајина одржи и схвати као јединствен географски појам.

Али, треба указати да је појам *крајине* као границе у турском периоду, знатно шири и да обухвата знатно већа географска подручја како на северу и северозападу, тако и према млетачком и аустријском Приморју, а шире схваћено под *крајином* су се узимале све турско-хришћанске границе на нашим територијама. Стога је и крајишник био бранитељ граница турског царства и ван подручја Босанске крајине. Но, свакако да је Босанска крајина, као географско име, у тесној историјској вези са некадашњом границом на северу и северозападу босанског пашалука.

3.

Турске пограничне области, крајишта, крајине, серхати, имају изванредан значај и посебан положај за све време турске владавине у нашим земљама. Скопско крајиште је послужило за даљу пенетрацију Османлија према Деспотовини Стевана Лазаревића, као и Босни и Херцеговини. Турска коњица, акинџије, проваљују у суседне хришћанске земље, пустошећи насеља и рушећи утврбене тачке. Међутим, у време када су Турци већ сигурно рачунали са запоседањем опустошених крајева, они су у појединим утврђењима остављали своју посаду, а околне утврде рушили да се непријатељ не би вратио у њих. Зато и од многобројних замкова, тврђава, градова средњевековне Босне и Херцеговине, Турци задржавају релативно мален број. Тако се у Босанском санчаку 1468. године помињу као утврбена само ови градови: Звечан, Јелач, Ходијед, Крешево, Благај и Милешево.³¹ Али, поред војних похода, четовања и изненадних упада, слично као и век раније према Византијцима, Турци врше и „политичку агитацију“ свога војно-феудалног друштвеног система, настојећи да на своју страну привуку ситно и средње племство, признавањем старих и додељивањем нових баштина, које сада постају лена спахијско-тимарског система, „јер Османи, ма колико уносили новoga у

друштвену организацију Балкана, нису ту организацију у принципу рушили тј. нису приводили друштво новој друштвено-економској формацији. Они су остављали феудално уређење, само са измењеним спољно-организационим формама”.³²

Многи градови, а и области су добијани изручивањем, предајом, после обећања да ће се посадама, заповедницима, па и становништву, признати старе баштине и привилегије, слобода вере итд. Тако је посада града Голупца за обећане дарове предала Иса-бегу тврђаву,³³ а у Херцеговачком дефтеру од 1477. године уз име тимарника Радоја, сина Жупчићева, стоји: „То је невјерник, који је предао тврђаву Сокол.”³⁴ Тридесетак очуваних докумената сарајевских судских сицила, који се чувају у Гази Хусревбеговој библиотеци, потврђују чињеницу да су старе баштине и поседи ситног племства једноставно обухваћени а касније уклопљени у спахијско-тимарски систем. Дobar део освојених земаља додељиван је учесницима у рату. Тако је Иса — бег освојене земље у Босни и Херцеговини додељивао људима из своје ближе околине.

„Прве спахије у Босни — пише Х. Шабановић — довели су Турци из Скопског крајишта. Највећи дио спахија у Босни тога времена, муслимана и хришћана, потицао је из круга људи скопских крајишника. Прве спахије хришћани били су домаћи феудалци и стари војници, јер су и иначе спахије хришћани потицали из породица домаће ситне властеле. Највећи дио тих феудалаца прешао је, раније или касније, на ислам. Године 1469. било је у босанском санџаку 135 спахијска тимара, од тога 111 у рукама хришћана.”³⁵

Али, Турци су, исто тако, били заинтересовани и за придобијање сељаштва из новоосвојених или пограничних, суседних крајева. Турцима су сељаци били потребни да населе опустеле крајеве и на тај начин наставе производњу, као и за многе послове војне службе: чување мостова, друмова, одржавање тврђава, оруба и сл., али и за војничке дужности: *војнуке* и *мартоLOSE*.

Што се тиче Босне и Херцеговине треба истаћи да је сељаштво, услед непрестаних унутрашњих сукоба, *грађанског рата* у периоду непосредно пре доласка Турака, било исцрпљено и незадовољно многобројним порезима и давањима, па је у османском војно-феудалном систему видело извесно олакшање и ослобођење у економском погледу. Ту треба додати и верске прогоне, нарочито тзв. босанске цркве, богумила, што је у општој ситуацији и стању у Босни и Херцеговини у 15. веку имало свога утицаја на релативно брз успех Турака у овим крајевима. О тешком стању босанско-херцеговачких сељака говори и један старији историчар, Р. Лопашкић:

„Приједеле око Уне према Бужиму, Острошцу и Цазину, па и сам Бихаћ, заузела је турска сила једним махом. Народа је додуше за ратних година 1530 — 40, па након пада Крупе, г. 1565. и Ферадове војне г. 1576—1578. много ускочило у крпћанство, али већина је, ипак, остала на очинској грудн, покорила се турској власти и примила коран. То је било тим лакше што су се многи кметови глачени до зла бога од своје властеле, били узрујали и ~~нагињали~~ турској власти само да буду у животу и иметку поштевени.“³⁶

Најпогоднији елеменат, који се лако могао уклопити у турски војно-феудални систем, пре свега због своје организације и покретливости, били су Власи, којима су Турци, за насељавање у опустеле крајеве, учешће у разним помоћним војним службама, давали разне повластице, ослобађали их *натуралне ренте*, која је замењивана „филуријом“, новчаним давањима, а влашким старешинама додељивањем тимара. У Херцеговачком дефтеру од 1477. године помиње се зеамет влашког кнеза Херака, који обухвата 41 село, а као спахије наводе се Петар, војвода Храбрн и његов брат Вукић Петар, војвода Гргур, чији тимар износи 7.232 акче итд. Ови херцеговачки Власи су извршили колонизацију у нахијама Мостар, Гацко, Невесиње, Никшић, Почитељ и др.

Истражујући унутрашња миграциона кретања и посебно насељавање Лике у периоду турске власти, Стјепан Павичић утврђује и сталне правце и путеве, којима се влашко становништво кретало са југа на север и северозапад.

„Земљиште између Горње Неретве и горње Босне може се сматрати као простор на који су доведени насељеници од Ибра и Мораче, а који је и касније од 15. до 18. стољећа служио као прелазан за касније пресељенике са тога јужнијега земљишта.“³⁷ — пише Павичић.

У време кад се крајем XVI века граница према Хрватској тј. Аустрији и Мађарима, донекле усталила, као и граница према Млечићима у Далмацији, поред непрекидних четовања и узајамних упадица, борба за влашко становништво, као и борба за сељаке уопште, саставни је део живота на *крајини*.

Посебно је значајно што су сељаци својим учешћем у ратним походима и четовањем на турској страни могли да стекну повластице и да и сами постану спахије.³⁸ Тиме се, заправо, може и протумачити *масовно* учешће нашег становништва у турским походима на север и у другим правцима, нарочито у време првих освајања у XV и XVI веку. Можда је најбољу потврду овакве тежње доброг дела босанско-херцеговачког становништва запазио још 1530. године Б. Курипечич, када у свом путопису закључује:

„Од како је освојио Угарску и Хрватску хоће турски цар да Босанци буду само крајишници.”³⁹

По најстаријим катастарским пописима у Србији (Дефтери који се односе на бившу област Бранковину),⁴⁰ као и у Босни и Херцеговини, ми налазимо у почетку турске владавине на велики број спахија хришћана, чији потомци — то се, такође, може пратити по сачуваним дефтерима о истим поседима — постају муслимани. Процес исламизације спахија — хришћана, па и сељака хришћана, и то сточара — Влаха, као и земљорадничког, седелачког становништва, који се у XV веку започиње, наставља ову тенденцију у XVI и XVII веку, тако да се тада класне разлике између раје, експлоатисаног становништва и господареће класе, спахија, зеаметлија и тимарлија, турских чиновника и разних поседника (власника чифтука и сл.) обележава као разлика између неверника тј. хришћана и муслимана.⁴¹

Ратујући на јужнословенским земљама Турци су у многе утицали и на војну организацију хришћанских суседних држава, али су и сами преузимали, на своме путу, многе облике патовања од својих некадашњих противника. Занимљиво је изнети и мишљење Н. Филиповића да је суштина ускочке и хајдучке борбе, изградња Војне границе, као и других *хришћанских крајина*, преузета од Турака тј. њиховог метода ратовања, начина освајања, четовања.

„Изградња војне крајине — пише Н. Филиповић — појава ускока, само су били облици, чија је суштина била преузета од Турака. Историја четовања, нарочито на граници јест историја борбе за сељаштво и унутрашње противничке економске снаге. Та ће борба утицати и на живот нашег сељаштва, специјално оног на граници. Она је за четничко ратовање представљала главни садржај живота граничних крајева.”⁴²

Од родова војске, у којима су служили хришћани, најпознатији су *војнуци* и *мартолови*.

„Босански војнуци су крајем XV и почетком XVI столећа првенствено употребљавани за чување изложених вароши и градова нарочито у пограничним крајевима.”⁴³ — пише Х. Шабановић.

Што се мартолоса тиче, они су од најранијег времена турске владавине у нас, били хришћанска војска, првенствено састављена од влашког сточарског становништва, која је служила у турским граничним посадама, на рекама Сави и Дунаву, као шајкаши, или као уходарска служба.

„Мартолози (од грчког амартолос) су по злу гласу познати хришћани у турској служби, који су још у XV столећу служили по тур-

ским граничним мјестима и градовима, често упадали у сусједне хришћанске земље и тамо харали и робили."⁴⁴ — карактеристике их Х. Крешевљаковић.

Мартолозе сусрећемо веома рано и у преписци коју воде Земаљски одбор штајерски и војни заповедници са хришћанске стране на Крајини.

Године 1540. (28. јануара) извештава Земаљски одбор штајерски пуковника Ивана Унгнада да ће пристати да прими на издржавање и плату чете мартолоза, које треба организовати по угледу на турске мартолозе.⁴⁵ Исто овакво писмо упућују сталежи и војном поверенику Адаму од Холенека.⁴⁶ У извештају Ханса Унгнада штајерским сталежима исте године, јавља да су примљена у службу 250 мартолоза како би се њима заплашили турским мартолози.⁴⁷ У јуну 1540. године имамо података да се остали војници буне што се мартолози (који се углавном регрутују од жумберачких ускока) плаћају боље од остале војске.⁴⁸ Већ следеће године захтева краљ Фердинанд да га генерал Иван Ленковић обавести колико је стајало новача држање мартолоза у 1540. години. У овоме писму се наводи да су Турци у том периоду имали 1000 мартолоза.⁴⁹ Тих година имамо, према подацима, и посебног *муштрања* Влаха и ускока за мартолозе.⁵⁰

Истина, имамо и извештај из 1547. године (16. марта) у коме Лука Секел из Вараждина јавља да су турски мартолози јачи од хришћанских и да стално четују.⁵¹ Често се поред плаћених мартолоза помињу и неплаћени, нарочито на турској страни, а 1544. године у једном извештају стоји да на заузимање градова испред турске војске иде *једна руља пјешака с лопатама и копачима*.⁵²

Та појава да се преузимају облици војне организације најбоље се запажа и код постанка капетанија и капетана у Босни и Херцеговини. У своме значајном делу *Капетаније у Босни и Херцеговини* Х. Крешевљаковић пише:

„Допријевши Турци до Саве и Уне упознаше се ту с овом институцијом, па и они почеше по пограничним местима оснивати капетаније”,⁵³ као и мало даље:

„Од 1060. до 1690. године постојало је на територији ејалета д в а д е с е т и д е в е т капетанија. Сједишта су капетана погранични градови: Осиек, Вировитица, Градишка, Јасеновац, Бубица, Костајница, Нови на Уни, Гвозденско, Крупа, Имотски, Требиње и Херцег Нови. У залеђу сједили су капетани у градовима Бања Лука, Каменград, Кључ на Сани, Јајце, Хливно. Према томе биле су двадесет и три пограничне и шест унутрашњих капетанија.”⁵⁴

На основу писма Петра Ердедија од 8. јануара 1558. године где се помиње градишћански капетан (*gradyskay capitaneus*)

Х. Крешевљаковић је извео закључак да је Џафер капетан, који се тада спомиње уједно и *први капетан* који се помиње у Босни на турској страни. Међутим, Х. Шабановић је утврдио да је Џафер бег наследио *Махмуда капетана ријеке Саве*,⁵⁵ који је, дакле, први нама познати турски капетан у Босни, утврђен у документима.

По Х. Шабановићу институција капетаније и капетана није преузета, како мисли Х. Крешевљаковић, од угарско-хрватске војне организације, јер су капетани као заповедници на рекама познати у XV и XVI веку (Саве капудани, Драва капудани, Неретва капудани, Крка капудани) и да су у XVIII веку капетаније постепено прерасле у територијалне одбрамбене установе у систему обезбеђења пограничних крајева. Ипак, треба нагласити да је капетанска дужност у Босни и Херцеговини за време Турака била висока. Капетане је постављао лично султан, на предлог санџакбега, они су имали титуле ага или бегова. Своју дужност, као што је случај и са многим другим дужностима на Крајини, вршили су наследно. Догађало се да поједине породице и по двеста година наслеђују капетанску дужност. На ово подсећају и презимена, која су у вези са звањем и службама: Капетановићи, слично као Ђехајићи (од ђехаја), Диздаревићи, Буљубашићи, Барјактаревићи, Бонлагићи, Одобашићи и сл.

Наследна капетанска или или нека друга дужност или служба такође су један од видова специфичног турског феудализма у Босни и Херцеговини, јер је босански пашалук од самог почетка имао посебан положај у читавој царевини, као истурена „крајина” према неосвојеним и хришћанским деловима јужне Европе. Лични живот капетана, свакодневни догађаји на граници, нарочито у XVII веку, борба за богатство и славу, четовање, мегдани, отмице и откупи, што је, уосталом, било карактеристично за целокупни живот на Крајини, утицали су да се и у наредној традицији очува успомена на капетане, о чему у наредним песмама сусрећемо најстарији помен у Ерлангенском рукопису (бихаћки капетан).⁵⁶ Један од бихаћких капетана, Мустајбег Лички представља најистакнутијег јунака епских песама са Крајине, а и други капетани, такође, представљају често помињане јунаке епске народне поезије крајишничког периода (браћа Беширевићи од Острошца, Церићи итд.), а помињу се и у млађим муслиманским песмама, све до најновијих, које се односе на сукобе са границе према Србији и Црној Гори.⁵⁷

5.

Почетком XV века Турци су у средњој Босни успоставили границу Каменград — Кључ — Гламоч и потврдили је 1503.

и 1519. године уговорима са будимским двором. Све до 1527. године Турци углавном мирним путем освајају Крбаву и Лику, као и средњи, северни и северозападни део Босне. Тих година се и на хришћанској страни почиње са интензивнијим организовањем војне границе, јер су Турци проваљивали у Крањску и Штајерску преко хрватске стране, такорећи неометани. Значајно је истаћи да су четовања, као и нова освајања за рачун Турака сада вршили домаћи људи, као што је био, рецимо, Муратбег Тардић, чији је брат био каноник, а он као ћехаја (заменик) босанског паше, освајао Лику и Крбаву.⁵⁸ У следећем периоду, од 1530 — 1550. године, након нових освајања, Турци проширују своју границу деловима Хрватске и Славоније. Од босанског санџака (1463), долази до стварања босанских пашалука (1580) у који улазе већ раније основани санџаци: зворнички, херцеговачки, клишки, крчки или лички. Нову турско-хришћанску границу успоставио је мир у Житви 1606. године. Нова граница се кретала од тврдог града Клиса, па копном све до Зрмање, одакле је граница ишла источном страном Велебита на север до Горње Кладуше, и потом на Сисак, више Вировитице до Новог Зрина и даље кроз Угарску.

Али, заправо после овог мира од 1606. године, настаје прави мали рат.

Седамнаести век је, управо, време када су сукоби на граници, крајини, према Аустрији, односно Хрватској и Славонији и Млечићима у Приморју, били најжешћи, када су четовања, узајамна упадања преко границе, била свакодневна појава.

„Никада није било на Крајини, почев од Дубице и Костајнице, па све до Сења и Приморја, тако живахно комешање и четовање, као средином XVII вијека, особито кад се на Крајини појавише, у pjesми толи опјевани „Турци Крајишњаци“, Мустајбег Лички и Буљубаша Мујо Хрњица од Кладуше.“⁵⁹ — пише Рад. Ловачић.

Тако смо, на изванредан начин доспели до општег просторног тј. географског и историјског тј. временског оквира, у којем бисмо могли да тражимо историјску окосницу, реални ослонац многих догађаја, као и стварних личности, које су пренесене у многе и разноврсне садржаје једне у много чему особите епске поезије, као што је крајишнички део муслиманске босанско-херцеговачке народне епике. Наравно, детаљније ћемо се накнадно осврнути и на многе конкретне проблеме историјске истине, и стварних догађаја и личности из живота на Крајини у шестнаестом и седамнаестом веку, али ћемо и у овом општем оквиру, који захвата у основним међама време од Курипечичевог Малкочића о коме певају песме још 1530. године, па све до краја 17. века, када и певач, након погибије Мустајбеге Личког 1676. и турског пораза под Бечом 1683. го-

дине, као и карловачког мира од 1699. године, после којег долази до повлачења Турака из Славоније, делова Крајине и Лике, носталгично закључује:

„Неста бега, неста четовања!“

Ипак, и у овако крупно омеђеној, временски и просторно, Крајини, покушаћемо, пре него што се будемо конкретно позабавили појединим песмама, садржајима и личностима у њима, да на основу сачуване документарне грађе, сачуване преписке, званичних одлука и сл. у најопштијим цртама, илуструјући то груписаним, свакодневним појавама, ухватимо неке од основних нити живота на Крајини, интензитет појединих односа с обе стране границе, различите згоде и незгоде, од којих ћемо многе моћи да препознамо и у каснијим, сачуваним песмама, што ће нам управо и помоћи да боље схватимо настанак, даљи развој, па и ширење ових песама. (О имену песама, унутарњој подели и сл. биће накнадно речи).

6.

Из сачуваних службених извештаја, преписке турских и хрватских, славонских, аустријских, италијанских и др. заповедника, различитих докумената и архивске грађе из 16, 17, и 18. века, коју су делом објављивали Р. Лопашић, Фр. Рачки, А. Ивић, Ј. Мал, Б. Десница и др. може се, чак и делимичним увидом, стећи одређена слика о некадашњем животу на Крајини, о свакодневним догађајима, као што су убођење непријатељске територије, добављање извештаја и вести преко ухода и повереника, који тамо живе, или се упућују да донесу извештај, припремање преласка или бекства становништва с једне границе на другу, упућују се подаци о кретању војске (тако из Турске, са нашег подручја одлазе вести у Задар, Грац, Загреб, Беч, а из Дубровника Турцима и сл.), описује се распоред непријатељских снага с друге стране границе, упада се на туђу територију и одводи робље: жене и деца, граби се стока, пљачкају села, добијају се дарови, наручује се чоха, мед, ланац, пехар, тражи стална месечна награда, уговара се откуп сужања, тражи се смањење учене, понекада се утврђује пријатељство, побратимство итд. Има доста података о томе како је погинуо неки од виђенијих *Турака Крајишника*, или хришћанских капетана, заповедника, или њихове родбине. Посебно се запажају јачи додири, па и извесна приснија атмосфера, узајамно поштовање и разумевање, као и пријатељство међу заповедницима на Крајини, с обе стране, који су, често, у свакодневном животу били упућени на узајамну сарадњу и помоћ.

Уходарство

У сачуваном писму аустријског краља Фердинанда Стефану Бериславу од 3. фебруара 1527. године, Фердинанд подстиче Берислава да одржава са њим везу.⁶⁰ Из 1529. године (22. јул) имамо писмо Павла Бакића краљу Фердинанду у коме га обавештава о кретању Турака.⁶¹ Из касније преписке се види да Павле Бакић жели за ове услуге да издејствује одређене привилегије за себе и своју породицу. У преписци од 1530. до 1536. године, Павле Бакић обавештава краља Фердинанда о свим новостима из Турске, међу којима има доста таквих, које је сазнао од „српских калуђера”.⁶²

Превођење становништва

Превођење становништва је нарочито појачано крајем шеснаестог века, тако, 24. фебруара 1586. године Вид Халек јавља из Вараждина да је попаљено више села и доведено сто влашких (walachisches) жена и деце, да је доведен и влашки кнез Пеашиновић, који је био саветник босанског паше, и обећава да ће довести своје Влахе на хришћанску страну.⁶³ Идуће године Вид Халек обавештава Земаљски одбор штајерски да се припремају најбољи калаузи (calaussen) и харамбаше да пређу на хришћанску страну и да ће то бити највећа селидба Влаха, те да ће по одласку Влаха и Турци морати да напусте суседне крајеве, а турски бег ће бити одговоран султану због тако велике селидбе хришћана. О ситуацији Влаха под Турцима сазнајемо из извештаја од 27. августа 1589. године, у коме стоји да је за вучу топова сваки Влах морао да има по товарног коња, а 5. октобра 1595. године барон С. Херберштајн јавља из Вараждина да је по речима влашког бискупа (Wallachischer bischof) Власима све теже под Турцима, јер их ови сматрају за доушнике и уходе. Исти генерал С. Херберштајн јавља надвојводи Фердинанду већ 4. октобра 1599 године из Вараждина да је извео Влахе у хришћанство, као што је то урадио и 10. септембра 1595. године, када је упутио своје чете да изведу народ преко границе.⁶⁴ У тим извештајима о Власима има и пописа имања и поседа, који им се додељују (као што је случај са кнезовима — војводама Николом Пеашиновићем и Радованом Ожеговићем).

Ослобађање из ропства помоћу откупа

Године 1558. из Вараждина се шаље извештај о турским четама у Славонији (Мославина), а 24. јуна 1558. године гене-

рал Иван Ленковић обавештава штајерске сталеже да су Турци четовали код Кладуше, Бовича и Лудберга, и одвели доста хришћана у сужањство.⁶⁵ Године 1572. (25. августа) Јурај Драшковић обавештава Вида Халека да су Турци одвели робље код Дренчина. Исте године Криштоф Ауерсперг тражи од штајерских сталежа 4.000 форинти за откуп брата Вука Енгелбрехта, који се налази у турском сужањству, а из Љубљане се жале да су жумберачки ускоци хтели да побегну у Турску, након смрти Х. Ауерсперга. Турци настоје да своје робове ослободе преко Дубровчана.⁶⁶

Преписка између пограничних заповедника се води око сужњева *Шабана, Солимана, Грге и Мује*.⁶⁷ Абдулах Диздаревић пише сисачком капетану 1652. године да пошаље човека, који ће подићи откуп за сужња Мустафу.⁶⁸

Ослобађање из ропства заменом, на веру, због пријатељства

Ослобађање из ропства се могло обавити и на разне друге начине. Робови (сужњи) су се понекад пуштали и на веру, с тим да откуп исплате касније. Имамо и понуда да се робови замене. Власници робова, или спахије, понекада, пишу својим робовима. Тако, рецимо, Мухарем Бехаја пише 1662. своме сужњу Цигору. Стјепан Трубар нуди коштајничком диздару 1662. године замену роба Хабида.⁶⁹ Понекада је сужањ већ мртав, пре него што је откупљен.⁷⁰ Откуп се смањује за љубав неког пријатеља. Тако каноник Тома Аугустић смањује откупну цену сужњу, за љубав Хасана Циркиналића (1678).⁷¹ Из најразличитијих разлога се тражи смањење висине откупа — најчешће је узрок сиромаштво. Тако 1681. године Мустафа Шелмановић нуди 400 талира за Буру Градишћанина, а за сужње Андра и Тала, турски главари нуде мању откупну цену. Сужањ се, као што је случај са сужњом Савом, упућује са товаром робе, да је распрода, како би се откупио.

Догађало се да ропства допадну и познате личности са Крајине, као што је случај са Петром Јанковићем, сином Гашпара Јанковића, капетана Крижанић града (око 1637. године или 1642. године) око чијег откупа се створила читава афера, да је чак и султан захтевао да му се упуће главе коштајничког капетана Омераге, крупског диздара Нусух аге и Муја Хрњице,⁷² јер су приграбили велики откуп.

Погибија на бојном пољу, мегдани и др.

Сачувани су и писмени помени о смрти на бојном пољу, рањавању или мегдану многих познатих личности са Крајине.

Код Витезовића имамо да је 1556. године Костајницу издајством, за 2.000 дуката, предао некакав Панкрац, али је ухваћен и растргнут на коњске репове. Витезовићева *Кроника* бележи 1601. године да је Даниел Франкол у удбинској планини убио Халилбега Мемибеговића, а Вук Мерњавчић *витешкому Турчину Бадњевићу и коњу његову једним махом главу одсијече*. — 1627.⁷³

Можда је у овој занимљивој хроници најзначајнија белешка о погибији Мустајбега Личког.

„1676. Криштоф Делишимуновић, туран капетан, разби Мустајбега, главара Бихаћкога: кому главу отсиче Мякулица Оришковић Оточанин од Сењске крајине.”⁷⁴ — пише у *Кронизи*.

Тако се бележи и смрт Бојичића Алије, Куне Хасан аге, као и Смиљанића Илије и других.⁷⁵

Трговина, поклони, свакодневне услуге на Крајини

Када је реч о трговини, онда има и драстичних примера продаје деце за коње, о чему 1589. године обавештава Стјепан Grosswein надвојводу Ернеста, указујући да Власи у Турској дају децу за коња, и да је Тома војвода дао петоро деце влашке за коња иако је обичај да се за једног коња даје један момак.⁷⁶

Посебно богату грађу пружио је Б. Десница у збирци *Историја котарских ускока* (I, II, Београд, 1950/51), која, истинна, обухвата раздобље друге половине XVII века:

„Полазећи од претпоставке — пише Б. Десница — да се ускочки рад, који је стварни субстрат народним песмама котарског циклуса, развио углавном за време кантијског и морејског рата, ограничено сам своја истраживања на раздобље од 1645. до 1700. године.”⁷⁸

А то је раздобље које је и на Крајини богато како догађајима, тако и личностима које су остале познате и историји, а и веома живој и богатој народној епизи, која се стварала о њима. Песме о *Турцима Крајишницима* припадају истом оном времену коме и хајдучке и ускочке, а често се опевају исти догађаји и протагонисти су им исти јунаци.

7.

Иако ће се целовитији закључак о песмама са Крајине моћи доносити тек када се оне свестрано размотре, овде бисмо се задржали укратко на називу, можда и само формално, језички гледано, који за ове песме употребљавамо.

Видели смо да је од два имена, којима се обележава гранични крај, погранично насеље, област, подручје, *краиште* и *краина*, овај други преовладао од средине 15. века. Истина, географски, појам *краина* се локализовао на Босанску крајину, али се у 16. и 17. веку употребљава и за мања гранична подручја, па имамо: банску крајину, славонску крајину, хрватску крајину, сењску крајину, иванићку крајину, бужимску крајину, па, чак, и Бешпиревића крајину и др.⁷⁹ а сусрећемо и новиградску, макарску и сл. у Приморју, дакле, ван ближег подручја северне и северозападне границе босанског пашалука. Али, док се у употреби појма *краиште* и *краина* запажа разлика, која настаје средином петнаестог века, употреба речи *краишник* (односно *краишник*, *крајишник*, након отпадања т)⁸⁰ је континуирана све од времена помена у Душановом законнику, повељи Стјепана Херцега, до примера из 17. века и данашње употребе овог имена за становнике Босанске крајине.

Крајишник је, видели смо, у почетку означавао властелина на граници (*властеле краишници*), а затим и заповедника на *краишту* (*краишник господарев*), односно на „краини“, да би, данас, обележавао становнике Босанске крајине.

Крајишник је означавао и граничара, човека који чува *крајину*, границу.

По Рјечнику ЈАЗУ, Крајишник је:

„човек који живи на граници, Крајина, те се често бори са непријатељима који су преко границе, граничар, сератлија.⁸¹

С обзиром да је одбрана хришћанске границе била расцепкана (банска, хрватска, славонска крајина), и да су је организовале и различите државе (Аустрија и Млетачка Република) појам Крајишника није био јединствен за целокупну хришћанску границу према Турцима на нашој територији. Чак, чешћи су називи: ускок, Морлак, граничар (Gränzer).

Са турске стране, пак, с обзиром на јединствену одбрану, Крајишник је означавао бранитеља Крајине, али и бранитеља других делова турско-хришћанске границе, те се Крајишници — у песмама *Турци Крајишници* — са турске стране поистовећују са свим бранитељима босанског пашалука према Хрватској, Славонији, млетачком приморју.

Муслиманска народна песма са Крајине је добро фиксирала овакво значење. Оно што су на хришћанској страни хајдуци и ускоци — то су на турској страни: *Турци Крајишници*.

Како, стога, назвати песме о Турцима Крајишницима, бранитељима Крајине и других турских граница према Аустрији и Млетачкој Републици у турском периоду, а пре свега у 17. веку (јер овом веку припадају најзначајније личности које су опеване у епској поезији)? Ми смо их назвали крајишничким

песмама по главним протагонистима: Крајишницима. Као што се по ускоцима и хајдучима и песме зову: ускочке и хајдучке. Истина, ове песме би се могле назвати и по Крајини — *крајишке*, али никако крајинске (као што је то урадио А. Шмаус), бар са језичке стране. Наиме, и из примера које смо наводили, види се да се адј. крајишки сусреће у поменама из 17. века. Из истог овог века су и помени адј. *крајишнички* („а код регимента крајишничких“),⁸² али се *крајински* ни у данашњем говору не употребљава за Босанску крајину (за разлику од Неготинске и црногорске крајине, где је придев — *крајински*).

Муслиманске народне песме о Крајишницима, ми смо, стога, назвали крајишничким песмама, не само због формално-језичког разлога (јер, би се могло бирати само између: крајишке — крајишничке), него и због садржине ових песама, у којима се певају јунаштва Крајишника, као што се јунаштва ускока и хајдука певају у ускокним и хајдучким песмама, са којима крајишничка поезија има највише сличности и везе.

О томе које су особености крајишничке епике у оквиру муслиманске епске поезије и целокупне српскохрватске народне песме и усменог стваралаштва, моћи ће се, сматрамо, сигурније оцењивати када се приступи једној потпунијој анализи ових песама. За сада смо се ограничили на задатак да овим песмама одредимо време, простор и име, с тим што ћемо у даљој анализи покушати да утврдимо настанак и развој, као и прве помене и бележења ових песама, да бисмо тек тада могли ближе да одредимо карактер, садржаје и личности, као и друге особености ове поезије, коју смо назвали *крајишничка епска поезија*.

Н А П О М Е Н Е

¹ Стрсл., мак., буг., укр., рус., — крај; српскохрв., — крај; чеш., слов. — крај.

² *Летопис попа Дукљанина*, уредио Фердо Шишић, СКА, Београд — Загреб 1928, стр. 331, 340, 341.

³ Константин Јиричек, *Историја Срба*, I, Београд 1922, стр. 85.

⁴ Вук је у своме *Рјечнику* под Крајина забележио: „Крајина Неготинска један комад земље између Тимока и Дунава, Кључа и речкијех планина. У Крајини / онуда људи не кажу Крајина Неготинска, него само Крајина, јер они и не знају да има Крајина и у Босни, као ни Бошњаци што не знају за ову Крајину / има око педесет села.”

⁵ Атанасије Урошевић, *Косово*, Београд 1965, стр. 37.

⁶ Андрија Јовићевић, *Малесија*, САН, Насеља и порекло становништва, књ. 15. Београд 1923.

⁷ К. Јиричек, *Историја Срба*, II, стр. 6.

- ⁸ *Законик цара Душана*, издао и превео Никола Радојчић, САНУ, Београд 1960, стр. 52, 103.
- ⁹ *Исто*, стр. 70, 128.
- ¹⁰ Љ. Стојановић *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део други, Београд — Сремски Карловци 1934, ут. нап. 12 и 13.
- ¹¹ К. Јиричек, I, стр. 359.
- ¹² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, други део, Београд — Сремски Карловци, 1934, стр. 69.
- ¹³ Љ. Стојановић, *нав. дело*, стр. 246.
- ¹⁴ К. Јиричек, *Историја Срба*, IV, стр. 87, 96.
- ¹⁵ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954, стр. 9.
- ¹⁶ Mon. serb. 233 (*Riječnik JAZU*)
- ¹⁷ *Starine, JAZU*, X, 12.
- ¹⁸ Fr. Rački, *Dopisi između krajiških, turskih i hrvatskih častnika*, *Starine JAZU*, XI—XII (1879—1880), стр. 78.
- ¹⁹ *Isto*, за 9. srpanj 1605.
- ²⁰ *Isto*, стр. 83.
- ²¹ *Isto*, стр. 90.
- ²² Д. Десница, *Историја котарских ускока*, I, Београд стр. 75
- ²³ Fr. Rački, *нав. дело*, стр. 92.
- ²⁴ Fr. Rački, *нав. дело*, стр. 95.
- ²⁵ Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, стр. 170.
- ²⁶ Б. Десница, *Исто*, стр. 171.
- ²⁷ *Kronika po Pavlu Vitezoviću*, Zagreb 1696, за 1676. godinu.
- ²⁸ Fr. Rački, *нав. дело*.
- ²⁹ Fr. Rački, *нав. дело*.
- ³⁰ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, стр. 20, 21.
- ³¹ Н. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. g. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara BiH, IX, Sarajevo 1961, стр. 210.
- ³² Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam* (s posebnim obzirom na agrarne odnose), Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo 1952. стр. 38.
- ³³ N. Filipović, *нав. дело*, стр. 103.
- ³⁴ „Браство“ XXVI, стр. 105.
- ³⁵ Н. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. g. do kraja XVI stoljeća*, стр. 205.
- ³⁶ Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka Krajina*, Zagreb 1890, стр. 8.
- ³⁷ S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, Zagreb, 1962, стр. 103.
- ³⁸ Hazim Šabanović, *нав. дело*, стр. 198.
- ³⁹ Бенедикт Курипечич, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530.*, Сарајево стр. 51.
- ⁴⁰ N. Filipović, *нав. дело*, стр. 76.
- ⁴¹ *Isti*, *нав. дело*, стр. 115.
- ⁴² *Isti*, *нав. дело*, стр. 70.
- ⁴³ Н. Šabanović, *нав. дело*, стр. 214.
- ⁴⁴ Н. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954,

ПОМЕНИ, БЕЛЕЖЕЊА И ОБЈАВЉИВАЊА МУСЛИМАНСКИХ ПЕСАМА О КРАЈИШНИЦИМА

1.

Може се рећи да је Вук, истина, прославио српске народне песме, да је ударио темеље не само јужнословенске, него и словенске, па и европске фолклористике, али да је на видело дана изнео онакву поезију каква је била почетком XIX века, или, ако се узме у обзир да је песме из своје прве збирке, *Пјеснарице* од 1814. године, запамтио у детињству — с краја XVIII века. Вук је, дакле, у својим збиркама пружио релативно новију слику наше народне поезије, али се сматра да је била записивана и у ранијим вековима. И Фортисова *Хасанагиница* од 1774. године, коју је Вук уврстио у своју *Пјеснарицу*, потиче, највероватније, из тих ранијих записа.¹ Први је на овај проблем, колико знамо, указао Фр. Миклошић, а затим је В. Боггишић својом збирком *Народне пјесне из старијих највише приморских записа* (Биоград 1878) недвосмислено показао да је наше Приморје, знатио пре Вука, имало своје записиваче наших народних песама.

Истина, наша истраживања старијих промена, рукописних збирки, као и објављиваних песама, а и промена и доказа о овим песмама у стваралаштву наших старијих писаца, и даље дају нове резултате и податке.² Посебно се овом проблематиком бави М. Пантић, који је 1952. године једним чланком у *Политици* скренуо пажњу на забелешке песама из Боггишићеве заоставштине, а, затим, након неколико прилога из ове области у своме раду *Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV до XVIII века*,³ документовано приказао континуирани живот и бележења наших народних песама од XV века наовамо, стварајући тиме редослед записивача, који су оставили „записе српскохрватских народних песама старије него што су записи Вукови”.⁴

Што се тиче помена о муслиманским песмама у нас, може се узети да је Курипечичево саопштење из 1530. године да се о субаши Малкочићу, који је код Каменграда, на граници,

сусрео аустријску делегацију, много пева у Босни и Хрватској⁵ уједно и прво сигурно сведочанство да се у шеснаестом веку певало и о муслиманским јунацима и њиховим подвизима.

Песме, које помиње Курипчеич, нису се, нажалост, сачувале до нас (бледи одјек и успомену на Малкочиће имамо у песми Богишићеве збирке: *Како Никола бан Зрински силни витез освети Радивоја слугу погубљена од Малкоч бега и како Малкоч на заповјед цареву погину*), али су подстакле многе истраживаче да се заинтересују за стварну личност⁶ која се иза овог помена крије. Каснија истраживања су показала да је и Курипечичев Малкочић један од многих Малкочића, који се помињу шездесетих и седамдесетих година шеснаестог века као ратници на турској страни.⁷ На тај начин се може допустити закључак да су ове прве муслиманске песме, о којима налазимо помена, биле испеване о стварним историјским личностима и њиховим подвизима.

Сличан помен налазимо нешто касније у стихованој хроници маџарског песника Себастијана Тинодија (Шебашћана Тинодија)⁸ из 1554. године, где се истиче да је у Угарској највештији гуслар неки Димитрије Караман, који је у својим српским песмама (у *српском начину*) толико узнео липовског бџа (по Латковићу — Улуман паша босански)⁹ да га је овај обасуо даровима.¹⁰ И овде, дакле, имамо помена о песмама које опевају муслиманског јунака, слично као и раније Малкочића.

Потврду о муслиманском певању у шеснаестом веку у нас, могли бисмо наћи и у белешци, која, ако је тачна,¹¹ говори о Хасану Кафији Прушчаку (1544 — 1616) који није волео песму и свирку, па је обилазио улице у којима се певало и свирало.¹²

Следећи помени о муслиманском певању у нас припадају већ седамнаестом веку. Елви Челеби у своме путопису (*Syahatnamesi*), када помиње битку код Будима, где је погинуо Дервиш паша, син Бајазид аге, каже и ово:

„Овај бој крајишници у песми опевају“.¹³

И француски путописац Пуле, који је путовао Босном 1658. године, говори о распрострањености инструмента табу-ре-а, у који, по њему, свира скоро свако дете „из боље куће“ и затим додаје да уз свирање иде и певање, којим су Турци одушевљени.¹⁴

Када говори о песмама и легендама о Берзелез Алији, А. Олесницки наводи и одељак из историјског дела Тарихи Печеве, од Ибрахимбега Алајбеговића Печевеја (1570 — 1650), који је почео да пише 1641. године, следећу карактеристичну реченицу:

„У језику невјерничком пјева се пјесма, која постаје све познатија. Ту пјесму на језику Влаха (іflаq) зову даворијом“.¹⁵

Из старијих дубровачких записа имамо две народне лирске песме, „турске севдалинке“, које је у своме рукопису оставио Дубровчанин Михо Мартелини (око 1653 — 1719), а у антологији М. Пантића *Народне песме у записима XV — XVIII века* налази се муслиманска песма *Невоља с нејаким мужем*, која потиче из зборника Непознатог Пераштанина (око 1690), за који се дуго веровало да припада Андрији Змајевићу (1624 — 1694).¹⁶

Када је 1925. године Герхард Геземан објавио *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*,¹⁷ постало је јасно да смо знатно пре Вука имали не само појединачна бележења народних песама, него и читаве зборнике, који су припадали једном географском подручју. За Ерлангенски рукопис је и сам издавач утврдио да је, по свој прилици, настао на територији некадашње Војне крајине, где су у прошлости често служили и странци, од којих је један, по Геземану — Немац, и прикупио збирку лирских и епских песама. По Геземану, који је извршио детаљну анализу рукописа, песме су прикупљене у периоду између 1716 — 1733, највероватније око 1720. године.

Било је покушаја да се ближе одреди време, а и место настанка зборника песама, али се и до данас одржало тумачење које је дао сам Г. Геземан, да је аутор зборника странац, да су песме прикупљене на некадашњој Војној граници и да потичу из прве две деценије осамнаестог века. У овом зборнику, сем тога, наилазимо на прве муслиманске крајишничке песме, иако је читав зборник по своме духу отворено „антитурски, хришћански“. Наиме, за севдалинке лирског и баладског карактера. Г. Геземан каже да су *турског порекла*,¹⁸ али се у зборнику налази и неколико јуначких песама у којима Турци хришћане савлађују (песме 88 и 138) или их срећно варају (песме 74, 77, 85, 126).¹⁹ И управо ово неколико јуначких песама има посебан значај за утврђивање карактера и неких особености муслиманских јуначких песама старијег бележења. Нема никакве сумње да је поезија која је наша места у Ерлангенском рукопису настала у периоду пре него што су песме забележене. Ово поготову може да се односи на песме јуначног карактера. С обзиром да се карловачким миром од 1699. године завршава буран период крајишничког четовања, јер долази до повлачења Турака, може се претпоставити да песме Ерлангенског рукописа, чувају и одјеке тог тек окончаног периода четовања на Крајини.

Зато ћемо погледати о којим се муслиманским јунацима у овим песмама ради, да ли су то историјски познате личности,

какви се догађаји опевају — да ли подсећају на садржаје других песама о војевању на Крајини — и, најзад, иако немамо на располагању велики број песама, биће значајно какве су по облику ове раније забележене муслиманске песме са Крајине, да ли имају сличности, или се разликују од песама које су касније прикупљене а опевају исте личности, догађаје, а, свакако и време.

У *Ерлангенском рукопису* сусрећемо око пездесет имена муслиманских јунака, од којих добар део припада јунацима крајишничких песама. Тако се у овом зборнику помињу: Стамполија Мујо (имена смо само транскрибовали), Челепија Мујо, Протарић Мустафа и Елечковић Мујо, Протарић Машане из Удбине. У песми 128. сусрећемо *Мурата арамбашу из Удвине*:

„Подигла се една мала чета
од Удвине града белога
пред њима е Мурат арамбаша ...”

У песми бр. 160 имамо овај почетак:

„Огласиле лепа девојка
оу оудвини сестра Бертарића.”

На стр. 267 (песма 188) где се опева женидба „Цернојевић Ива”, помиње се и петнаест ускока:

„коино су скоро ускочили
от беле от оудвине града”.

Мустајбег се у *Ерлангенском зборнику* помиње једанпут, на стр. 171 (песма 120). Он је *от лепа места пањелуке и тужи у тамници пана гаускога*. Мустајбег нуди откупе, а такође и Мустајбеговица, али на крају „пан” разлућен што Мустајбег хвали своја *три камена* да су лепши од његовог целог имања, ипак, одсече сужњу главу. Име Алије се помиње неколико пута. У песми 79. Алија је јајачки сердар, који је заробио сестру Карловић Ивана. На стр. 207. имамо Коњића Алију. Од познатих Крајишника овде се помиње Бојичић Алија (*појичић алија*), где је он јунак, који је погубио капетана Ива од Моравића града:

„и погибе капетане иво
погубига поичићу алија” (Стр. 130).

И ова би песма могла да буде делимично из муслиманске средине, јер слави јунаштво муслиманских јунака. Занимљиво је указати да се реч *крајина* у овом зборнику употребљава ретко и то у лирској песми 154: *Синоћ доцкан доидох из крајине*, песма 131, стих 67: *Брезе промене докле крајине*.

Какав је садржај песама у којима Турци савлађују хришћане, или их срећно варају? У 88. песми мотив је: верност *бихаћког капетана султана*. Бихаћког капетана је код цара у Цариграду оклеветао *паша ферат паша*, који каже да бихаћки капетан *не војује војске (већ продаје босне у гауре)*. Бихаћки капетан се жали *паши пањалучком*, који каже цару да му је *невера* уз колено, а да је бихаћки капетан, јунак, који *чува босну от гаура*, те цар погуби *ферат пашу*, а бихаћког капетана дарује са триста дуката. Ова песма има 72 стиха. У другој јуначкој муслиманској песми (бр. 138) имамо мотив *робљења девојке*. Из Книна се подигла чета од *тридесет коњиках* са Коњићем арамбашом и Нукицом (*дете Нукица*). Пошто су већ *робили котаре*, Нукица се спушта у село Милковиће и зароби сестру Милковића, а њега, када га потера — погуби. У песми, која има 168 стихова, имамо и сцена преоблачења (Нукица се преоблачи у *катану*), потајне љубави, коју хришћанка гаји према Турчину Нукици и сл. Најзад, Нукица се враћа *белу книну* одакле се подижу *јунаци кнински соколови*, који одлазе „на нове разбоје”, те исеку потеру.

Обе ове муслиманске песме су најближе стварности на Крајини. Бихаћки капетани су одувек били носиоци борби на Крајини, а кнински Турци су се сукобљавали са котарским јунацима, међу којима се средином седамнаестог века посебно истичу Милковићи, од којих је познат Илија Милковић харамбаша, који ратује уз најистакнутије котарске јунаке. (уп. многе помене о сукобима и Милковићима у збирци Б. Деснице *Историја котарских ускока*, I, II). Како по садржају, тако и по јунацима и топонимима, ове песме, који се у њима помињу, припадају крајишничкој епици, те би, заједно са другим песмама Ерлангенског рукописа у којима Турци, такође, имају превагу у сукобу са хришћанима, јер се опева *уходарство* (песма 77), *откупљивање и ослобађање из тамнице* (песма 74), *мегдан* (песма 126), биле прве забележке крајишничке песме. Посебно је значајно да су ове песме са Крајине, са крајишничком садржином и географским и личним именима, која ћемо и у каснијим збиркама сусретати, због чега се ова поезија и издваја у посебан део целокупног муслиманског песништва — по дужини сличне динамичним и кратким хришћанским песмама. Најдужа од ових песама има 168 стихова, а друге набројане су од: 70, 44, 72, 92 и 41. стиха. У односу на касније муслиманске песме, посебно крајишничке, које су неупоредиво дуже и опширније, ово представља значајну појаву, о којој ћемо говорити када будемо разматрали облик, структуру и сл. крајишничких епских песама.

У већ поменутој Богишићевој збирци налазимо, такође, две песме, које бисмо могли назвати муслиманским. То су песме: *Алија попијевањем задоби препрошену девојку* (бр. 94)

и *Како Пеимана, кћи Диздараге, измијени оца идућ на цареву војску, и како се откри царевућу Мују, и за њим отиде у Новоме граду*, које потичу из познатог дубровачког зборника *Попијевке словинске* скупљене 1758. у Дубровнику, који је започео Буро Матијашевић, а наставио Јозо Бетондић* но, песме нису записане њиховом руком. Пошто не знамо записивача, а ни тачно време, једино можемо претпоставити да су из времена пре 1758. године, када се сматра да је зборник завршен. Негде око средине 18. века бележио је народне муслиманске песме, изгледа, и Мула Мустафа Башескија, о чему су писали Ш. С. Кемура, В. Боровић и М. Хацијахић, који Башескију због песама *Рамо и Селиха* и *Зећкова поука* сматра првим Сарајлијом, који је бележио народне песме.²⁰ Из прве половине 18. века била би и песма Трећег непознатог Бокеља *Камека дјевојка и Али-бег*, а с краја овога века песма Марка Бруеровића *Диевојка не може без ашиклука*, које доноси антологија М. Пантића старих записа наших народних песама.²¹ Најзад, крају осамнаестог века припада и народна песма која нас је представила и прославила у ученој Европи, Фортисова *Хасанагиница*, која је уједно и прва забележена и објављена муслиманска народна песма.

Навели смо неке од помена и записа муслиманских народних песама које припадају предвуковском периоду, јер ће се и објављивању муслиманских песама приступити много касније, мада је и Вук, већ у својој првој збирци, *Пјеснарици*, поред лирских објавио две епске, које несумњиво припадају муслиманској народној поезији у нас.

3.

У своје обимном сакупљачком раду, Вук Караџић није могао мимоићи богато лирско и епско муслиманско песништво. Већ у својој првој збирци народних песама, *Малој простонародној славено-сербској пјеснарици* од 1814. године, Вук уз

* „Уопће што се сабирања народних пјесама тиче, нех се, особито у Дубровнику не заборави да је најстарију познату збирку таквих пјесама основао Дубровчанин Буро Матијашевић још при крају XVII или почетком XVIII вијека (а други Дубровчанин Бетондић продужио)“ (В. Богипшић. *Један руковет из Вукове преписке Срп I*, Дубровник 1902, 684. Према М. Пантићу, *Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV до XVIII века*.

Буро Матијашевић (1669—1728)

Јозо Бетондић (1709—1764)

Иван Марија Матијашевић (1713—1791)

80. песму (*Барјактар дјевојка*) из групе *Пјесне љубовне I различне Женске* ставља напомену:

„Ова је пјесна Сербља Мухамеданскога закона (Бошњака)”, а уз песму 100. (*На срамоту Беги и Мус-аги*), између осталог пише:

„А ову су пјесницу спјевале у Зворнику Сербкиње Мухамеданскога закона.”.

Од осам епских песама објављених у *Пјеснарици* од 1814. године, две су „Сербља Мухамеданскога закона”, и то: песма 6: *О удатби Хајкуне Сестре Бега Љубовића* и песма 7: *Жалостна пјесна племените Асан-Агинице*. Док је за *Хасанагиницу* навео да је из „путешствија (по Далмацији)” Абате Фортиса, за другу Вук не наводи извор. Заправо, он је за све песме у својој првој збирци написао да их објављује по сећању:

„али сам ове пјесне запамтио, кад сам јошт прије 12 година, у најсрећнијему состојанију смртни, овце и козе чувајући живио” (*Пјеснарица*, стр. 19).

Настојећи да утврдимо одакле Вуку песма „О удатби Хајкуне Сестре Бега Љубовића” закључили смо да би она најпре могла бити Вуковог оца Стефана Јоксимова Караџића, од којег је Вук записао још једну муслиманску песму: *Шеховић Осман*. И за ову песму Вук даје следећу напомену:

„По овоме види се да су пјесму спјевали Срби турскога закона”.²

Ове две песме имају доста заједничких особина. Обе имају исти почетак.

О удатби ...

„Од како је свијет постануо
Није љепши цвијет процватио
Него што је ових година ...”

Шеховић Осман

„Од како је свијет постануо
Није љепши цвијет процватио
Нит се бољи јунак одродио
Откако је постала Крајина
Него што је ових година ...”

И једна и друга песма обилују описима девојачке и јуначке опреме, *уплићу изреке*, одликују се богатством језика и сл.

На основу „индивидуалног поступка и обликовања”, које највише подсећа на Стефана Јоксимова Караџића, као и наведених околности, дошли смо до претпоставке да је и песму *О удатби ...* Вук забележио од свога оца.

Ако погледамо песме у збиркама које је Вук објавио за живота, као и оне које је спремио за штампу, односно оставио у рукописима, можемо запазити да је од муслиманских песама знатно већи број лирских и лирско-епских, него јуначких песама. У *првој Вуковој књизи* у којој су различне женске *пјесме* имамо 34 песама, иза којих је Вук ставио знак „Г” и за које каже да их је *слушао и преписивао у Крагујевцу од неки (турско-) цигански дјевојака из Сарајева, као што пјевају Српкиње турскога закона у Сарајеву.*²³ Поред ових, Вук доноси још неке лирске и лирско-епске песме из Босне, Сиња, Дубровника, Црне Горе, Рисна, за које можемо претпоставити да су из муслиманске средине.²⁴

У *другој Вуковој књизи* имамо ове муслиманске песме:
10. *Мујо и Алија* (Из Црне Горе), за коју Вук каже:

„Јамачно је ова пјесма у народу нашем старија од Турака у нашијем земљама, него су ова имена послје узета, а ја их нијесам хтјео мијењати”²⁵

60. *Марко Краљевић и Алил — Ага* за коју знамо да је забележена од слепице Живане.

У *трећој Вуковој књизи* су песме „јуначке средњијех времена”, дакле, из периода када имамо највише како ускочких и хајдучких, тако и крајишничких муслиманских песама. Међутим, поред *Хасанагинице* и *Удаје сестре Љубовића* из *Пјеснарице*, овде у муслиманске песме можемо сврстати:

40. *Златија сестра Чеиванаге*

16. *Султаније робиње* и

87. *Фоча и Фочанке.*

Прву од ових, *Златија сестра Чеиванаге*, упутио је Вуку Васа Поповић (записао — Марко Немањић),²⁶ док се за остале две може претпоставити да су забележене у Приморју (од мајке Јована Лаиновића и из Боке Которске).²⁶ Али, много је већи број оних песама, у овој књизи, у којима се, иако на крају побеђују *хришћани*, заправо хајдуци, Сењани и сл. даје верна слика и *турске стране* тј. протагониста муслиманске епске поезије у нас. У овим песмама наилазимо, наиме, и на многе Турке Крајишнике, са особинама које ћемо сусрести, типизираним, и у каснијим муслиманским песмама, у муслиманским збиркама.

У *четвртој Вуковој књизи* имамо муслиманску песму: 5. *Шеховић Осман* коју је Вук записао од свога оца Стефана Јоксимова. У песмама, које је Љ. Стојановић, на основу објављених и необјављених песама из Вукове заоставштине објавио у тзв. државном издању, у V — IX књизи, имамо следеће муслиманске песме: У *петој књизи* су лирске и лирско-

-епске песме Вука Врчевића, скупљене како од „српскијех” жена и Ђевојака”, тако исто и од „Турских жена и Ђевојака” (има их 60), као и песме из Вуковог *Живота и обичаја ...* или Вукових рукописа. (муслиманских има 20). У шестој књизи су муслиманске песме:

68. *Гојени Алил избавља сестру и*

74. *Вилић Хусејин и бан Задраинин.*

Прва од ове две песме потиче од М. Шкрљића,²⁷ док је друга, по Љ. Стојановићу, узета из једне велике збирке коју је (Вук) добио из Црне Горе, а по Ж. Младеновићу, збирка је Теодора Ивкова Ципера.²⁸

„Пјесамa јуначких — пише Вук — данас има највише из педнаестог и седамнаестог вијека од приморски јунака и ускока, који су пребјегавали из Босне и Херцеговине у приморју под млетачку крајину од Турака (као што су у III књизи пјесма од 7—15). Овакве пјесме пјевају и Срби турскога закона по Босни, само што они понајвише пјевају да су њихови надјачавали и ришћанске жене и дјевојке робили премамљивали”.³⁰

На Гримова питање да ли Босанци, Херцеговци и Шокци опевају српске краљеве и јунаке, упућено Вуку 5. децембра 1823. године, Вук одговара:

„Турски Срби не пјевају ове најстарије пјесме већ новије, из XVI и XVII вијека, као и оне у трећој књизи од 7 — 15, али ортодоксни Срби пјевају их у Далмацији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, као и Србији.”³¹

Вук је добро знао за муслиманске песме, па је и Босну и Херцеговину сматрао крајем у којем се најживље чува песничка традиција у нас: јуначке пјесме данас највише и најживље пјевају по Босни и Херцеговини и по Црној Гори и по јужним брдовитим крајевима Србије,³² а када је трагао за *Хасанагиницом* каже да ју је тражио у тим крајевима:

„Тако сам и ону пјесму о пламенитој Хасанагиници оставио за сад, док не би ли је ће чуо од каква Крајишника или Далматинца.”³³

Иако, дакле, није прикупио и објавио много епских муслиманских песама, Вук је дао нешто обавештења о овим песмама, као и њиховим јунацима, а својим песмама *средњијех времена*, обавестио нас је и о многим познатим Крајишницима и другим муслиманским јунацима, који ће се у другим муслиманским збиркама појавити у другојачијој улози, али са многим истим или сличним особинама, какве имају и у Вуковим песмама.

4.

Средином деветнаестог века јављају се збирке јуначких народних песама, у којима у знатној мери осећамо присуство босанскохерцеговачке муслиманске епике.

Тако се у збиркама И. Ф. Јукића *Народне пјесме босанске и херцеговачке* (Осиек 1858), Луке Марјановића *Хрватске народне пјесме, што се пјевају у Горњој Хрватској, Крајини и Турској Хрватској*, (Загреб, 1864) и М. Шућића *Народне јуначке пјесме из Босне и Херцеговине* (Сарајево, 1915, 1925),² које су прикупљене у време када и Јукићеве, поред хришћански оријентисаних песама, сусрећу и такве, чија је садржина неутрална све до краја, или су у потпуности муслиманске. У Јукићевој збирци има муслиманских песама (26, 27, 36, 37, 38, 39, 40, 41) у којима се опевају јунаштва Омера Велагића (36. песма), Љубовића Бега (37. песма), Ахмета Делибеговића (38. песма), Малог Мехмедаге (39. песма), Халија Чејваагина и Халила Мујагина (40. песма), Асанаге, који је победио на Дуждевој кочији (41. песма). Али и остале песме су под снажним утицајем средњевековних сукоба на Крајини и другим границама турско хришћанским у шеснаестом и седамнаестом веку. У овој збирци чак и Краљевић Марко излази на *Кунор* — *плачину*, дели мегдан са Нином од Костура, а побратим му је Халишага. У једној песми Краљевић Марко погуби Бана Задранина, који га је позвао на мегдан. (уп. песме 3. и 4.) Јукићеве муслиманске песме опевају *ударање на сватове* (*Женидба Муја Хрњица*, песма 27), или *женидбу отетом хришћанком* (песма 26.), *учешће на Дуждевој кочији* (песма 41.) и сл, а помињу се сви значајнији јунаци са Крајине и из седамнаестог века: Муго и Халил Хрњица, Мустајбег Лички, Танковић Осман, Блажевић Омер, Булић барјактар, од Орашца Тале итд.

У Марјановићевој збирци се, такође, помињу многи истакнути Крајишници наше епске поезије. И у песмама у којима хришћани побеђују, Крајишници су приказани са својим усташеним атрибутима (одакле је ко, чиме је познат и сл.), а има доста песама у којима се све до краја не зна ко ће победити. Ова песма је карактеристична и по својој дужини, има 913 стихова. У њој се описује Османова свадба са Златијом из *Кни-на бијела*, када га гласник царским ферманом позива да покупи тридесет хиљада сватова и пође на војску. Песма је карактеристична по *босанском поносу*, који је још Курипечич запазио. Када је Осман довео војску до шатора Мурат Сулејмана, наређује својим војницима:

„А ви, пишци, по три напоредо
Два пивајте, а два отпивајте.
Два пуцајте, а два набијајте . . .” (песма XXVI)

И касније песма као да кондензовано приказује бурне догађаје са Крајине и читаве Босне: Осман ратује са *седам краља*, допада ропства, муртати га оклеветају, и, тек, најзад, из ропства долази кући, где га нико не познаје. Османбег узима *седефли тамбуру и ситно куцка танко попијева*:

„Не чудим се мојој вјерној љуби,
Нит се чудим мом сину јединцу,
Ни снашници сада доведеној.
Што ме они познати не могу,
Ван се чудим старој мојој мајци,
Која ме је одгојила млада,
Одгојила па ме оженила,
На цареву војску отпремила ... ”

Овај познати мотив, најпознатији у нас у песми *Ропство Јанковић Стојана* има, дакле, и своју својеврсну муслиманску обраду. Више него Јукићева и Марјановићева збирка, велику испреплетаност *хришћанске* и *муслиманске* епике Босне и Херцеговине, показује збирка М. Шуџића. Тако је, рецимо, у песми 1. *Приморац Тадија* од 360 стихова, 260 посвећено приказивању *турске стране*.

Овде се редом, као у правој муслиманској крајишничкој песми, приказују редом Крајишници, са знаком одакле је ко, какав је ко и сл. што је карактеристично за муслиманске песме. На пример:

„Од Лијевна Фирдус капетане,
Од Габеле Бабић Хусејине,
А од Лице лички Мустајбеже
Од Грахова Ограшић Алија,
Од Приморја Бојачић Халиле,
Од Мостара Шестокриловићу,
Од Цетине старац Махмутага,
Од Гламоча бег Филиповићу ...” (2. песма)

Овим стиховима, заиста, не би могао замерити ниједан муслимански певач, нити позавидети муслиманска крајишничка песма. Ево и једног *тебдила* (преоблачења), тако честог у овим песмама, које уједно говори и о великом познавању крајишничких јунака, њиховог облачења и сл.

„Иван спрема себе и Богата,
Приоблачи крајишко одјело,
Како носе Крајишници Турци
Како носи Зукан барјактаре,
Из Крајине, са Зукине стине... (2. песма).

Оваквих примера познавања и хришћанске и турске стране, у Шуњићевим песмама има доста.

Од муслиманских песама занимљива је *Мејдан и женидба Ахметбега из Варада*, која има 1500 стихова. (Песма је пре ове збирке, штампана у Јукићевом *Пријатељу* за 1858. годину и фра Еуген Мартић је сматра једном од најлепших народних песама.) Остале муслиманске песме: 16. *Писма од Шестокриволића* и 20. *Берзелез Алија* опевају јунаштво муслиманских јунака и њихово сукобљавање са хајдучима. (Тако се и Берзелез као и Марко, сукобљава са хајдучима Грујицом и Малим Радојицом). Значајно је указати да и ове песме, иако су објављене знатно касније, припадају времену Јукићеве и Марјановићеве збирке, јер су прикупљане у периоду од 1840 — 1852. године, а за све три збирке су занимљиви подаци о неким певачима. Тако фра Еуген Мартић саопштава да је Јукић сакупио највећи део својих песама од Петра Раничића са Купреса, који је занатом био пјевач те је многу добру видио пјевајући своје пјесме купрешким беговима. Стога у његовим пјесмама побјеђују муслиманци”.³⁴ За истог тог Раничића сазнајемо да је неке песме чуо „од Шабана Турчина из Мостара”, а за Јакова Вукадина од којег је Шуњић бележио песме, Е. Мартић саопштава да је песме чуо од Ибра Посављака.

На тај начин се може закључити да су и муслиманске и хришћанске песме биле под снажним узајамним утицајима, те да су и певачи могли певати и једне и друге песме. Чак, према Е. Мартићу, у то време се запажа прави *Sängerkrieg* међу певачима.

„Други узрок — пише Е. Мартић — морамо тражити у симпатији коју су уживали сами јунаци код пјевача. Ако је јунак био симпатичан, а симпатија се је оснивала већом страном код јунака истокрвног народа, готово искључиво на вјери, коју су признавали — онда он мора побједити. Код турских гуслара и пјевача побјеђује јунак *Турчин* тј. муслиманске вјере, а код католичких јунака хришћанин”.³⁵

Прву збирку муслиманских јуначких песама прикупио је, и рукопис предао Српском ученом друштву, око 1869. године, и од раније познати сарадник Вука Караџића, вредни сакупљач нашег народног стваралаштва Вук Врчевић. Нажалост, ова прва збирка муслиманских песама, „Јуначке Херцеговачке пјесне (које само Срби турскога закона пјевају). Скупио и на свијет изнио Вук Врчевић. Књига прва”, није никада угледала света, и сада се чува у Архиву САНУ, Етнографска збирка, 62—1. Изгледа да је судбину ове збирке одлучио негативан реферат Матије Бана и Милорада Поповића Шапчанина о осталим Врчевићевим херцеговачким песмама, које су раније биле достављене Српском ученом друштву.³⁶ В. Врчевић је, по свој

прилици, с великом љубављу приступио и овом послу, о чему говори његов зналачки написан предговор, који осветљава многе значајне проблеме везане за ову епiku у нас, па између осталог пише:

„Ово се навршује осам година — пише В. Врчевић — да ја као Аустријски чиновник овдје живим, гдје је извор народни свакојаки пјесана, и да слушам и прве и последње (тј. хришћанске и муслиманске — ДМ); па да освједочим ријечи неумрлог мог имењака пок. Караџића, који је казао о народу Босне и Херцеговине: *Срби од три закона* ево вам прве књиге јуначки пјесана, које само срби мухамедовци уз гусле пјевају.” (АСАНУ, *Етнографска збирка* 62 — 1, предговор).

Рецензенти су, међутим, и ранијим „хришћанским” песмама замерили многим турцизмима, а, потом и црногорским приморским дијалектизмима, туритини, да ове песме немају лепог поетичног облика и живота, да им је основа у простим ћеифовима и телесним насладама, да су неке песме сумњиве у овој збирци итд., иако је В. Врчевић заиста зналачки у своме предговору пружо убедљива обавештења о лепоти и значајним особинама муслиманске јуначке епике. Тако је 37 муслиманских епских песама из Херцеговине (прикупљене и забележене у Требињу) остало на располагању само стручњацима, јер су након двадесетак година, други сакупљачи објавили своје збирке, те смо од К. Хермана и М. Хрватске добили прве објављене збирке муслиманске епике. Какви су садржаји ових песама? Највећи део припада песмама о Крајишницима. Тако се овде опевају свадбе и женидбе, мегдани, сукоби са баном, одвођење робља, босанска верност султану (насупротив везири-ма, муртатима), а има и новијих муслиманских јуначких песама, као што су о погибији Смаилаге Ченгића, бој Црногораца и Никшићана, удар на овце (слично новијим црногорским), као и неких митолошких песама. Занимљиво је да најдужа муслиманска песма у овој збирци има: 652 стиха (*Крвава женидба Велагић Ахмета*) док су остале песме просечно дуге — око 300 стихова.

У овим песмама се помињу многи познати Турци Крајишници (а као најистакнутији Мустајбег Лички и браћа Хрњице), као и други јунаци муслиманских песама (Бег Љубовић) а ни по уметничким особинама, Врчевићеве песме не заостају за другим муслиманским песмама, са којима се упознајемо из каснијих објављених збирки. У своме предговору, поред других обавештења, В. Врчевић нам саопштава и имена певача, од којих је бележио песме, а уз песме наводи и понашање неких од певача. (Они су му пружили и објашњења уз песме, као стари Мехмет Шиловић, који је причао о догађају из песме,

а Мехмет Гатовић — Суварија, из Требиња, протумачио записивачу значење речи *муртатин* итд.). Врчевићеви певачи муслиманских јуначких песама су: Зејнел Ибричин Феризовић, Барјактар Адем Рожајац, „оба из Никшића”, Усага Мичиновић, Ђумрукџија у Коњицу, Мехмет Шиловић, родом Гачанин, и Мехмед Гатовић, из Требиња.

Ове песме су испеване уз гусле.

Ипак, В. Врчевић је и за живота објавио неке од својих муслиманских песама, а нешто је остало и у његовој заоставштини, те је објављено и након његове смрти. На крају, треба само зажалити што Врчевићева збирка муслиманских песама није благовремено објављена, јер би свакако била од користи и за истраживаче и употпунила би ону слику коју су о муслиманској епизи пружиле и касније збирке и објављивања. За наша, пак, истраживања Врчевићева збирка је од значаја као сигурна слика крајишничких песама из Херцеговине и веран приказ херцеговачког типа муслиманских јуначких песама, које и у погледу облика и дужине имају своје особености, те ћемо се у својим каснијим разматрањима служити и примерима из рукописне Врчевићеве збирке.

6.

В. Богишић је још у младости испољио интересовање за народном традицијом, песмама. На једној од његових рукописних песама, из заоставштине, стоји написано: „око 1854. године”. Када је по одласку на студије у Беч, дошао у додир са Вуком Караџићем, Богишић тражи записиваче и пријатеље, који би му бележили народне песме. Он сам истиче да га је на ово подстицао Вук Караџић, који је Босну и Херцеговину сматрао врелом народне поезије. На основу тога је саставио и одштапао кратак упитник, који је упутио својим пријатељима у Дубровнику, да му бележе народне песме и приповетке, које би чули „од Бошњака и Херцеговаца који често долазе на јадранско море”.³⁷ Поред познатог Богишићевог рада на трагању за старим записима и рукописима наших народних песама, о чему је посебно значајна већ поменута збирка из Приморја,³⁸ треба указати и на Богишићево интересовање за бележење народних песама са живих устију савременика. Десетерачке песме у његовој заоставштини, које су биле припремљене за штампу (*Богишићева заоставштина, Народне пјесме, Кутија I, II*) потврђују ово Богишићево интересовање. Међутим, такође је значајно да су међу сачуваним Богишићевим песмама налази и знатан део муслиманских јуначких народних песама. То су следеће рукописне песме:

У првој скупуини (*Кутија I*, омот 1—50)

1. *Женидба младе Хасан-агине*, песма 20/159, Франасовић бр. 15*
2. *Како је Фатима дјевојка убила Сењанина Ива*, песма 13/81, Франасовић бр. 29.
3. *Женидба Ограшић Алие*, песма 22/146, Франасовић бр. 13.
4. *Копчићева Фата*, песма 26/119, Франасовић бр. 9.
5. *Драгоман дјевојка*, песма 27/178, Збирка Д. Пера Франасовића (Записано руком Богишићевом — ДМ).
6. *Три Али-беговице*, песма 28/29, Франасовић.
7. *Свадба Атлагића Зуке*, песма 33/70, Франасовић бр. 19.
8. *Герца од Гребиха краља*, песма 37/314, Франасовић бр. 8.
9. *Млада Фата и млади Омер*, песма 40/51, Франасовић бр. 5.
10. *Фата селе сердарева*, песма 41/106, Франасовић бр. 5.
11. *Како је Краљевић Марко ослободио нећака Јанкула*, песма 47/161, Зоре.

У другој скупуини (*Кутија I*, омот 51—111)

12. *Драгоман дјевојка*, песма 54/124, Бепо Бона.
13. *Женидба Ограшић Алије*, песма 62/227, Миљан (по казивању Ане Миховчевићке из Цавтата).
14. *Женидба бега Љубовића и Загорке дјевојке*, песма 66/232, Миљан, бр. 1.
15. *Ага диздар ага, казни невјерну жену*, песма 69/102, Миљан 10.
16. *Како је Нукић Осман ослободио Казлића Ибраимагу из Карловачке тамнице*, песма 70/796, Петрановић 2.
17. *Како је Арница Мујо осветио смрт његовог сестрића Баба-меловића и како је се Алија оженио*, песма 72/673, Петрановић I
18. *Свадба Чуглића Хасан-аге*, песма 14/282, Ник. Вел. Поци од Стравчанина (— уколико сам добро прочитао ДМ).
19. *Смрт Капетановића*, песма 99/33, Лично — Млинарска (ово значи да је Богишић лично записао песму, а млинарска највероватније да је из суседног села Млини).
20. *Ател-агиница и Осан-ага*, песма 100/104, Лично Млинарска Н. 4.
21. *Фатима дјевојка*, песма 107/38, Лично: Млинарска.
22. *Сестра Копчићева*, песма 109/55 (Нисам могао прочитати име записивача-певача. Можда „Поповљанин“).

* Прва цифра означава редни број код Богишића, друга број стихова, а број иза имена записивача-певача, број који је раније био, односно припада дотичном записивачу.

23. *Песме без наслова* (Богишић је написао: *Incomplet. Il est impossible meme de donne un titre — A rejete*). Песма 111/30. *Песма Млинарска о Јоци Тецитковићу али нема завршетка* (Богишићева забелешка).

Из треће скупине (*Кутија II*)

24. *Како је Фајка Мостаркиња одбила бега од Новог*, Гулирмовић 2.
 25. *Како је Љубовића кадуна спасила оба брата*, Гулирмовић 22.
 26. *Како је његова вјереница била у војсци са Асанагом*, Гулирмовић 24.
 27. *Смрт Алије Беговице*, Гулирмовић 27.
 28. *Како лаже стари Гемин-ага* (Нема потписа, али се накнадно види да је Гулирмовићке — ДМ).
 29. *Смрт Муја Челембије*, Гулирмовић 33.
 30. *Удадба Фате Копчићеве за царава сина*, Миљан 7.

Из наслова се може видети да су то песме епског и баладског карактера, да међу њима има доста крајшничких песама у којима се опевају *свадбе и женидбе, ослобађање пријатеља из тамнице, отмице девојака, мегдани, преоблачења, освете* и сл. о јунацима већ познатим из крајшничке епике, као што су Мујо Арница (Хрњица), Атлагић Зуко, Нукић Осман, Казлић Ибрахимага, Ограшић Алија и други, али и херцеговачки јунаци Љубовић, Копчић и др. или личности општијег имена: Фајка Мостаркиња, Копчићева Фата, Ател-Агиница и сл. — о чему ће бити више речи у анализи песама. Занимљиво је да су ове муслиманске песме, које по дужини спадају у кратке, херцеговачког типа (уп. наведени број стихова уз сваку песму), забележене од хришћанских певача, и то добар део од жена. Богишићеве записивачи и певачи (казивачи) су: *Иво Миљан*, који се у једном писму Богишићу потписује *Твој тужни ћачић и рођак Иво Миљан* (Богишићева мајка је од Миљана) и казивачице *Ана Веселићева*, *Маре Гулијермовић из Цавтата*, *Ана Миховчевићка из Цавтата*, *Нико Велики Росса* (*Песме „од Херцеговине“*), свештеник *дум Петар Франасовић*.

Песме су углавном забележене на дубровачкој територији и утолико је значајније да су муслиманске песме, које су, дакле, са херцеговачког залеба заплускивале дубровачко приморје, забележене на хришћанској територији и од хришћанских певача.

Стога би објављивање рукописних Богишићевих десетерачких песама, које се чувају у његовој заоставштини у Цавтату, заједно са Врчевићевим употпунило слику муслиманске епике херцеговачког подручја и херцеговачког типа, међу којима крајшничке песме — иако географски удаљене од некадашње

Крајине — такође представљају најзначајнији део. Сliku о Богишићевим сарадницима, сматрамо, употпуниће и обавештење о фонду Петра Франасовића, једног од вредних Богишићевих помагача, који је иза себе, такође, оставио записе народних песама.

Године 1965. дефинитивно је срећен у Хисторијском архиву Дубровника Фонд Корчуланина дум Петра Франасовића (1818—1883) у коме поред занимљиве преписке са Богишићем и другим истакнутим савременицима³⁸ налазимо и више свезака народних песама у рукопису (Фонд, 48, XV). У овим свескама се налазе и следеће муслиманске песме: Из прве свеске (Вид. Вулетих): 1. песма *Мујо Фатима*, 14. песма *Зуле и Имбро* и 18. песма *Женидба Аге Асан Аге*. Из друге свеске (Мато Иванковић): 3. песма *Пјесма од Мостаранина Имбра* и 8. песма: *Пјесма од Муја Мостаранина*. 10. песма *Пјесма од женидбе Љубовића бега*, 11. песма *Пјесма од Теззи Асан Аге* и 12. песма *Пјесма како погibe Асан Ага* и 18. песма *Пјесма смрт Мамумић Омера*. Из треће свеске (Матоиванантун Иванковић и Вид Вулетих): *Бевојка Маћарска* и *Челембија Мујо и Була Зумберска*.

У Богишићевој заоставштини се чува писмо П. Франасовића, које сматрамо баца извесно светло на порекло неиздатих Богишићевих песама:

„Драги Балдо!

Оне сам пјесме скупио 2—3 годишта прије него их приедадох Нику Великоме.

Неке су ми казивали херцеговци, ко што је она о Руској царици; већином их пјевају женске у мојој парохији. Дobar пут и био ми здраво и весело.

Трстено — 16/12 — 81.

Твој искрени штоватељ и
пријатељ,

П. Франасовић”

На крају, треба навести, да интересовање В. Богишића и за муслиманске народне песме, којих се нашло толико у његовој заоставштини, потиче и из његовог гледања о вредностима припадника свих наших народа. Богишић је својим тестаментом желео да обезбеди студирање три припадника наших народа: Хрвата, Србина и Муслимана, чиме је испољио гледање слично Вуку Карацићу и Вуку Врчевићу. Стога и Богишићеве рукописне песме, иако у заједничкој збирци са хришћанским, могу да пруже доста корисних података и о муслиманској народној епизи.

8.

Деведесетих година прошлог века јавља се још један сакупљач муслиманских песама, Friedrich S. Krauss, који је по налогу Бечког антрополошког друштва, као и уз наклоност бечког двора, крстарио Босном и Херцеговином прикупљајући различите умотворине и обичаје јужнословенских народа.

Фр. С. Краус је објавио следеће муслиманске песме:

1. *Панџић Хусо и Павечић Лука побра, Мостар, 1883.*
2. *Ибро Нукић Ухватио Гњатавић Вука, Мостар, 1885.*
3. *Косовска пјесан наших Мухамедоваца, Јавор, 1885.*
4. *Нукић Ибрахим, Херцеговачки босиљак, 1885.*

5. *Мухамедовско-словенска пјесан, Наше доба, 1885.* и као најзначајнију: *Смаилагић Мехо*, објављену у Дубровнику, 1886. године. Своје песме Фр. Краус је преводио и на немачки, а *Смаилагић Мехо* је преведена и на полски језик.⁴⁰ Поред тога, Фр. Краус је у предговору *Смаилагић Мехо* саопштио и следеће:

„Сабрах градива сваке врсте, а понајвише гусларских пјесама. Забиљених циглих шездесет хиљада стихова (ријечи) пјесме до сада књигом незнане“.⁴¹

Краусове песме су, за разлику од оних које налазимо у Ерлаганском рукопису, код Врчевића и В. Богишића знатно дуже, са доста опширности. (Тако, рецимо, у песми *Панџић Хусо и Павечић Лука побра* од укупно 919 стихова, деведесет је посвећено облачењу јунака тј. од *Па се момак сједе преоблачит* до стиха: *Те подруму отворио врата.*)

Краусове песме су наишле на оштру критику Л. Марјановића, будућег редактора муслиманских песама Матице хрватске. (Уп. *Vienac*, 1888, бр. 30—37, стр. 591). Ове песме, међутим, иако прикупљане и у посебним околностима, јер је Фр. Краус свакако имао на уму и одређене намере Беча у односу на Босну и Херцеговину, пружају одређену слику муслиманске епике. У објављеним песмама, пре свега у песми *Смаилагић Мехо* имамо помена, а након песме и објашњења, о многим познатим Крајишницима, као Мустајбегу Личком, браћи Муји и Халилу, Врчићу Бериму, Чејванаги, Ковачевићу Раму (за кога каже: „Бијаше ваљда подријетла циганскога, јер још и сада у Босни, Херцеговини и Црнојгори ковач и циганин. су исто“), од Орашца Тала, Блажевића Омера, Хасан Пашу Тира (Од којег је пронашао рукопис на турском језику и упутио га у Беч) и сл. Фр. Краус је у овој песми дао и више варијанти *попјевки* народних песама, као и крајњи *разговор са певачем Ахмедом Исхаковом.*

Шта су основни мотиви Краусових песама?

У песми *Смаилагић Мехо* имамо борбу за наследни положај:

„Мираз вам је бити буљубаша,
јер вам је и старина била“ (СМ, стих 115)
„Вавијек сте буљубаше биле“ (СМ, стих: 795) и

и женидбу са савлађивањем препрека.

У песми *Панцић Хусо* и *Павечић Лука* побра имамо женидбу оба јунака, као и мегдане, на које Лука и Хусо излазе један за другога.

Краусове муслиманске песме свакако могу да послуже као занимљива граба и за каснија упоређивања (тако је рецимо, М. Раггу забележио 1933. године варијанту *Смаилагић Мехо* од 12.000 стихова), након чега добијемо и прве обимније збирке муслиманских јуначких песама, као што су Херманова и Матице хрватске.

9.

Најзад, 1888. и 1889. године добили смо и прву обимну, објављену збирку муслиманских јуначких песама, коју је прикупио и објавио тадашњи саветник Земаљске владе Босне и Херцеговине у Сарајеву, Kosta Hörmann. Збирка је настала као плод десетогодишњег Хермановог сакупљачког рада, о чему он у предговору своје прве књиге саопштава:

„За ово десет година, како боравим у Босни и Херцеговини много ми се пута дешавала прилика да уђем у домове одличних наших домородаца прихватилие моју понуду и марљиво почесмо радити, јер се међу браћом Муслиманима појавила жива жеља, да се саберу и изнесу пред наш народ њихове пјесме“.⁴²

Прва збирка муслиманских јуначких песама је била састављена из две књиге, у којима је објављено укупно 75 песама (у првој 39 и другој 36 песама), али је К. Херман већ у првој књизи наговестио да ће наставити свој сакупљачки рад, а у другој одређеније говори о трећој књизи, за коју обећава да ће бити без неких недостатака на које су му указали критичари претходне две књиге. И, заиста, у Хермановој заоставштини су остале и необјављене песме, које је он свакако намеравао да изда у књизи, сличној онима које је већ раније објавио. Године 1966. објављене су и песме из заоставштине Косте Хермана, које су се чувале у Земаљском музеју у Сарајеву.

У овој трећој књизи Херманових песама, које је одабра-
ла и за штампу припремила, са својим предговором и обја-
шњењима, Бенана Бутуровић, из Земаљског музеја у Сараје-
ву — има 15 песама у целини и 29 у додатку, препричане.

Али, да укажемо на одјек какав је имала појава прве
збирке муслиманских јуначких песама. Пре свега на збирку
су се осврнули, у својим рецензијама, Ј. Марјановић у *Виенцу*
за 1888 г., а В. Јагић у *Archiv für Slav. Phil.* (свеска II, 1888. стр.
425—451), први као зналац народне поезије, а други поред
тога истакнути слависта и научник великог угледа. Јагић је
одмах рекао да су Херманове муслиманске јуначке песме *једна
нова материја до сада непозната*. Марјановић је оштро напао
Херманову збирку, замерајући јој нестручност у објављивању,
а и некоректност сакупљача што је предухитрио Матицу хр-
ватску, иако је знао да она припрема издавање муслиманских
јуначких песама.

Херман је у предговору друге књиге одговорио на Марја-
новићеве замјерке, а за примедбе Јагића рекао да их прихвата,
али је доцкан сазнао за њих, кад је књига већ била готова.
Зато је обећао да ће у трећој књизи исправити оправдано на-
ведене недостатке. Мишљење Томе Маретића о Хермановим пе-
смама је било овакво:

„Моје мњење о његову зборнику јест ово: кому су народне пјес-
ме исто што исправе или документи за познавање друштвеног живота
у овога или онога народа, он се исто тако радује народнијем пјесмама,
ако ишта вриједи колико се историк радује, кад му издање непознати-
јех исправа расвијетли које доба у историји. Ја с овога гледишта мо-
трим издање мухамедовскијех пјесама и драго ми је те могу рећи да
је г. Херман нашој књижевности учинио велико добро, што је поме-
нуте пјесме скупио и издао. Ја држим да се Херманнове пјесме, што
се тиче њихове вриједности, могу слободно огледати са свијем збор-
ницима послје Вукова.“ (*Vienac zabavi i pouci*, XXI, Zagreb, 1889, стр.
650—652 и 666—667).

Јагић и Марјановић су замерили Херману што није дао
тачне податке о певачима, казивачима, записивачима, као и
околностима под којима су муслиманске песме, које је унео
у своју збирку биле забележене. Херман је стога у предговору
другој књизи обећао: „Књизи што ће слиједити за овом дода-
ћу имена пјевача и сабирача сваке поједине пјесме”.

Овај посао око идентификовања певача и записивача Хер-
манових песама, у многоме је обавио А. Наметак, савремени
фолклориста, који је у својој рукописној радњи, на 136 купа-
не стране детаљно анализирао рукописе песама, као и навео
имена певача и записивача појединих песама. О неким мање

познатим Хермановим певачима и записивачима сазнали смо, такође, и из предговора и објашњења Б. Бутуровић, уз најновију збирку *Народне пјесме Муслимана у Босни и Херцеговини* (из рукописне заоставштине Косте Хермана).

Хермановом збирком смо, на извештан начин добили целовитију слику и о целокупној муслиманској епизи, јер у њој има како старијих песама, о најстаријим догађајима из времена освајања Босне и Херцеговине, као и новијих песама муслиманске епике (нарочито у III књизи), али је карактеристично да и код Хермана, у све три књиге најзначајнији део збирке представљају *песме о Крајишницима*. С обзиром да нам Херманове песме, заједно са Матичинима, служе као основни материјал у анализи крајишничке епике, њених основних мотива, јунака и сл. о њима ће, као и о певачима, о којима смо добили податке и у истраживањима Б. Бутуровић и А. Наметка бити опширније говора у каснијој анализи. И поред замјерки, које су јој својевремено стављене, Херманова збирка, ипак, остаје и даље један од значајних материјала за анализу муслиманске јуначке епике у нас, а у историјско-књижевној литератури као први, пионирски покушај да се муслиманске јуначке песме целовито прикупе и изнесу на јавност.

10.

Збирка муслиманских народних јуначких песама, које је прикупила *Матица хрватска* из Загреба, представља, како по објављеним, тако и рукописним песмама, најбогатију грађу муслиманског епског песништва у нас. Ова грађа је, сем тога, како прикупљена тако и одабрана од добрих познавалаца тога посла, посебно Луке Марјановића, директора III и IV књиге муслиманских песама збирке Матице хрватске. Ево шта у предговору трећој књизи, о настанку ове Матичне збирке муслиманских песама пише Л. Марјановић:

„Кадно је до пролећа г. 1886. „Матица хрватска“ прибрала множину народних пјесама из свих крајева гдје се хрватски говори и пјева, дођемо тајник Матице хрватске. г. Иван Костренчић и ја у разговору на то, да не имамо ни једне јуначке пјесме од пјевача Мухамедова закона из Босне. Знао сам — наставља Л. Марјановић — да имаде у Бишћу и Бихаћкој крајини доста добрих пјевача итд....” (Стр. VII предговора III књизи).

Иако се са прикупљањем ових песама, као што се из Марјановићевог сведочења види, почело око 1886, део песама, у избору и редакцији Л. Марјановића, објављен је тек 1898.

и 1899. године,* дакле читавих десет година након збирке Косте Хермана.

Поред педесет песама, објављених по двадесет и пет у свакој књизи (III и IV књига), у *Додатку* је донесен и садржај варијанти, а многе су песме, такође, поменуће, тако да се у овој збирци муслиманских песама, заправо, дају обавештења о око 180 јуначких песама. Марјановићев предговор, у коме су обавештења и портрети најзначајнијих муслиманских певача, од којих је *Матица* прикупљала песме (Мухамед Колак — Колаковић, Ибро (Ибрахим) Карабеговић, Славко Војниковић, Бећир Исламовић, Ибро Дервишевић, Ахмет Чаушевић, Алија Бабић Прошић, Омер Нукић (или Укић), Хасан Мајетић и др.) као и обиман рад на претходном избору песама, подели и утврђивању других особина песама, омогућили су да у III и IV Матичној књизи добијамо једну од најпотпунијих слика муслиманског јуначког певања у нас. Из рукописне грађе, које се чува у архиву *Матице хрватске* може се стећи увид у начин обраде и избора песама за штампу. Нарочито су занимљиве епске песме Ј. Марјановића, које су, касније, у кондензованом облику, нашле свога места и у његовом предговору збирци песама.

Највећи део муслиманских јуначких песама** предходно

* Истина *Матица хрватска* је издала у Загребу, 1887. године: Јунаштво и мејдан Капетана Сорића и Кумајлића Алаге, казивао у перо Мехмед Колак — Колаковић, из Орашца крај Кулен Вакупа. Народна пјесма из збирке „Матице Хрватске“.

** Муслиманске јуначке песме МХ се чувају у рукописној збирци под следећим бројевима: бр. 11. — Ј. Марјановић: *Јуначке пјесме* (64—66); бр. 37 и 38. (*Велики рукопис за збирку МХ*); бр. 123. — 35 песама, певач Ибро Топић (у две свеске); бр. 122. Ахмед Чаушевић, 8 песама. 1 свеска, 645 страна. Ибро Карабеговић, 7 песама, 343 стране. 1 свеска; бр. 124. Све у једној свесци.

1. Алија Шабих — 3 песме, 2. Ибро Дервишевић — 5 песама, 3. Хасан Мајетић — 8 песама, 4. Ахметовић — 31 песма; бр. 125: Бећир Исламовић — 2 свеска, 26 песама; бр. 126 (а, б, III): Мехмед Колаковић — 66, песама у 3 свеске; бр. 127: Салко Војниковић, 8 свезака; бр. 128: Омер Умић, 1 песма, Алија Бабић из Прошића, 7 свезака, Ибро Дервишевић, 5 свезака, Ибро Хрнић, 2 свеске; бр. 129: Ибро Карабеговић, 7 песама; бр. 130: Мехмед Колаковић, 68 песама; бр. 131: Ибрахим Тошић, 35 песама (бр. 128—131. Оригинал оловком). бр. 133: Салко Војниковић, св. 2 и св. 3; бр. 156: Савфетбег Башагић, *Народно цвијеће*, 4 свеске, 67 песама из Сарајева и околине. Песме су лирског и баладског карактера. (Сарајево 1894; бр. 175: Бећир Исламовић, 26 песама; бр. 197: Мухарем Куртовић, 5 свезака, као и 1 непозната и 1 свежаљ разних бележака.

су обрадили, и дали опис и суд, приређивачи зборника у III и IV књизи. На две или четири стране (један или два листа) пре почетка песме, налази се назнака имена певача и подаци о њему, назив песме, редни број код певача (касније је, у фази припреме за објављивање, преко рукописа оловком писана нумерација и наслов — црвеним мастилом), број стихова, као и накнадни дописи броја свезака, имена певача и сл. Међутим, најзначајније белешке су, по нашем мишљењу, класификација песме, која се бележи у горњем десном углу, и то: *унђурска, личко-котарска, Хрњице, личко-приморска* итд.

Пре песме се доноси и кратак садржај и оцена вредности песме. Доносимо неке од оцена, које је давао Л. Марјановић: Уз Карабеговићеву песму бр. 6 (446 стихова) *Мејдан и женидба Младајлић Бехаје* Л. Марјановић каже: „Кратка, језгровита, лијепа пјесма. У много пјесмама читао сам опис мједана, ал овако лијепа и жива описа нисам читао. Без икаквих пребирања она се може штампати.” (*М. хрватска*, бр. 123 *Рукописне збирке народних песама*).

За песму Ахмет Чаушевића *Диздаревић Мехо жени свога отца Удбинског диздара* (МХ, бр. 122, песма 6) Л. Марјановић запажа: *Пјесма би добра била кад не би била дуга.*

За једну од „*унђурских*” песама у МХ бр. 124, Л. Марјановић, између осталог закључује: Ова је пјесма *à la Смаилагић Мехо** и *Орловић Burggraf*.”

Л. Марјановић је и сам, као сакупљач и издавач народних песама (Збирка из 1864), редактор Матичних песама, и познавалац, који је међу првима пропратио појаву Херманових муслиманских песама, а, такође, као познавалац могао да се у избору руководи доста сигурним мерилима, како уметничким тако и другим (упоређивањем варијаната и сл.). Зато у његовим опаскама има и оваквих: *Пјесма иде у боље.* (МХ, 126 б). *Спада у боље* (Исто), *Врло добра и има варијаната, Добра, знаменита, види Салка бр. 24...*, *мало која пјесма је романтична као она* (МХ, 126 ц, песма 46) итд.

Но, несумњиво много су значајније карактеристике и оцене, које издавају, особеност појединих песама, о чему смо, потом, нашли доста синтеза и у Марјановићевом предговору III (и IV) књизи *Матичиних муслиманских песама*. Тако за *Колаковићеву песму бр. 19* (МХ, бр. 126 б) Л. Мустајбег однесе *велику обуљу Задранина бана и жени два Елезацића* Л. Марјановић напомиње: *Ово је једна од рећих пјесамa, гдје се*

* Познато је да је Л. Марјановић веома негативно оценио сакупљачки рад Фр. Крауса, те је оваква примедба о песми, у ствари негативан однос.

обдуља (утрка — накнадно додато) потанко описује, За песму *Маљковић Стипан избавља Мерданагић Муја из тамнице брињског капетина* (МХ, 126 б, песма 20), Л. Марјановић каже: *Ово је једна од најлепших пјесама. За Колаковићеву песму бр. 46 (МХ, бр. 126 ц) Чустовић Осман и Нинко Тинтор Латинине, написана је оцена: Мало која пјесма је садржајем јако романтична као она, а за Исламовићеву личко-приморску (малтешку): Хрњица Мујо и Бабић Хусеин иду на Малту и женидба овог (МХ, бр. 126 ц) Чустовић Осман и Нинко Тинтор Латинине, непотпуних слика пјесма би боља била. Какву је акрибију и критичност могао Л. Марјановић употребити у припреми Матичине збирке муслиманских песама, наговестила је већ његова оштра критика Херманових песама (L. Marjanović, *Književna pisma, Vienac, бр. 30—37. Zagreb, 1888.*) коме је поред општих замерки да је преухитрио Матицу, да није дао податке о певачима и да је мењао говор песама, навео и друге појединачне замерке. (Зашто назива Будалина Талу — Ибрахимом, због географских имена, турцизама, неких облика, као „собом пита” и сл.)*

Стога, у односу на збирку К. Хермана, Л. Марјановићева збирка има све одлике критички припремљене и објављене епске грађе нашег народног песништва. Јагић је и Марјановићев рад, две Матичине књиге муслиманских песама, оценио позитивно. Он је посебно истакао добро записан језик у песмама: икавштину и северозападне говоре Босне. Нарочито је истакао особину ових песама да добро чувају историјске и топографске детаље који се помињу у песмама.* Занимљива су Марјановићева запажања о вредностима ове поезије. Иако је као изванредан познавалац народне песме припремио критичко и опремљено издање свога избора муслиманских јуначких песама и дао, како се сматра, потпуне портрете народних певача муслиманских јуначких песама, Л. Марјановић је дао и неке опште судове о муслиманској епизи, који непотпуно оцењују и опредељују ову поезију. О историјској вредности наших народних песама, посебно муслиманских које је објављивао, Л. Марјановић пише следеће:

„Свака пјесма има неку повијесну подлогу, она опијева неки догађај, али друкчије него се је у истини догодило. Ако се у многим пјесмама и спомињу велике војске и крвави бојеви, мало се када може из саме пјесме разабрати, када је која војска била, који су цареви и

* Јагић је, чак, на генералштабној карти проверавао кретање јунака у муслиманским песмама и запазио да се оно „корак по корак” поклапало са стварним путевима који везују Ляку и Босанску Крајину са равним Котарима, опеваним у песми.

цесари, војсковође и јунаци с једне и с друге стране. Све је то магло-вито и несигурно, само се може нагађати." (Предговор III књизи збирке *МХ* стр. XXXV).

Л. Марјановић на муслиманске песме гледа као на романтичну творевину, у којој се истичу јунаштва на *турској* страни, а не јунаштва на хришћанској; као и необичном дужином:

„Већина ових пјесама — пише Л. Марјановић — одликује се ванредном дужином, и епском опширношћу, протеривањем јунаштва на турској страни, а истицањем најјунаштва а премноге и великом наивношћу" (Нав. предговор, стр. XXXVI).

Иако је детаљније набројао и главне садржаје муслиманских јуначких песама, наводећи да су најчешћи мотиви женидба и удаја, разбијање сватова, отимање девојака, искупљивање засужњених јунака, даривање појединих Крајишника, освета, мегдани и сл. Л. Марјановић закључује:

„Многа и многа пјесма почиње пићем или недужном забавом, а свршује бојем или осветом". (Предговор III књига, стр. XXXV).

Истина, већ неки од Л. Марјановићевих савременика, као што је био В. Врчевић, указују на одређене особине муслиманских јуначких песама, истичући да су оне истина *нешто историчније, нешто подуље*, али да су у погледу умерености и објективности, такве као да је неко *трећи без ајтера из догађаја пјесму састављао* (В. Врчевић, Архив САНУ, *Етнографска збирка*, бр. 62 — 1. Предговор). Каснија истраживања, нарочито утврђивања многих историјских, географских и др. података, који су у вези са муслиманском јуначком песмом, као и анализа уметничких и песничких особености муслиманских јуначких песама, потврђивале су велики значај изношења на видело и овог дела усменог стваралаштва и народне традиције на српскохрватском језику.

Л. Марјановић је, поред изванредног приказа певача, околности под којима они певају,* међу првима дао и класификацију муслиманских јуначких песама. Песме које је Матица хрватска прикупила и из којих је објавила избор у две књиге, припадају периоду освајања градова средњевековне Босне и Херцеговине, а у највећем делу периоду борби на Крајини тзв. крајишничкој епизи. За своју ближу поделу, унутар

* Нарочито је значајно указивање на слушаоца и средину, у којој певач пева, као коректив песме. (*Тешко њему ако што криво каже или не зна цевалит* (Предговор стр. XXXVII).

ове две главне скупине (ако их посматрамо временски), Л. Марјановић је, према садржају песама, као и јунацима у њима, вршио поделу на мање групе, као што су: личко-приморске, унђурске, па и Хрњичине итд., док је један део песама називао везирским и султанским, у које је сврстао песме о верним или неверним (муртатима) везирима. Оваква подела, која у основи заступа исправан принцип (подела песама по крају и личностима), ипак, није увек доследно спроведена, јер, у време поделе песама није било још довољно података о свим личностима, као и догађајима који се помињу у песмама. (Тако се царске и везирске песме, у којима се опевају, рецимо, Берзелез Алија, Газихусревбег, Буприлићи и сл. могу уврстати у „освајачке“, иако је Л. Марјановић писао да таквих песама изузму ли се оне о освајању Бишћа и опсиједању Осидека не има. (Предговор, стр. XXXV)

Када се скупљачки рад Л. Марјановића, као и његов значајан редакторски посао око избора, припреме и објављивања муслиманских јуначких песама* оцењује и из данашње перспективе, онда се може закључити да је управо Матичина збирка, заједно са ранијом К. Хермана, као и другим, касније објављеним збиркама, и прикупљеном песничком грађом, помогла да се муслиманско епско песништво у нас свестраније схвати и објективније и потпуније оцени.

Збирка песама, коју је почетком двадесетог века објавио у Бања Луци Есад Хациомерспахић: „Муслиманске народне јуначке пјесме“ (Бања Лука 1909) карактеристична је по томе што су у њој све песме о Крајишницима. Има их дванаест: I. Тале Личанин у сужањству, II Диздаревић Мехо избавља Зибру Пештић Алибега, III Лика Мустајбег дили мејдан са приморским баном, IV Боснић Мехмедага и Поповић сердар, V Женитба Чејванацић Мехи, VI Грга Антунић удара на Радуч, VII Женидба Шарца Махмудаге, VIII Јанковић Стојан удара на Бања Луку, IX Трка на Трнову, X Полазак Лике Мустајбега у сватове Челебић Хасану, XI Зринић Османага и Симо Радовић, XII Бој под Удбином.

• Ова збирка има неколико карактеристичних особина. Песме добро чувају успомену на све истакнуте Крајишнике, са посебним познавањем топонима везаних за Крајишнике и њихово војевање. У томе има значаја што су, свакако, прикупљене на Крајини, дакле, ближе позорници догађаја, јер су и из

* Велики значај редакторског рада Л. Марјановића, око издавања муслиманских јуначких песама, не умањују ни извесни мањи недостаци на које је указао Б. Крстић (Лука Марјановић и Никола Андрић као издавачи народних песама, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор, књ. XXII, св. 1—4. Београд 1956, стр. 243.)

дате у Бањој Луци, некадашњем седишту босанских паша), као, на пример:

„До њег сједе двије Хрњице младе,
Па до њиха Малић Јусуфага,
И до њега *Врховац Алија*,
Што *Врхове* од Каура чува... (ЕХ, I стих: 20)

„Ниско доли у Унбуровини,
А у Пешти у беглук мејхани,
Пију пиће Пештански ајани,
Таман их је тријест и четири,
У врх стола *Пештић Алибеже*...” (песма II, 5)

„Огласи се на намү дјевојка,
Липа Злата *Црнцић Јусуфаге*,
На високу брду *Црнчевића*...” (песма IV, 3)

Поред познатих Крајишника, које песма најчешће опева, као што су Мустајбег Лички, браћа Мујо и Халил Хрњица, Тале Личанине (овде је као и код Хермана — Тале Ибрахиме), Арнаут Османа, старца Чејванаге, ту су и јунаци: Влајинић Алага, Диздаревић Мехо, Бег Шестокриловић, Хамза Циганине, *Челећим* Хасан из *Челебића*, Мујагин Халиле, Арап Мехмедага, Куртагић Мухане, Злата Нази-Муминова, Мехо Диздар Хасанаге, Глумац Османаге, Бег Бадњевић, паша Атлагић, Орлановић Мујо, Паша Скрадинлија (*Селам ћеш ми Ахмет Алајбегу /Огаген ћеш до Скрадина сићи/ Ту шећ селам паши Скрадинлији*, ЕХ, VII, 668), дакле, јунаци чије се презиме изводи од места порекла или живљења, по оцу или занимању и сл. што ћемо, такође, сусрести у муслиманским епским песмама. Значајно је указати и на д у ж и н у ових песама. Ове песме су за разлику од Ерлангенског рукописа (оних не-кслико муслиманских тј. крајишничких као и, Врчевићевих и Богишићевих песама, знатно дуже. Тако је I песма дуга — 1020 стихова, II — 1488 стихова, III — 1850 стихова, IV — 1627 стихова, V — 1387 стихова, VI песма — 1366 стихова, VII песма — 1159 стихова, IX песма — 921 стих, X песма — 951 стих, XI песма — 882 стиха, XII — 882 стиха.)

Ми знамо сакупљаче ових песама, али скоро ништа не знамо о певачима,* као и о ужем крају одакле су песме, под

* Једини податак о певачу ове збирке може, донекле, да буде М. Мучкова белешка у *Трагом српско-хрватске народне епике*, када М. М. каже да му се 1913. године жалио певач *Ибро Циновић* да је Е. Хаши-омерспахић штампао његове песме и тиме му нанео велику штету. (стр. 297)

којим околностима су сакупљене и сл. Нешто се може закључити на основу језика песама. У њима преовлађују особине посавскоикавских говора, у којима се сусрећу стари облици множине

„О свачем су еглен заметнули,
О јунаштву и о добри коњи (Лок. множ. Песма VIII, стих: 13)

Поред икавских опажају се и ијекавски облици. Тако да у збирци, па и у појединим песмама, сусрећемо исте стихове икавски, а у другим случајевима измешане — икавске и ијекавске. На пример:

„А побиге Мујо на Богату” (IX, 1003)

иако у истој песми имамо раније и ове стихове:

„Бјежи мени под гору Тихову” (IX, 996)

или у различитим песмама:

„Што с' окисо главу обисио (X, 23)
Он окисо, главу објесио” (XI, 13)

На основу облика *мјехана*, *подајници* као у стиховима:

„Неко себе фали у *мејхани*” (X, 14)

„Радојнице, бегов *подајниче*” (XII, 231).

„Сад је султан рају помилово,
Од тад нису давали харача,
Већ су царски били *подајници*” (XII, 878).

Дакле, у овим облицима се задржава, односно појављује *ј* и на местима где га у штокавским говорима (наравно, не свим) нема, може се довести у склад са посавско-икавским говорима, где се сусрећу речи код којих није извршена тзв. прогресивна палатализација, те имамо *дојдем* и *доћем*, па би аналогно било и *мејхана*, *подајник*. Због свега тога, на основу извесних језичких особина може се претпоставити да је певач био доста близак крају, који је и позорница догађаја опеваних у песмама тј. негде из Босанске крајине. Иако су се ове песме у извесном смислу типизирале, ипак, чувају се и многи занимљиви детаљи и особености. Најчешћи садржаји су: сужањство и ослобађање противника из тамнице, одвођење девојака (са уграбљеним девојкама, обично Анђелијом из Приморја, најчешће се жени Халил) женидбе, освете, *турчење*. (У једној песми се турчи и Гавран капетан: *Дотле био Гавран капетане, / А отален Ограш Хасанага*, XI, 956). У песмама има доста одјека великих сукоба са хришћанима, од *Карловца ми*

ста поганого, као и одјека некадашњих позивања на мегдан, позивања у помоћ *верних подајника*, као што су *беговски подајници*: Радојица, Радослав, Маријан, кнез Милисав, и др. којима се опрашта харач итд. Збирка Есада Хациомерспахића има издавачких недостатака (не доноси податке о певачима, околностима под којима је сакупљена, нема ближег тумачења текста и сл.) али, као одређена слика једног дела муслиманских јуначких песама, *крајишничке епике*, и то с почетка двадесетог века, дакле, скоро два века од првих крајишничких песама Ерлангенског рукописа, може у многоме да буде корисна за одређена поређења и анализу.

12.

Прикупљањем муслиманских песама, бавио се и харвардски професор Milman Parry, који је под утицајем Матије Мурка и његових путовања и сам предузео путовање по Југославији 1933. године, и заједно са својим сарадником Albertom Batesom Lordom, припремио збирку (М. Пари је умро 1953. године) од које су (након Лордових путовања током 1950. и 1951. године) изашла два тома *Српскохрватске јуначке пјесме* (Издали *Harvard University* и *Српска Академија Наука, Cambridge* и *Београд*, 1953. и 1954. године). Пари—Лордова збирка садржи песме од певача из Новог Пазара, Бијелог Поља, Колашина, Стоца и Бихаћа, од којих је свакако најзанимљивија *Женидба Смаилагић Меха*, записана од *Авда Мећедовића*, која има 12.000 стихова. Поводом ове песме М. Пари је 1953. године писао:

„... и ја верујем да ћу донети награду у Америку збирку рукописа и плоча која је јединствена у свету за проучавање функционисања и живота целе једне усмене наративне поезије. Снимљени коментар Авда Мећедовића о песми „Женидба Смаилагића Меха“, коју је он испевао у 12.000 стихова, свакако јединствен је у збиркама епских песама.” (М. Пари — А. Б. Лорд, *Српскохрватске јуначке пјесме*, II XXIII).

Треба напоменути да је и М. Мурко, пре М. Парија обишао некадашњи новопазарски санџак, и у своме познатом делу *Трагом српско-хрватске народне епике* описао певаче, чије песме објављује касније и М. Пари, односно А. Лорд, као што су Салих Угљанин, Бор Хусо Хусовић, поред певача Фортића, Зогића, Накића, Фјуљанина.

Друга књига (у првој су преводи песама на енглески језик) садржи 32 муслиманске епске песме, али су многе више пута певане од истог или различитих певача. Тако се *Пјесма од Багдата* од Салиха Угљанина доноси три пута, од Фортића

— два пута, Мекића — једанпут, или *Ропство Булић Ибрахи-ма* од Угљанина три пута, *Бојичић Алија избави дјецу* од Зогића — два пута итд. Према томе, број песама које се овде доносе је знатно мањи (имамо исте песме од више певача или у више варијаната), али, ипак, представља само део знатно веће Паријеве збирке, која се чува на Харвардском универзитету. Материјал који је објављен у М. Паријевој и А. Б. Лордовој другој књизи, представља занимљиву грађу по следећим особинама: а) То су муслиманске песме Санџака, који је најдуже остао под турском влашћу (све до 1912. године) те се муслиманска епика могла овде конзервирати у погледу старијих особина, и даље развијати и б) овде је проучаван и један други феномен — *биллингвизам певача*. (Певачи су певали на српскохрватском, „бошњачком” и арбанашком.) У вези са тим значајно је А. Б. Лордово интересовање и за поезију северне Албаније, где је 1937. године такође прикупљао песме, јер се и међу Арбанасима негује, као што ћемо видети, крајишничка епика, о истим јунацима, и са истим или сличним мотивима као на српскохрватском језику. Стога посматрана у континуитету објављивања муслиманских епских песама у нас, нарочито и у погледу географске распрострањености, конзервирања и еволутивног сазревања појединих мотива, или епике у целини, приказивање неговања песме на два језика, има, с обзиром и на научну акрибију с којом је прикупљање и објављивање обављено, посебан значај за истраживачки рад у области муслиманске јуначке народне песме у нас.

13.

У своме познатом раду *Трагом српскохрватске народне епике* (I, II, Загреб, ЈАЗУ, 1951). М. Мурко пише да је на својим путовањима 1912—1913. године по Босни и Херцеговини чуо да у Сарајеву издаје муслиманске епске песме српски књиџар Михајло Милановић, а да је 1931. године најавила сарајевска књиџара Ј. Кушан да ће штампати народне песме *Муса Кесеџија и Краљевић Марко, Јуначка смрт бега Љубовића, Окупација Босне и Херцеговине, Берзелез Алија, Султан Сулејман осваја Будим, Јунаштво босанског јунака Омера Хрнице, Будалина Тале, Смаилагић Мехо* (последње две назначене као *пјеснарице*).

М. Мурко наводи, такође, да у последње време сами Муслимани издаје народне песме (*нав. дело*, стр. 297), тако је Мухамед Хаџијахић објавио избор од двадесет „најзгоднијих” песама о Берзелез Алији, а Алија Наметак мању збирку песама, које је сам сакупио.

Из материјала који је данас доступан, и који смо могли прегледати, може се закључити да су муслиманске песме у издању Михајла Милановића (под називом *Јуначке муслиманске песме*, Штампариија Обод у Сарајеву), имале сасвим популарну намену. Зато у њима нема никаквих података, чак ни године издавања поједине књижице.

Од послератних антологија муслиманске епске поезије може се навести збирка *Јуначке народне пјесме* (Сарајево, 1953), у избору и редакцији Мустафе Зирића, са информативним предговором Х. Диздара. Занимљиво је да је у овоме избору, као и у књизи Есада Хациомерспахића, под муслиманском јуначком епиком схваћена, и узета у обзир само тзв. крајишничка епика. У Зирићев избор је ушло девет песама од којих све имају као позорницу подручје некадашње личко-крбавске, босанске и „карловачке” крајине, како истиче писац предговора Х. Диздар. Нешто је шири избор муслуманских песама, које су поред других песама јуначке епике српске и хрватске, заступљене у збиркама С. Назечића, под заједничким одељком „О крајишким и другим муслиманским јуначима”. (Уп. предговор и поделу у *Епске народне пјесме*, стр. 32.) На крају, недавно се појавила и збирка *Народне јуначке пјесме босанско-херцеговачких Муслимана* (Сарајево, 1967) Алије Наметка, у којој има тринаест песама о познатим Крајишницима, те се и ова најновија збирка муслиманских песама придружује оријентацији да се јуначке муслиманске песме антолозијски прикажу путем крајишничке епике. Поред речника турцизама и неких неопходних објашњења, Алија Наметак, од раније познат по своме сакупљачком раду, износи и податке о певачима, који су му испевали песме као и једно занимљиво писмо Мустајбега Личког харамбаши Петру Смиљанићу, за које претпоставља да је из 1648. године.

14.

Поред рукописне грађе Матице хрватске о којој је било речи, указаћемо и на занимљиву колекцију Омер-бег Сулејмангашић — Деспотовића, из Сарајева. Ова збирка, која је упућена Српском ученом друштву у Београду, 1899. године, садржи пре свега херцеговачке муслиманске песме (иако су неке сакупљане и у Сарајеву), које су занимљиве у првом реду по тематици. То су махом љубавне и љубавно-породичне епске песме, које певају *први севдах* удатих жена, неверство и освете преварених мужева, удају удовица, свађе јетрва, просидбу чувених девојака (девојака *на нам*), брачне свађе и сл. али од 29, песама, колико их има у збирци, јуначке су следеће:

23. песма *Девојка вади из сужањства Алазић Алагу* (Ово је уједно најдужа песма ове збирке: има 1539 стихова, док остале имају 35—150 стихова).

24. *Чаушевић Мехо*

26. *Бег Љубовић и Мато Латинин*

27. *Женидба Чејвангић Меха*

28. *Освета Ченгић Османега*, и песма из новијег периода:

29. *Ратовање Али наше Ризванбеговића*

Уз збирку се, на крају, налазе и објашњења сакупљача, као и обавештења о певачима. (Занимљиво је да су неке од ових песама забележене од *гђе Ане Н.*, дакле хришћанског певача, док је остале бележио од Зијада Фазлибеговића из Горуже, Бугојно.) Сакупљач нам саопштава да је песма са икавштине окретао на ијекавштину — *ради једнакости*, те смо изгубили могућност да на основу ове збирке, која се, иначе, поред занимљиве тематске потке, одликује и богатством језика, добијемо потпунију слику о стању а и језику (икавштини) херцеговачке епике крајем деветнаестог века.

У Архиву САНУ (Етнографска збирка бр. 319/21) се чува и песма *Кунџ Мехмедага*, која има 7.199 стихова. Песму је од Џафера Колаковића, сина чувеног Матичиног певача Мехмеда Колаковића, забележио Јован Перовић, „чиновник Државног архива у Дубровнику” и у њој се помињу главни Крајишници, али има и непознатих хришћанских јунака, као Пушкаревићи: Никола, Илија, Марко и сл. Због развучености и многих опширних епизода, М. Мурко је овако оценио ову песму:

„Овај материјал може бити занимљив за упоређивање пјесама очевих и синовљевих, али то не би било од велике користи, јер је Џафер Колаковић примјер малог сина великог оца...” (М. Мурко, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, стр. 279).

У наведеној Етнографској збирци (Архив САНУ) чувају се и четири муслиманске песме из Санџака, које је прикупио познати књижевник Фамил Сијарић. То су песме: *Булић Ибрахим избавља брата Ахмета*, 998 стихова; *Женидба Ченгић Алибега*, 766 стихова; *Омер избавља Муја и Халила*, 1350 стихова; *Халил избавља Хајку*, 355 стихова.

Б. Сијарић наводи и од кога је прикупио песме, као и о певању у крају где је песме прикупио. Међу певачима има и оних, који су песме учили од чувених певача прошлости. (Наводи се и Авдо Мећедовић, као учитељ.) Због посебног значаја који су Санџаку придавали поједини истраживачи (М. Мурко, М. Парн, А. Шмаус) Сијарићеве песме, такође, могу да нам пруже слику новијег стања муслиманске јуначке песме у овом крају. Наравно, рукописних збирки у којима има муслиман-

ских песама, па и крајишничких, као и појединачних песама о Крајишницима има знатно више у часописима, архивама, а, вероватно и код појединаца (нарочито су у том погледу од значаја часописи *Босанска вила*, *Гајрет*, *Бехар* и *Нови Бехар* и други), те се рад на прикупљању и објављивању збирки муслиманских јуначких песама не може сматрати завршеним. Нове збирке, или појединачне песме муслиманске епике, бацаће и друга нова светла на овај драгоцен и још непотпуно истражени материјал нашег усменог народног стваралаштва.

НАПОМЕНЕ

¹ Мирослав Пантић, *Народне песме у записима XV—XVIII века*, Београд 1964. стр. (Убудуће: МП, *Нар. песма*).

² Мирослав Пантић, *Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV до XVIII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXIX, св. 1—2, Београд 1963, стр. 63. (Убудуће: МП, *Југ. књижевност*).

³ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXIX, св. 1—2, Београд 1963, стр., 17—58.

⁴ М. Пантић, *Југ. књижевност*, стр. 28.

⁵ Бенедикт Курјачевић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530* (превео са немачког и предговор написао Борбе Пејановић), Сарајево 1950, стр. 18. (Убудуће: БК, *Путопис*).

⁶ Стјепан Вановић, *О неким историјским лицима наших народних песама*, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. XXV, свезак 1, Загреб 1924, стр. 94.

⁷ Крешевићковић Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954, стр. 198.

⁸ Радмила Пешић, *Прилози проучавању народне књижевности (Прекло једне Вукове пословице. Једно тобоже старо сведочанство о српском гуслару)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXIII, св. 3—4, Београд 1967, стр. 245.

⁹ Видо Латковић, *О певачима српскохрватских народних епских песама до краја XVIII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XX, св. 3—4, Београд 1954, стр. 334.

¹⁰ Јован Томић, *О српском народном песништву*, Београд 1907, стр. 36. (Сепарат из СКГ за 1907, стр. 461).

¹¹ Мухамед Хаџијахић (у својој расправи *»Grada za povijest narodne poezije Muslimana iz Bosne i Hercegovine u XVI, XVII i XVIII stoljeću*, Sarajevo 1935) сматра да она није поуздана.

¹² Белешку је превео са арапског Савфетбер Башагић из часописа *Bosna Salmanesi* од године 1502 (1884/5), а други део, стр. 4—5.

¹³ Evli Celebi, *Putopis — Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo 1967.

¹⁴ Уп. текст и превод у *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. I, Sarajevo 1908, стр. 43.

- 15 A. Olesnicki *Još o ličnosti Djerzelez Alije*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXIX, sv. 2, str. 22.
- 16 М. Пантић, *Југ. књижевност*, стр. 27.
- 17 *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, издао Герхард Геземан, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење, књига XII, Сремски Карловци 1925.
- 18 Г. Геземан, *нав. дело*, стр. LXXIV.
- 19 *Исто*.
- 20 М. Надџијахић, стр. 8, (*Nav. rasprava*).
- 21 М. Пантић, *Народне песме у записима XV—XVIII века*, стр. 151, 243.
- 22 *Пјеснарица*, Беч 1814, стр. 116.
- 23 Вук, I, стр. XXIX.
- 24 Из Босне: 286, 44, 336, 349; Из Србије: 300, 300а, 760; Из Дубровника: 367, 438, 645, 636; Из Црне Горе: 293; Из Рисна: 647. Као и песме, по нашој оцени, без навећења краја одакле су: 297, 301, 312, 359, 392, 536, 583, 617, 624, 622, 707, 711, 713, 714, 733, 734, 736, 737, 741, 744, 749, 753, 754, 759. (Све у I књизи)
- 25 Вук, II, стр. 50.
- 26 Вук, IV, стр. XXII.
- 27 Вук, III, стр. 607.
- 28 Живорад Младеновић, *Његошев допринос Вуковој збирци народних песама*, Рад X конгреса фолклориста Југославије на Цетинњу 1963, Цегинње 1964, стр. 89.
- 29 Вук, VIII, стр. 253.
- 30 Вук, I, XXXI.
- 31 Вук, Преписка, II, Превод Б. Маринковић (*Вук Караџић о српској народној поезији*), Београд 1964, стр. 284.
- 32 Вук, I, XVI.
- 33 Вук, I, XVI.
- 34 Предговор збирци М. Шуњића.
- 35 *Исто*.
- 36 Реферат М. Бана од 10. фебруара 1868, АСАНУ, СУД, 93/1868.
- Реферат М. Поповића Шапчанина од 12. новембра 1868. АСАНУ, СУД, 93/1868.
- 37 *Spmenica Valtazara Bogišića*, Dubrovnik 1938.
- 38 Богичић Валтазар. — *Народне пјесме из старијих, највише из приморских записа*, Београд 1878.
- 39 Vinko Foretić, *Sest pisama Andrije Alibrantića pisanih iz Zadra 1864. godine Petru Franasoviću u Korčuli*. Rad JAZU, 1959.
- 40 *Босанска вила* за 1886. годину.
- 41 Smailagić Meho, *piesan naših Muhamedovaca*, zabilježio Friedrich Krauss nalogom antropološkog društva u Beču. U Dubrovniku, 1886, стр. VII—VIII.
- 42 *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann. Knjiga prva, Sarajevo 1888. Knjiga druga, 1889. Нап. у предговору књ. прве.

КРАЈИШНИЧКЕ ПЕСМЕ МЕЂУ ОСТАЛИМ МУСЛИМАНСКИМ ЈУНАЧКИМ ПЕСМАМА

1.

Нема никакве сумње да се из објављене и познате грађе муслиманске јуначке поезије, песме о Крајишницима издвајају као најбројнији, а по много чему и најзначајнији и најзанимљивији део муслиманског епског народног песништва. Има истина и један део песама у којима се песнички садржаји везују за јунаке као што су *Берзелез Алија*, *Гази Хусревобег* (1480—1541), *Соколовићи*, *Ферхатпаша*, крај 16. века, *Мехмед паша Соколовић* (1506—1579), *Хасан* — паша *Предојевић* (погинуо 1593. године код Сиска) и други, из периода када су освајања Босне, Лике, Хрватске још трајала има и *новијих муслиманских песама*, али песме о Крајишницима, из седамнаестог века, представљају доминантну групу међу муслиманским јуначким песамама. Груписање и поделу муслиманских јуначких песама врше већ први сакупљачи и издавачи збирки у којима има муслиманских песама, или су искључиво посвећене њима. Тако у Јукићевој збирци имамо поделу по јунацима и крају одакле су, о чему се у предговору каже:

„А, пак, ове што имамо епопеје све су из доба скороњи сраженија појединих крајишких немирних делија који су до скора по сухим границама од сусједа својих Турака узнемиравани бивали и овнјема враћали жао за срамоту, па почем нестале оваквих међусобних задјевица и случајних борења, онако исчезнуше и новија складања, тер само прошастигу, мједанима Смиљанићах, Јанковићах итд. *Тураках Новљаних, Удбињанах, Кладушанах, Херњицицах, Бојичићах итд. родољубиви гуслач борави ...*”¹

Групу крајишких песама први помињу кра Еуген Мартић (у предговору Шуњићевој збирци) и Л. Марјановић у предговору III и IV књизи муслиманских песама *Матице Хрватске*. Еуген Мартић пише у предговору Шуњићеве збирке:

„Пјесме које се налазе у овој збирци сврстали смо према посебном нацрту. Најпре смо ставили *лично-крајишке* у најширем смислу ријечи, онда *унђурске* (чији се догађае збива у Унгарии, чему као и други прибрајамо Славонију) те пјесме разног садржаја, а онда *хадучке*.”²

А Л. Марјановић овако дели Матичине муслиманске песме:

„Једно ћемо напоменути, да смо настојали из обима грађе мухамедовских пјесама што их је *Матица хрватска* прибрала извући и изабрати у што већем броју понајбоље пјесме, из сваке скупине по неколико, да се у 50 штампаних прикаже и оних двије стотине и четрдесет пјесама, које су у рукопису остале.

„Царске пјесме” како су их пјевачи називали — заступане су бројевима 1, 2, 3, 4. и 5, а пјесма 3 може се згодно назвати *краљевском* или *банском*. *Највећа скупина личних пјесама* има бројева од 6 до 42. Од ових опет могле би се назвати *крајишким* или *Хрњичиним* пјесме бр. 36 до 42.

Унђурске су заступане пјесмама од бр. 43 до 50. од којих сами пјевачи називају *везирским* оне у којима се приказују будимски везири или као „царски пријатељи” или као *царски муртати*.³

Из овога се види да се у неким од анализираних збирки подела песама врши: а) по крају који опевају (*лично-крајишке, крајишке, унђурске*), б) по јунацима (*Тураках Новљанах, Удбињанах, Кладушанах, Херњичицах, Бојичицах, Хрњичине*), или ц) по садржају (*царске, везирске, краљевске, банске*).

О томе на основу којих се принципа могу поделити наше јуначке песме, међу којима и муслиманске, биће занимљиво и мишљење Т. Маретића, изнесено у *Нашој народној етици*:

„Још ми се чини потребно казати овдје неколико ријечи о разради народних јуначких пјесама. Тко неће да разбаца пјесме по књизи без икаквог реда и правила (као што су разбацане на пр. у зборнику Милутиновићеву) он их разложито може ревати само на два начина или по историчкијем именима која се у пјесмама спомињу или по садржају пјесама.”⁴

Иако ћемо се на неке одлике уметничког облика, композиције, стила, па и технике крајишничких песама касније вратити, сада бисмо указали, у вези са поделом муслиманских песама, и на груписање које је у своме опсежном раду, објављеном 1953. године у Раду ЈАЗУ (Књ. 297) предложио А. Шмаус указује на М. Мурково интересовање за муслиманску епiku, а која, по речима А. Шмауса, сем у радовима Ј. Марјановића и М. Мурка није на словенском југу ближе проучавана.⁵ По-

што сматра да су досадашњи истраживачи прећутно прихватили да су хришћанска и муслиманска епика у ствари једна народна поезија, с различитим оријентацијама, А. Шмаус жели да истакне и укаже на специфичности муслиманске епике, и у њеном најрепрезентативнијем *крајинском типу, који је чини посебном епиком, са посебним особинама*. Наравно, аутор се оградио истичући да га занима подела муслиманских песама по облику. Специфичности *крајинског типа муслиманске епике* се састоје од неких створених композиционих елемената, који су се, како се негде на крају рада закључује, развили *само том борбом, вођеном дуго и упорно, која је, како сматра А. Шмаус и дала тај специфични облик*.⁶ Иако је располагао оскудним материјалом, А. Шмаус је расположиве песме, пре свега песме *Матице хрватске* (III и IV књига) и К. Хермана, као и песме Ерлангенског рукописа, подвргао детаљној анализи, настојећи да и шематски прикаже структуру појединих песама. С обзиром да је песничкој грађи приступао с једног посебног гледања, А. Шмаус је био принуђен да ствара и више термина, којима би се најбоље могле назвати специфичности и одлике *крајинског типа муслиманске песме*, иако и сам признаје да је *идеални тип крајинске песме само ребе остварен у чистом облику*.⁷ Ево неких од тих термина, који обележавају карактеристичне особине *крајинске песме*: паралелизам радње, удвајање радње, двостраност, просечни пресек песме, средина, *схема*, промена сцене, улога извештаја, посредника, формуле и *шавови*, изградња средине, сцена са посматрачем, изградња оквира. Колико смо могли да схватимо А. Шмаус је желео да опширност и дужину неких муслиманских песама објасни стварањем одређене, типичне композиције, која би и на југословенском тлу, на југословенском песничком материјалу, доказала оно исто (процес) што су његови сународници Хојслер и Геземан, доказивали за европску епiku тј. *епизацију* народне песме. (Хојслер о Нибелуншком епу). Управо, А. Шмаус је и сам истакао ово као своју намеру. Међутим, ова анализа структуре муслиманске песме, којом, заиста, анатомски разлаже поједине ставове у песми, а негде значи само именована (двобој десницом, двобој десницом и левицом) имала је свога одјека и код наших истраживача. Тако се неке песничке особине једног типа песама, као, рецимо, удвајање радње, могу узети као прихватљив термин. Међутим, сличних лексичко-термиолошких дефиниција, као што ћемо видети, има и од других истраживача, истина, најчешће странаца. Али, чини нам се, да је А. Шмаус и сам осетио тешкоће око примене своје теорије, а, понекада је и сам материјал који је наводио, говорио другојачије од онога што је аутор желео да докаже. Пре свега, требало је објаснити разлику између *ускочких* (и *хајдучких*) песама истога периода и *крајинских* пе-

сама. А Шмаус истиче да се хришћанске песме овога периода одликују *високим степеном стилизације, јер немају ону технику коју има крајински тип.*

Иако ће на крају свога рада указати на потребу да се, ипак, испитају социјално-историјске околности које су довеле до стварања дужих муслиманских песама, што је по нашем мишљењу исправно, гледање, А. Шмаус полемиче са мишљењима да је до опширности песама могло доћи и од специфичног неговања ове епике, или и других разлога. Примери које је сам навео да је С. Војниковић за месец и по дана у Загребу испевао 90 песама или 80.000 стихова, да је Ахмет Чаушевић песму свога учитеља Хасана Мајетића од 1200 стихова проширио у Загребу на 2500 стихова, а Мехмед Колаковић песму, коју је 1886. године певао у 300. стихова, проширио на 1300 у Загребу, да је С. Војниковић сам срочио две песме Марјановићу и сл. — може се видети какви све разлози могу да утичу на дужину песме. Управо, да ли је процес *епизације*, уколико би се мерио бројем стихова, већ завршен, када знамо и за песме од 12.000 стихова. У анализи и упоређивању хришћанских песама, када је и код њих открио неке од стилско-композиционих елемената које сматра особином *крајинских песама*, А. Шмаус то тумачи утицајем муслиманске песме на хришћанску, односно да и сама *крајинска песма* сада тежи *упрошћавању* у духу аутохтоне епике.⁸ Највише тешкоћа, чини нам се, имао је аутор у трагању и доказивању када је створен крајински тип као облик специфичног певања, које *крајинске песме* чини посебном појавом. У анализи неколико муслиманских песама из Ерлангенског рукописа, у коме су, као што смо видели, муслиманске песме као и хришћанске, кратке и динамичне, А. Шмаус није могао да потврди постојање *крајинског типа*. Ево шта он каже о песмама овог зборника:

„Песма 88. ЕР се може сматрати најстаријим представником „султанске“ песме. Али, у овако једном облику од свега 72 стиха, сигурно је ниједан муслимански певач не би певао.“⁹

А. Шмаус сматра, произилази из овога, да је муслиманска песма коју доноси ЕР свакако неког немуслиманског певача. И додаје:

„Узет у целини ЕР не даје довољно поузданих сведочанстава о старијем стању муслиманске епике.“¹⁰

Имамо утисак да је А. Шмаус много помирљивији у своје настојању да настанак свог *крајинског типа* песама објасни епизацијом, заснованом на одређеној специфичној композицији, јер и у Ерлагенском рукопису констатује код муслиман-

ских песама *уметнички префињени и традицијом устаљени језик и стил*.¹¹

А то је управо и оно што је закључио код хришћанских песама. Још више тешкоћа А. Шмаус има када жели да протумачи и краћи, херцеговачки тип муслиманских песама. Зато ове песме, а ми бисмо додали и арбанашке песме о Крајишницима (које су кратке, динамичне) нису доживеле *епизацију*. Овде се једино можемо, као и А. Шмаус, позвати на даља истраживања социјалних и историјских услова у којима се развијала и даље неговала муслиманска епика о крајишницима, а и о другим јунацима.

Ми смо већ нешто рекли о називу ових песама. Колико смо схватили, А. Шмаус ове песме назива *крајинским* по Крајини, јер сматра да је тамо постојало меценатство. Али, поставља се питање када је постојало наведено меценатство. Да ли и у XVII веку, када се догађаји оевани у песмама и одигравају? Да ли су већ тада песме са Крајине имале услова за развијање у *крајински тип*, па и кад не би био идеалан. Иако је Ерлангенски рукопис расејао сумње да се тада могла стварати песма *крајинског типа* Шмаусовог, као што то не потврђују ни арбанашке песме, наводимо и мишљење историчара о животу на Крајини.

„У Лици и Крбави није било бегова са великим имањима, већ је сваки ага држао само неколико кметова, али ниједан више од шездесет кметова”.¹² — пише Р. Јуопатић.

Или на другом месту:

На четовање силсила је кашто личке Турке невоља и глад.¹³

И поред тога што се код других муслиманских песама, *некрајинског типа*, па и код хришћанских песама, могу утврдити стилско-композициони елементи које А. Шмаус сматра спецификом крајинског типа, посебну тешкоћу представља примена ове теорије. Чини нам се неприхватљивим да једну песму, као што је *Муја лијече виле планинкиње* (узимамо Шмаусов пример), сматра *некрајинском*, а песму о Берзелез Алији (такође Шмаусов пример), *крајинском*, иако је први са Крајине, најпознатији јунак, а други је четовао, уколико је историјска личност, а не или типизирани или контаминацијом створен песнички лик, у периоду освајања Босне, и, када Крајине није ни било. Истина, А. Шмаус је истакао да он ову поделу прави само на основу облика, али, недостатак материјала и јасније објашњеног односа историјске садржине песама о Крајини, учинило је ову поделу неприменљивом. Не знамо, такође, колико је А. Шмаус њоме успео да докаже процес

епизације, сличан ономе какав се запажа на Западу. Тиме што је хтео да негира суштину повезаност две епике, муслиманске и хришћанске, и да, независно од садржине, подели муслиманске јуначке песме, није чинио нам се створио такву поделу, која може представљати сигуран ослонац за анализу и груписање муслиманске јуначке епике. Морамо да напоменемо да и наши истраживачи, који су покушали да примене мерила, заснована на Шмаусовој теорији о *крајинском титу*, нису доказали њену применљивост. Тако у III књизи Херманових песама (Сарајево, 1966), скоро и немамо праве *крајинске песме*, иако је већина песама о Крајишницима. Ову теорију, стога, почевши од имена, па до принципа на којима се заснива, сматрамо у најмању руку неприхватљивом за даље унапређивање истраживања особина муслиманске епике, ма да се неки резултати у другим околностима и облику, евентуално, могу прихватити и сматрати одређеним доприносом.

2.

И наше груписање једног дела муслиманских јуначких песама, о Крајишницима, извршено је на основу јунака и историјског раздобља коме су они припадали. Наравно, песничка истина није исто што и историјска истина, али, ипак, сматрамо да се на садашњем степену истраживања најсигурније можемо одређивати, када је реч о периодизацији и груписању јуначких песама, ако полазимо од реалних и историјских компоненти, које се у нашим песмама могу утврдити. Ово нам је утолико лакше ако се ради о песмама које су нам временски ближе и које можемо повезивати са стварним догађајима и личностима из прошлости. Иако смо у одељку о Крајини нешто говорили о историјској атмосфери на турско-хришћанским границама, које су у шеснаестом и седамнаестом веку пролазиле нашим земљама, сада бисмо се осврнули и на неке јунаке муслиманске крајишничке епике, о којима налазимо помену у сачуваној архивској и другој грађи. О јунацима крајишничких песама ми смо понешто знали и из збирки у којима су ове песме биле објављиване. Све новија архивска и историјска грађа, као и ранија и новија истраживања омогућују нам да идентификујемо један број истакнутих муслиманских јунака са Крајине и других граница, као стварне историјске личности.

МУСТАФА ХРЊИЦА. Сигуран податак да је харамбаша Мустафа Хрњица, звани Казличич, био заповедник турске посаде у Великој Кладуши, као уосталом и податке о другим турским заповедницима на турско-аустријској граници имамо

у једном тајном попису турских старешина са границе, који је 20. новембра 1641. године саставио у Карловцу Вук Франкопан Тржачки и упутио га надвојводи у Грацу.

У овом попису се за Велику Кладушу каже:

»Von Gross Kladuscha: da am meisten tschetiert würdet. Der Haram-Bascha Mustafa, des Herniza Bruder, sonsten Khasslitschitsch Mustafa genandt«. ¹⁴

С обзиром да је Мујо Хрњица и браћа му (Халил, можда и Омер и други), једна од најпомињанијих личности крајиничких песама, задржаћемо се још на неким подацима о њему. К. Херман каже да о Мују Хрњици постоје, поред песама и многе легенде и друга усмена казивања. (*Херман*, I², 613) Р. Лопашећ наводи да је Мујо Хрњица био умешан у аферу око откупа Петра Јанковића, ¹⁵ а С. Башагић истиче да су у султановом ферману поводом тог случаја, поименице захтеване главе *Омер капетана, Омераге, крупског диздара Мустафа Аге, Хусејин Аге и Муја Хрњице*. ¹⁶ Са Хермановом легендом о томе да је Мујо у Бањој Луци побио неке хајдуке и зулумћаре, а бањалучки паша га потом повео са собом у обилазак сержата и поставио за заповедника у Кладуши, подудара се Лопашећевом тврђење да је Мујо Хрњица учествовао 1636. године у угушивању неке побуне у Бањој Луци, када је паша побегао у Бихаћ, и на тај начин се додворио паши и домогао власти. Мујо Хрњица се, заиста, у песмама најчешће помиње у вези са Кладушом (па се понекада и зове Кладушанин Мујо, од Кладуше Мујо, Кладушчанин Мујо), те је занимљиво покушати да се утврди када је Мујо (хип. од Мустафа) дошао у Кладушу. У сваком случају требало би очекивати да је Мујо Хрњица дошао у Кладушу пре 1641. године, јер је у то време Кладуша већ позната као утврђење одакле се највише четује. У помоћ нам притиче још један документ Вука Франкопана Тржачког.

Р. Лопашећ, наиме, пише како је Вук Франкопан известио 1633. године Грац да су Турци почели *чврстити* град Кладушу. Уговором о миру у Житвадорогу 1606. године, један део некадашњих тврђава требало је да остане ненасељен. Већ 1625. године, по Лопашећу, почиње разграничавање између Аустрије и Турске. Но, уместо да рат престане, настану сукоби и прави мали рат *жешћи него раније*. ¹⁷ Ево шта о заузимању Кладуше, на основу историјске грађе, пише Р. Лопашећ:

„Франкопан је један дан прије дошао са 800 војника под Кладушу, хотећи уставити даљњу градњу и разорити оно што је било изведено. Већ је и с четом доспео у Подзвизд кад му укоде јавише да је Кладуша тако учвршћена да јој не би без тешких топова могао наудети....

У град постављена су у посаду четири аганлука за редовну посаду: капетан Солиман Бадањковић, његов брат Реџеп Ага, затим Делибаша Бадањковић и Кариманага Љубић.

Двије године иза тога запремише Турци град Цетин итд.¹⁸

Ако би се Лопашеви наводи узели као сигурни, онда бисмо време у које је Мујо Хрњица дошао у Кладушу могли тражити тек тек после 1633. године, а пре 1641., када га спомиње Франкопанов тајни попис.

Иако се не помињу имена браће Хрњица, наведеним пописом је недвосмислено потврђено да је Мујо Хрњица у Кладуши био са братом, или браћом, што је могуће, јер смо видели да су и прву посаду сачињавала браћа Бадањковић. У песмама се Мујов брат зове Халил, Гојени Халил, Мујагин Халиле и др.

МУСТАЈБЕГ КАСУМОВИЋ. У народним песмама познат као Мустајбег Лика, Лички Мустајбег је један од бихаћких заповедника (капетана, санџака).

Да би утврдио који је од бихаћких капетана у песми опевани Мустајбег Лички, Р. Лопашевић наводи у своме раду *Бихаћ и Бихаћка Крајина* све заповеднике бихаћког санџака:

Године 1593: Мурад-ага

Године 1634: Дервишага Ходурагић

Године 1635: Дуралија, капетан бихаћки

Године 1640: Идриз-бег, капетан бихаћки

Године 1642—1676: Мустајбег Хасумовић (Код Х. Крешевљакковића: Касумовић)¹⁹ познат у песми као Мустајбег Лика,

Године 1689: Осам-бег Попрженовић

Године 1695: Мустајбег Бадњевић, *санџакбег бихаћки, сердар и заповедник све племените Бихаћке и Крупске покрајине.*

Године 1695: Тахир Мустајбег Идриз Капетановић, капетан бихаћки.²⁰ У Витезовићевој *Кронаки* налазимо два помена о Мустајбегу Личком:

„1656. пети дан рујна. Справише се Турци почавши од Пожеге, Дубице и Костајнице до Крбаве, пред њима Ибраим Баша од Пожеге и Мустајбег Бихаћки, главар и држа се код хришћана Туран, које разби Јурај Тржачки. Мустајбега Исаимбега Хоросовића животога допела, али од велике ране та Турчин до мало дан умри, улови два Бадњевића, двадесет и једног агу с многими, осталими верли Турци. Уби Мухамед бега Биширагића.”

И на другом месту, 1676. године, када је описана и смрт Мустајбега Личког.

Из историјских података о Мују Хрњици и Мустајбегу Личком би се могло закључити да Мујо Хрњица ступа на позорницу, на Крајини, пре Мустајбега, или бар, пре него што је Мустајбег постао славан, *дирек од крајине*, тј. заповедник (капетан или санџак) у Бихаћу. Наиме, Мустајбег се помиње тек 1642. године као капетан, а Муја срећемо претходне, 1641. године, као харамбашу из Кладуше, а 1636. године се наводи као главар, те можемо закључити да је био познат још пре Мустајбега. Занимљиво је да о Мустајбегу немамо помена у арбанашким песмама о Крајишницима, где је Мујо, као и у муслиманским крајишничким песмама у нас, једна од главних личности, те би нас то могло навести на претпоставку да се песме о Мустајбегу стварају после песама о Мују Хрњици.

Поред ова два најистакнутија јунака крајишничке епике, сусрећемо помене и о другим истакнутим Турцима Крајишницима.

БОЈЧИЋ АЛИЈА. Алију или Делалију Бојчића (Бојчића, Боичића) Ст. Бановић сматра једним од *најславнијих јунака* наше епике седамнаестог века.²¹ О њему се тачно зна да је као диздар Задварја погинуо 1663. године у Вруљу.²²

Мумин и Мустафа БЕШИРЕВИЋИ. Године 1641. оба брата се као харамбаше помињу у Острошцу. Ово одговара и стиховима: *Од Острошца два Беширевића* (Вук, III, песма 35. стих: 45)

Острожац је између 1641. године, када се помињу браћа Мумин и Мустафа Беширевићи, и 1690. године, када се помиње капетан Острошца Осман-ага Беширевић²³ постао седиште капетана. На основу имена капетана, који се помињу у Острошцу може се претпоставити да су Беширевићи овај положај држали наследно.²⁴ Као позната породица са Крајине, Беширевићи се помињу и као дыздари града Цетина. Као најбољи доказ да су и Куртићи, који се помињу у Вуковој песми *Два Куртића и Бојчић Алија* (Вук, III песма 35) историјске личности, може да нам послужи тајни попис из 1641. у коме се наводе: Ахмед-ага КУРТИЋ, из Бунића и КУРТАГИЋ и КУРТ-АГА ЗЕНКОВИЋ из Рибника.

Неколико стихова из наведене Вукове песме *Два Куртића и Бојчић Алија*, у којима се набрајају муслимански јунаци са Крајине, такође нас упућују на закључак да песма добро чува историјску истину о јунацима, који су били стварне личности:

„Од Дервенте до два Атлагића,
Од Новог два млада Церића,

а од Крупе Арнаутовића,
од Отрошца два Бешпиревића,
од Вакупа два Кулиновића,
од Орашца Тале на кулашу,
од Мостара Цангу Буљубашу..." (Вук, III, 35, 48)

Као што се Бешпиревићи наследно везују за Острожац, тако се и ЦЕРИГИ везују, као наследни капетани, за НОВИ (Босански Нови), а АРНАУТОВИЋИ за КРУПУ, те се, често, називају КРУПА — АРНАУТОВИЋИ.

Међутим, треба навести да се 1641. године помињу у Крупи и БАДАЊКОВИЋИ, као и ВЕЛАГИЋ Идризага.

АТЛАГИЋИ се у песми коју наводимо помињу да су из Дервенте. С обзиром да је Врандучка капетанија, у чији је састав ушла и Дервента, основана 1717. године и да се не зна ко су били први капетани у Дервенти, морамо се вратити на ранији период, седамнаести век, када је Дервента улазила у састав Хливанске капитаније. А тада су капетани Хливанске капетаније били Атлагићи, позната породица овога доба. (Године 1664. капетан Книна био је Мехмед-бег Атлагић, син Мустафин, касније босански везир.)²⁵

О овоме Атлагићу, босанском везиру, доста података доноси и грађа Десничине *Историје когарских ускока*.

У набрајању одакле је ко, у наведеној Вуковој песми, за КУЛЕНОВИЋЕ се каже да су од Вакупа. Ту се, заправо, ради о Кулен Вакуфу, који је припадао капетанији Стара Островица, у клишном санџаку. Досадашње две традиције о Кулиновићима — једна фра Филипа Заострића и друга: Косте Хермана — нису по мишљењу Х. Крешевљаковића тачне.

„Кулиновићи су — пише Х. Крешевљаковић — морали доћи у Стару Островицу нешто прије 1699, а послје 1683. године, из неког града или краја, који је пао под Венецију.”

Навели смо податак о Кулиновићима (Куленовићима) с циљем не би ли бацили нешто светла на једну другу личност, која се често спомиње у крајишничким песмама, али не с пуним именом и презименом, него као: Будалина Тале, Тале Ибрахиме, Личанине Тале, који је увек од *Орашца*, или, као што се у наведеним стиховима каже:

„Од Орашца Тале на кулашу”.

Овде се, наиме, јавља проблем, када се чине покушаји да се идентификује неки јунак, да се извесни јунаци епских песама непотпуно именују. Уз име тада иде, обично, и надимак

(Сиротан Алија, Будалина Тале), или се помиње само порекло, занимање: Диздаревић Мехо, слуга Маријане итд. Међутим, помен Орашца, уз име Тале, и помен Тала уз Кулиновиће, може да локализује место и време Талево. Наиме, Орашац је био један од јачих градова у капетанији Стара Островица, којом су, видели смо, управљали Кулиновићи. Значи, има неког реалног основа, када се Тале од Орашца појављује у друштву Кулиновића, јер је и Орашац у капетанији којом су управљали.

Значи, Тала бисмо, уколико је уопште могуће под његовим ликом у песмама трагати за стварном историјском личношћу, могли тражити у времену када су Старом Островицом, па и Орашцем у њој, управљали Кулиновићи (Куленовићи). Можда би се време када је Острожац био источиште крајишничких напада могло одредити и поменима које налазимо код Б. Деснице, у *Историји котарских ускока* (I, 142. стр.) када Стојан Јанковић изводи своја четовања и упада у Лику.

Слично као и Тале, можда би се могао протумачити КОВАЧЕВИЋ Рамо (Ковачина Рамо, од КОВАЧА РАМО), који се, такође, често помиње у друштву осталих Крајишника. Ковачевића Рама налазимо у историјским подацима под тим именом. Ст. Бановић је, тако, у архиву манастира Заostroга, свога родног краја, нашао запис, у коме стоји да је 1570. године, Ковачевић Рамо из Габеле позвао на мегдан Ивана Сењанина, и да му је том приликом Иван одсекао руку. Поред претпоставке о овом Ковачевићу Раму, која не иде у прилог утврђивању личности из Хрњичина доба (мада се у песмама Ковачевић Рамо, често, назива *дашцом*), јер је разлика у годинама доста знатна, могли бисмо претпоставити да је име овог јунака постало од имена места Ковачи. Оваквих места има у Лици више, те би помен *Од Ковача Рамо*, могао да се везује за неке од личких Ковача. (У Лици имамо Ковачицу, поток код Могорића, а Ковачићи се помињу и код Островице у Лици и Равњанима у Крбави.²⁶ Везивање јунака за место одакле је, видели смо, није ретка појава: Накић Ибрахим, *од Наке кржаве*, Приморац Тадија, Сењанин Иване итд.

Као и Ковачевић Рамо у песмама се помиње „старац Каримане“. Међутим, за разлику од Ковачевића Рама и „од Орашца Тала“, КАРИМАН АГА се заиста помиње у већ цитираном попису од 1641. године, као један од заповедника на Крајини.

У *Кронаки* Павла Витезовића налазимо и помена о истом Кариман — аги:

„1654. Јурај Тржачки разби Турке при Поповићу: гди међу осталим витешким Турци Кариман — Ага Тудоровачки уловљен би“.

То је, заправо, свакако исти Кариман-ага, који се помиње уз Муја Хрњицу и поводом откупа за Петра Јанковића.

Што се тиче АРНАУТ ОСМАНА, које се често, налази у друштву осталих Крајишника, у песмама овог доба, немамо неких сигурних података ко би то могао бити. Он се може довести у везу са Арнаутовићима, или презименом Арнаут (у селу Велико Снагово код Зворника велики број породица носи ово презиме), а може бити у вези и са пореклом овог јунака. (Јер су, по В. Чубриловићу, поред домаћих Муслимана, на Крајини, служили и људи из других крајева Турског Царства.)²⁷ Занимљиво је указати да се овај јунак и у арбанашким крајишничким песмама јавља под овим именом (Арнаут Осман) иако се међу Арбанасима назив Арнаут донекле сматра увредљивим.

ЗА КУНУ АСАН — АГУ (Хасан-Агу) имамо сигурних доказа да је погинуо 1653. године од руке Грге Галиотовића из Војнића.²⁸

Потпуно је прихватљиво да се у песмама ради о овом Куни Асан (Хасан) Аги, јер се поред времена поклапа и место одакле је јунак тј. Книн.

Иако се помиње под пуним именом, истраживања нам за сада не откривају која се историјска личност крије иза песничке — ГЛУМАЦ ОСМАН АГА. Овај јунак спада у често помињане јунаке муслиманске крајишничке епике. Међутим, у историјским поменима (документима) сусрећемо једино хришћане са тим презименом. (Уп. Глумац Илија, Глумац Лука)

ЗУКО Барјактар је личност коју често сусрећемо у друштву осталих Турака Крајишника. Међутим, само име није довољно да нам укаже на личност, која би се иза тога могла крити. Године 1586. се помињу као предводници мартолоса Зүко и Остоја²⁹ али је то, као и код помена Ковачевић Рама код Ст. Бановића, удаљено од времена у коме су живеле Хрњице, Бојчић Алија, Мустајбег Лички и други, у чијем се друштву Зүко Барјактар најчешће помиње. У потрази за неком од ближних личности, која се помиње у архивској и другој грађи, наишли смо на Зулфикара-агу, диздара из Бресковице (*Starine*, XII, стр. 39—40) у Бихаћкој капетанији, који се помиње тек 1719. године, дакле, након погибије Мустајбега Личког. Управо између ова два Зүка временски би требало очекивати да се открије и Зүко Барјактар из народних песама. У крајишничким песмама се често помињу и ови јунаци: Бабахметовић (Бабаметовић), Ограшевић (Ограшић) Алија, Чејванага Стари (Чеиван-ага, Дедо и сл.), Танковић (Тановић) Осман, Булић Ибрахим, Врчић Ибрахим, Нукић Барјактар и др. О њима би се тешко могли дати тачнији подаци, али се може указати на неке личности, у оквиру којих би се могло трагати и за историјским прототиповима јунака из песама.

Код Деснице имамо помена Зенел аге БАБАХМЕТОВИЋА, који, је, како се из донесене грађе може закључити, био у млетачком ропству, и био замењен за грофа Сабинија. Овај Бабахметовић се јавља, касније, као заповедник, коме се враћа кћи, јер је остала удовица. Документ који ово потврђује потиче из 1658. године.³⁰ С обзиром да се Зенел ага Бабахметовић јавља 1658. године као старији човек, могло би се претпоставити да је био савременик Мустајбега Личког, или, чак, и Муја Хрњице и других Крајишника.

У Задарском архиву се помиње и Ограшевић Хасан-ага из Удбине (1676. године), коме Миховил Перошевић дугује откуп, а у њемству се у Удбини налази Иван Бенић.³¹ Не знамо да ли је Хасан ага ОГРАШЕВИЋ из 1676. године иста личност с оном која се помиње у крајишничким песмама, али нам и то представља траг да се радило о историјској личности.

Доста је тешко утврдити идентитет протагониста, који се у песмама помињу непотпуно, по титули или другој општијој особини. Такав је случај са Чејваном (Чејван-ага), или Чејван агом Дедом. Година 1685. се помиње Чејван Ага Лопашкић, када је, заправо, убијен. У документу о овом Чејван аги стоји да је он један од најопаснијих крајишника.

»Cheivan Aga Lopusich da principall e forme il piu inesto tra tutti i confinati.«³²

То је личност која се у песмама помиње као *стари, дидо* (*дедо*), те би се могло претпоставити да представља једног од Крајишника, који су, можда, започели четовање за време Мустајбега Личког, а наставили га и после његове смрти, те му се приписује атрибут *стари, дидо*.

ТАНКОВИЋ (ТАНОВИЋ) ОСМАН припада категорији оних имена, која су изведена од занимања. Танковић, Тановић се изводи од Капетановић. С обзиром да се Тановићи (Танковићи) помињу као заповедници у Херцеговини, могло би се претпоставити да су овамо дошли после 1699. године, када је један део муслиманских заповедника, као и других, напустио некадашње турске крајеве на Крајини.

„Кључке капетане Тановиће — пише Х. Крешевљаковић — спомињу и народне песме. Презиме Тановић настало је, по породичном предању, од Капетановић, одбацивањем првих двају слогова.“³³

У песмама се често помињу барјактари: Булић барјактар, Нућић барјактар, Орлан барјактар и сл. Али, и они барјактари који су се могли утврдити на основу историјских података (уп. Крешевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*), ипак, не

припадају времену када се јављају најзначајнији Крајишници, уз које имамо и поменуте барјактаре.

Ова имена, као и женска имена, од којих су се типизирала као: *Ајка, Фата, Бегија, Бегзада, Абезада* (што значи бегова кћи) и *Хајкуна, Хајка из Удбине, Али-беговица, Бегамина, Златија* и сл. тешко да нас могу упутити на праве историјске личности, али што се тиче најистакнутијих представника крајишничке епике, као и многих од оних који се уз њих помињу, ми, данас, на основу сачуване грабе и различитих сачуваних помена, можемо са сигурношћу тврдити да се ради о стварним историјским личностима.

Наравно, поред Крајишника, историјских потврда можемо наћи и у личностима које се како у хришћанским тако и у муслиманским песмама, певају као противници ових јунака. То су многи ускочки и хајдучки представници, за које је, такође, поуздано утврђено да су историјске личности, са онаквим улогама у стварном животу, или, бар, приближно онаквим, какве им се додељују у народним песмама. То су јунаци као *Смиљанић Илија* (именован за харамбашу 1648. године, погинуо 1654), *Вук Мандушић* (погинуо 1684. године), *Митровићи*, од којих у песми најчешће опеван *Стојан Јанковић* (погинуо 1687. године), *Вук Мочивуна* (погинуо 1666. године), *Шарић Цвијан* (1666. године већ познати харамбаша, »*harat-basse di Sibenico Sarich, che vecchio, ardito e pieno di avidita*«),³⁴ *Бајо Пивљанин, Жеравица, Мијат Томић* и др. (уп. С. Незечић, *Хајдучке борбе око Дубровника у другој половини 17. вијека и наша народна пјесма*),³⁵ као и многи други котарски јунаци, о чијим сукобима са Турцима Крајишницима богату грабу доноси Десничина *Историја котарских ускока*, која, такође, даје и помене многих других истакнутих личности са турске границе, према млетачком приморју.

Ми смо у овом прегледу изнели само део података, које нам о историјским личностима, као и о добу, које певају крајишничке песме, пружају очувана документа и многа већ објављена граба. Сматрамо да се тако боље може схватити садржина и мотивска потка овог значајног дела муслиманске и целокупне српскохрватске епске поезије.

3.

Иако су крајишничке песме унеле нове јунаке, и нове садржаје, који су били у вези са стварним, свакодневним животом на Крајини, ипак, оне су очувале, или даље развијале и многе особине које сусрећемо како код других муслиманских песама, тако и код хришћанских, нарочито оних из истога периода — ускочких и хајдучких. Јер, иако су песме о *Турцима*

Крајишницима плод одређених историјских и социјалних услова оне су настајале на једној већ раније створеној песничкој традицији. Зато, заиста, и када наиђемо на песму, која је очигледно одраз историјских збивања на Крајини шеснаестог или седамнаестог века, ми не можемо мимоићи ни оне песничке елементе, поред језичких, стилско-формалних и сл., који очигледно указују на везу ове поезије како са осталим муслиманским, тако и целокупним српским и хрватским народним песништвом.

У крајишничким песмама се могу утврдити елементи који несумњиво припадају старијем слоју наших народних песама, у којем сусрећемо митолошка бића: виле и дивове, људска бића која поседују натприродну снагу, имају симболе натприродне моћи. (у Врчевићевој рук. збирци муслиманских песама Дојчин капетан има амајлију, *дџаију шјајну*.) У песми *Мујо и Алија*, коју је Вук добио из Црне Горе, два брата, Мујо и Алија се заваде због виле и Мујо убије Алију, али у бекству сретне *врану без деснога крила* и када је пита како јој је, птица одговара:

„Мене јесте без крила мојега,
како брату који брата нема,
Ка и тебе, без Алије, Мујо.” (Стих: 63).³⁶

Мујо се поврати не би ли затекао брата жива, али је Алија већ издахнуо, те се Мујо од жалости сам убије. Поводом ове песме Вук примећује у напомени:

„Јамачно је ова пјесма у народу нашем старија од Турака, у нашем земљама, него су ова имена послѣје узета, и ја их нијесам хтјео мијењати.”³⁶

Међу веома старе крајишничке, па и муслиманске песме, свакако се може убројати Врчевићева рукописна *Лов Муја и Алије* (26. песма нав. збирке), за коју је сам Врчевић написао у поднаслову: *Митологична*.

У њој се мешају свакако млађе формуле („*Е планина никад није сама*) *Без а ј д у к а и мрки курјака*” (исто, стих: 46) и *Напише се жежене ракије*, (исто, стих: 114) са елементима старијег стања. У овој песми Мујо и Алија полазе у лов са стрелама: *Запете им на чекрк стријеле*.

Лутајући планином Мујо и Алија наиђу на пећину: *гдје станују Дивчад и дивови*. Пошто су их савладали, браћа наилазе на виле, и помоћу сокола ухвате једну вилу, која их моли да је пусте, а она ће им за узврат дати моћ да их пушке и сабље не могу убити. Исто тако им обећава траву љубо-драга да им љубе рађају синове:

Свака девет, као Југовића (нав. песма, 204. стих)

У Врчевићевој рукописној збирци *Ударац Турака на Ерзерум* (36. песма) имамо помена *виленика* (и то Дојчина капетана), коме је вила, такође, посестрима:

„Јунак влашче Дојчин капетане,

.....

Виленик се Дојчин намјерио,

А имао вилу посестриму,

Некакову вилу Равиолу” (Стих: 115).

Дојчина капетана савлада бег Љубовић пошто му је претходно уграбио *чини*, те султан каже Бегу:

„Бе, аферим, царева газно,

Брез Бошњака не има јунака” (Исто, стих: 366).

У Хермановој песми „Муја лече виле планинкиње” (Књ. II, песма 48) ранијег Муја лече *самобите виле*, које су га нашле у планини. Три виле лече Муја и у песми *Две Хрњице и шездесет хајдука*, које се окупљају на Богатову вриску. Захваљујући богату и вилама, које су га излечиле, Мујо савлада противника и ослободи Халила.

Виле се и у другим песмама појављују као помагачи, саветници, посестрима Муја и Халила и других Крајишника. (уп. Врчевићеву рукописну песму: 32. *Мустајбег Лички и бан со Сибиња*, Херманова, I, 35. *Халил Хрњица у Индији*, X, II, 44. песма *Мујо Хрњица погуби Шимуна Брехуљу*, књ. II, и др.), као што се виле и у другим улогама — као гласник, рецимо — појављују у крајишничким песмама, а, чак, и у новијим како муслиманским тако и хришћанским. Тако у песми *Ударац Удбињана на Котаре* (Врчевићева рукописна песма 8), поред реалистичких слика (*Под бињише извирују шише / Напуњене жежене ракије*) имамо вилу, и то са типичне планине, Кунаре:

Док покличе са Кунаре вила (нав. песма, стих: 294)

Нема никакве сумње да је друговање са вилама, као и добијање снаге од њих веома стар песнички слој у нашој епизици, који досеже у најдубљу старину нашег усменог стваралаштва, а одржао се и у релативно каснијим песмама.

Тако се код нас мотив *добијања снаге од виле* везује за најистакнутије јунаке како хришћанске тако и муслиманске: Краљевића Марка, Берзелез Алију, па и Муја Хрњицу. У песми Салиха Угљанина: *Мујо Хрњичић и вила* (*М. Пари, Српскохрватски јуначке песме*, II, песма 8) Мујо је чобанин у планини, и наиће на *од виље пилади*, те му вила, када дође, даје да посиса из њених дојки, како би добио снагу. (*Хајде опет још мало да сисаш*, стих: 50). Од тада је вила постала Мују *богом посестрима*.

И у крајишничким песмама наилазимо на јунаке, који се нађу у заједничком друштву, иако су временски удаљени читавим историјским раздобљима. Тако се у песми *Женидба Бојчић Делалије*, из III Херманове књиге, (Сарајево 1966), и овај познати Крајишник, који је несумњива личност средине седамнаестог века (погинуо 1663. године), појављује у друштву Краљевића Марка, Топлице Милана и Милоша Обилића. Оваквих анахронизама, уосталом, има и у осталом делу муслиманске и хришћанске епике.

Најзад, треба указати да се у крајишничким песмама могу сусрести и тематски елементи, поједине епизоде или читави мотиви, који припадају ранијем раздобљу муслиманске епике, из времена освајања Босне и Херцеговине и афирмације босанскохерцеговачких Муслимана на султановом двору, те се и у песмама о Крајишницима, опева *босански понос*, борба Бошњака против муртата, излазак на мегдан у име султана итд.

4.

Тешко је у свакој песми јасно издвојити елементе који припадају, највероватније, старијем епском слоју наше народне поезије уопште, елементе старијих муслиманских и хришћанских песама, јер су они уплетени у песми тако да понекада само неким стихом подсети на ранија певања, ранију традицију. Посебно се запажа и узајамна веза и утицај, када је реч о хришћанским песмама ускочког (и хајдучког) песничког круга, које су, стваране у сличним околностима, имале, често, исте јунаке и опевају исте или сличне догађаје. На ове елементе, који се уплићу у *праве* крајишничке песме ми ћемо се осврнути и у анализи појединих садржаја и мотива, а о некима ћемо посебно говорити (хришћански, исламски утицај и сл.). Када се погледа садржина појединих крајишничких песама, може се закључити да се као најчешћи јављају ови мотиви: харање противничких кула и враћање с пленом, ударање на противничку страну да би се узвратило упадање међу Крајишнике и харање турске територије, сужањство Крајишника у непријатељској тамници и откупљивање, сужањство Крајишника у хришћанској тамници и долазак ослободилаца, који одводе са собом и робље — девојке и жене, ослобађање Крајишника из ропства да би обавио неки посао на слободи, — обично да спречи свадбу и преудају љубе, бекство Крајишника из хришћанске тамнице и учена (ослободиоци узимају таоце), ослобађање заробљених Крајишника уз помоћ посестрима, тебдила, јунаштва, сукоб Крајишника и противника: ускока, Котарана, Влаха, банова, краљева (мегдан са истакнутим хришћанским јунацима), женидба уз савлађивање препрека, *провођење* сва-

това уз савлађивање непријатеља, отимање и ослобађање крајишничког коња (најчешће Мујовог и Мустајбеговог), организовање потере да би се сустигли Котарани, Приморци, ускоци, хајдуци, Власи итд., јуначки подвизи муслиманске девојке, кажњавање неверника (невернице), одржавање задате речи, мегдан уз довођење жена, освета Крајишника и доказивање јунаштва, смрт истакнутих Крајишника, позивање мртвог Крајишника на мегдан и *ослобађање* мекзара (гроба), велики рат (Кандијски — Врчевићева рук. збирка) итд, што се понекада јавља као посебан мотив, а понекада само као епизода, део песме и главног мотива. То се, наравно, најбоље може уочити при конкретној анализи песме или набројаних мотива, на које ћемо се — на оне најкарактеристичније и најзначајније — посебно осврнути.

ЧЕТОВАЊЕ, УДАРАЊЕ НА КУЛЕ И ЧАРДАКЕ, харање и робљење противничке стране, прелазак границе да би се задобио плен, представљало је грубу стварност живота на Крајини. Има ускочко-хајдучких, као и крајишничких песама у којима је главна садржина успешно упадање и пустошење непријатељске стране. У 17. песми Ерлангенског рукописа Мандушић Вук окупља дружину и позива је да сачекају *босанске спаие* (*Отишли су о Њурђеву дану / сталису до михаила данка*, стих: 15) и пошто ништа нису задобили од плена, Сандић Јован каже Мандушићу Вуку:

„Да мој побро мандушићу вуче
ја нас води да гдје добијемо
ја нас води гдје да изгубимо
јал ћемо те на сабљу делити” (Нав песма, стих: 27)

И када су, најзад, сачекали Турке, ускочке харамбаше деле план и робље:

„кад су почели делити свиљу
не деле чим се свила дели
веће деле јуначки нарамци
кад су стали делити чохе
деле чохе од јеле до јеле
благо деле јуначки калпаци
много путо заробио робље
и скупо вуче продаваше робље” (Нав. рук., с. 64).

Харање и робљење од стране ускочких харамбаша бележи и 63. песма Ерлангенског рукописа, у којој *пан сугарски* каже Сандићу Јовану и Мандушићу Вуку:

„два ускока две арабаше
 поробисте четири крајне
 поробисте лику до рибника
 и крбаву под гором кашелом
 капицу и крај мора сињета
 казаницу и лазаковину
 од свакуда робље доведосте...” (Стих: 14),

те их бан наговара да поробе и Гламоч.

Али, наравно, ни Крајишници не мирују и они полазе у походе из којих се враћају с пленом и робљем.

У Врчевићевој рукописној збирци муслиманских песама имамо доста примера харања и робљења, које врше Турци Крајишници (песма: 8, 9, 17), а посебно је карактеристична *Ударац Удбињана на Котаре* (8). У овој песми имамо на почетку прекор који Мустафа Хрњичин упућује Крајишницима што не четују довољно. Почетак је карактеристичан за многе крајишничке песме:

„Вино пили Турци Удбињани,
 На седефли Хрњичин чардаку,
 Вино пију и бистру ракију ...”

Разговор се води око тога: *Ко је више пошјекао глава / И довео робље од Каура* (Нав. песма, стих: 10).

Читав овај разговор о јунаштву (јер се оно мерило довољном робља и сечењем непријатељских глава, као и задобијањем плена) има као мото стихове:

„Колик бјеше у години дана,
 Не би дана да не би мејдана” (Нав. песма, стих: 21)

Котарани нападају крајишничке куле у време када су Крајишници на четовању. Док је, тако, једна чета са Мујом и Талом *излазила*, Власи запале Мујову кулу и одводе му сестру Ајкуну. Рањен је Ковчић Мурат-бег, кога Мујо Пита:

„Ја сестрићу, Ковчић Мурат беже,
 Ко бијеше чети харамбаша!?” (Х,* II, 47, 174).

Мурат-бег не зна имена, али овако описује влашке харамбаше:

*Н = Ногман, Народне пјесме Мухамедоваца у Босни и Херцеговини.

„Један бјеше на коњу Богату,
 Црни су га поклопили брци,
 Вас у срми и у сулу злату,
 Један бјеше на коњу вранину,
 Танка брка, чела високога,
 На прсим' му токе позлаћене,
 Он је кули први ударио,
 Он ти сестру Ајку заробио” (Исто, стих: 185).

Мујо је одмах препознао своје противнике: Јанковић Стојана и Милана Бесецију:

„О, сестрићу, Ковчић Муратбеже,
 Обадвије знадем харамбаше,
 Оно што је на коњу Богату,
 Оно главом Јанковић Стојане,
 Оно што је на коњу вранину,
 Те је моју сестру заробио,
 Оно главом Милан Бесеција,
 Из Облића града каурскога,
 Љуће гује у Каура нема”. (Исто, стих: 195).

На исти начин и Крајишници харају куле својих противника. Тако у песмама *Мујо Хрњица погуби Шимуна Брехуљу* (II, 44) и *Мујо избавља свога брата Халила* (Херман, II, 45) Мујо хара дворове Шимуна Брехуље, одводи му љубу, и нечовечно се обрачунава са Брехуљиним оцем, а Брехуљу савлада тек уз помоћ виле. Када је у првој песми (Херман, 44) савладао Шимуна и донео му главу, да покаже Шимуновој љуби, ова каже кад га види:

„Ну хајдука са Кладуше Муја,
 Гдје украде коња Шимунова ...” (Стих: 653).

У овој песми од *Тимока Осмо* враћа заробљену кћер тимочког бана, кад је за њу добио откуп од *три тавара блага*, а Мујо је, пак, Шимунову љубу потурчио:

„Мујо вјенча љубу Шимунову,
 И Мујо је био потурчио,
 И она се кајил учинила,
 Свадбу гради за петнаест дана”. (X, II, 44 Стих: 680).

У појединим песмама је харање противничке куле само увод за ПАДАЊЕ КРАЈИШНИКА У РОПСТВУ И ОТКУПЉИВАЊЕ ИЛИ ОСЛОБАБАЊЕ ИЗ РОПСТВА. Има, наравно, песама којима је то основни мотив. Песма *Мујо и Халил падају*

у сужањство (X. I, 38) опева овај мотив у вези са Мујом и Халилом. Браћа су се сукобила са Гвозденом Капетаном, Комленом, Јуром Барјактаром. Приказује се хришћанска страна. Пошто се о јунаштву браће Хрњице много причало, у наве-деној песми бан не може да верује гласовима да су Мујо и Халил заробљени.

„Бан дарова (муштулуџију Маријана — ДМ) али не вјерова
Ко ће гује похватати живе,
Камо л' не би Комлен барјактару,
И нашему Гвозден капетану” (X, I, 38, 189).

Песма се завршава бацањем Хрњице у тамницу, и поде-лом робља:

„Бан их одмах у тамницу баци,
Двје Хрњице и шездесет момака,
А богата у подруму своме,
А на кулу петнаест дјевојака” (X, нав. пес. 202).

Ово је једна од ретких песама која не делује као завршена целина, поготову не као муслиманска песма, те се најбоље може протумачити само као развијена епизода о нападању противника, харању и, најзад, одвођењу у ропство, чак и таквих јунака као што је Мујо и Халил.

Мотив ОСЛОБАБАЊА ПРИЈАТЕЉА ИЛИ СРОДНИКА ИЗ НЕПРИЈАТЕЉСКОГ РОПСТВА има реалне везе са некадашњим животом на Крајини. Јер, међу оним који су допадали хришћанског ропства, па се потом откупљивали, или на разне начине ослабађали: заменом или сл. — има, видели смо, и знатнијих Крајишника. Истина, овај мотив се може срести и у знатно старијој традицији (као што Т. Маретић налази паралелу за Мотив ослобађања јунака помоћу кћери онога у чијој је тамници јунак, са легендама у *Gesta Romanorum* и у *Летопису попа Дукљанина*),³⁷ али се он у крајишничкој епизи уобличио на основу свакодневице на Крајини, где се четовало, робило, откупљивало или на други начин ослобађало из ропства. Уколико је и било неке песничке традиције о робовању и ослобађању из ропства, онда је крајишничка стварност унела нове садржаје, личности, детаље.

У песми 120. *Ерлангенског рукописа* сужањ је Мустајбег, који се налази у тамници бана гаурскога и тражи од бана да га пусти на откупе.

„Онда вели сужањ Мустај беже,
на милости господине Пана,

пусти мене Пане на откупе,
 даћу теби три товара блага,
 и даћу ти три коња велика,
 сва три сребром поткована,
 три кована и три некована." (ЕР, песма 120, стих: 172).

У овој песми Мустајбег пристаје на откупе, али *пан* није задовољан што је Мустајбегу жао *три камена драга* те стога: *Трже сабљу отсиче му главу* (ЕР, стих: 73). Овај детаљ да су жањ пристаје на све захтеве, али да не може пристати само на један, обично најтежи, сусрећемо често у крајишничким песмама о тражењу откупа и ослобађању из противничке тамнице. Понекада су ови захтеви обојени локалним колоритом.

У песми „*Осман барјактар и задарски бан*” (X, III, Сарајево, 1966, песма 7). задарски бан тражи од Османа барјактара такав откуп, чије описивање подсећа, својом пластичношћу, на већ познате наше описе девојачке лепоте, јуначке опреме и сл.

„Ја ћу теби дуговање казат'
 чуо јесам и казују људи,
 добра имаш дора у Крајини,
 да ми дадеш твојега дората,
 да ми дадеш твоју милу секу,
 милу секу Ајкуну дјевојку,
 да ми буде вјереница љуба,
 да ми дадеш господске хаљине,
 не носиш их, Осман барјактаре,
 него двапут у години дана,
 и то — вели — кад бајрами добу,
 да ми дадеш токе тридестере
 што их носи тридест агалара,
 да ми дадеш, Осман барјактаре,
 тридес чифта малије пушака,
 што их тридес носи агалара,
 да ми дадеш до два вenedика,
 пушке мале са Кладуше Муја,
 да ми дадеш бистрог цефердара,
 цефердара Ускок — Радована,
 ето Раде с тобом у тамници,
 да ми дадеш до триста овнова,
 свијех триста нек су преходници,
 да ми дадеш стотину волова,
 да ми дадеш, Осман барјактаре,
 шест хиљада жутије дуката,
 Ето, теби дуговања казах!" (Нав. песма, стих: 303).

У песми овакав откуп, *дуговање*, може изгледати као плод певачеве маште, међутим, стварност на Крајини и на

турско-хришћанским границама шеснаестог и седамнаестог века је богата случајевима када су се за откупе добијали и веома велики износи и богатства која су значила читаво благо. О овоме најбоље сведочи бањалучка џамија Ферхадија, која је сазиђана, како се сматра, управо откупом који је плаћен за Вука Енгелберта, сина Херберта Ауерсперга, врховног капетана хрватске крајине. Године 1575 (21. јуна), Ферхат-паша Соколовић је потукао малобројну војску Херберта Ауерсперга, који је у том боју и погинуо. Ауерспергови робаци су имали велике мукe да откупе главу погинулог јунака (*кожу од главе*), а исто тако ослободе ропства и Вука Енгелберта. По запису турског историчара Печевије, овај откуп је износио 30.000 дуката. Од овог новца је саграђена не само џамија Ферхадија, него је од њега купљен и вакуф, а уз џамију је Ферхат-паша подигао, и три турбета, шедрван, мекбет, сахат-кулу, водовод, камени мост преко потока Црквине, дрвени мост преко Врбаса и два километра калдрме.³⁸

Све оно што се зна из историје и докумената (уп. и *Кроник*у А. Врамца, Љубљана, 1578) сачувала је народна песма *Ѕидање џамије Ферхадије*, коју је у Бихаћу записао Антун Ханги, а објављена је у V књизи *Матичиних Хрватских народних пјесама*, бр. 149 (година 1909).

И у рукописној песми из Санцака, коју је забележио Ђ. Сијарић: *Булић Ибрахим избавља брата Ахмета* имамо локалну боју у сликању откупа, који бан тражи за сужња Ахмета, где се, између осталог помиње *Са Косова белица пшеница, од Пећи два хрта — „бејаза”, од Скадра две сабље* итд. управо реалистички, оно што је доступно сазнањима певача, а и слушаоцима, што уједно основном крајишничком садржају даје само локалну специфичну боју.

Ослобођење пријатеља, сродника, побратима и др. из непријатељског ропства следује онда када Крајишници сазнају о засужњењу. Начин на који се дознаје да је неко допао ропства је различит. У песми *Омер Хрњичин избавља свога оца Буљукбашу Муја и тридесет сужања* (Херман I, 39) имамо карактеристичан начин сазнавања за сужња Крајишника. Мустајбег пита друштво ко би пошао у Јанок да ослободи његову кћер Златију. Јавља се *једно момче младо*. Али, Мустајбег нема поверења у њега, Омера, те му каже:

„Хајд, отален, ти пасје копиле,
Не зна ти се ни ко ти је бабо,
Камо л' да ти до Јанока сићеш.” (X, нав. песма, стих: 65):

Ова формула потцењивања, сумња у врлине и нечију снагу, честа је у крајишничкој епизи. Она треба само да још више истакне каснија јунаштва Крајишника, јер он, управо тако непознат и сл. потврђује своје врлине.

У истој овој песми има епизода које сусрећемо у крајшничкој епизици, када је реч о различитим препрекама које треба савладати да би се сужањ ослободио. Пошто је Омеру ово *прво четовање* он иде правцем, који му мајка указује. Потом савлађује разне препреке: сече харамбашу Павла, који чува чардак, удара „силе” (шамар) крчмарици Пави, а потом и бановој Анђелији, јер је бан шаље да испуша Омера. И то овако:

„Ако буде ико од Турака,
Одмах ће се оканити пића,
Па ћеш ићи гледати дјевојке” (X, нав. песма, стих: 288).

У наставку песме Омер се представља као барјактар од Лебана, затим уз помоћ Анђелијину уграби *Малог Маријана* и њиме учени бана, са којим је мењао заробљене Крајшничке. (*Онда они робље мијењају*, X, нав. песма, стих: 664).

Оне песме у којима се ослобађање Крајшника врши уз савлађивање различитих препрека, и уз обавезну помоћ банове кћери (краљеве кћери), односно кћери онога у чијој је тамници сужањ, обилују мноштвом детаља и одликују се појачаном маштовитошћу и невероватним сценама. Довољно је да укажемо, рецимо, на песме у којима Халил трага за Омеровим и Мујовим коњем, чак до Индије. (*И одоше по влашку Индију*, стих: 210, у песми *Халил Хрњица у Индији*, X, I, 35), а то је, према песми, до једног, па до другог Приморја. Уз помоћ Руже, кћери краља од Индије, Халил ослобађа Омера и Мујовог коња и успева да се спаси потере. (И у неким другим песмама Крајшници одлазе у далеке земље: Мујо на Малту, Халил у Русију.) Обавештење од Крајшника и позив за ослобођење из тамнице, такође, долази ослободиоцима на различите начине: У тамницу се доведе нови сужањ и (у песми *Задарски бан и Осман барјактар*, X, III, то је Ускок-Радован), који се нада да ће брзо изаћи из тамнице, али у њој управо налази оне у које се нада да га ослободу. То је кулминација тежине ситуације. Нови сужањ доноси гласове о осталим Крајшницима, али и нешто што посебно интересује старог сужња: да ли му се љуба преудала, или се спрема за удају (обично има и питања о остарелим родитељима, кули похараној итд.). Одавде се крајшничка песма може развијати у два правца: а) или се засужњени Крајшник пушта на реч, или б) организује ослобођење, којем претходи прекор осталој дружини (*Јазук Мују, а јазук Халилу / јазук било свој бутум Крајни / не бјеше ме кадар изборити / Из Задарја града каменого* (X, нав. песма, стих: 128), која затим долази да ослободи сужња.

Тако и у наведеној Хермановој песми, Осман упућује оваква питања Ускок-Радовану:

„А, бога ти, Ускок-Радоване,
 да те питам за бијелу кулу
 Је ли моја кула на Ђенару,
 да ми кула није опанула,
 Јесу л' жива до два родитеља,
 Моји, Раде, и отац и мајка?
 Да се није љуба преудала?
 Је ли мени дорат у подруму,
 Да нијесу дората продали?“ итд. (X, нав. песма, стих: 198).

Слична питања поставља Булић Ибрахим, у М. Паријевој
 песми „Ропство Булић Ибрахима“

„Чу ли ме, мој Рако, од земље Турака,
 Шта те питам да ми право причаш,
 Је ли Крајина још нас у Турџина...
 Је ли моја кула на Ђенару,
 Је ли се моја кула подурвала,
 Ал' се кула харап ућињела,
 Јељ ми жива јостарјела мајка,
 Је л' ми жива, свијет мијењала,
 Сестра Фата ју оцаку моме,
 Чека л', брата, Булић Ибрахима,
 А седи л' ми дорат у подруму,
 Да л' ми Русо седи кахвација,
 Седи л' моја вјереница љуба?
 Да се љуба није испросила?“ (X, песма 4, стих: 63).

У Врчевићевој песми Плочанин Алага и јаночки бан (Рукописна збирка, песма 5), где је, исто тако, *гласник Ускок-Радојица*, који је, исто тако, допао тамнице, Алага тражи од јаночког бана да га пусти на реч, јер му се Љуба преудаје за Халила Мујагиног. (Овде је завршетак следећи: Алага уместо љубе даје Мујагином Халилу сестру, скупља откуп и доноси га бану — да би одржао задату реч.)

У песмама првог правца, Крајишник доноси обећани откуп, али су у М. Паријевој збирци сусреће и завршетак са грабљењем (крабом) сина, који се потом враћа, јер *лудо дијете за то не зна ништа* (уп. М. Пари, *Ропство Велагић Селима*, (Нав. збирка, песма 28), *Халил Хрњичић и Милош Кесеџија*, (Исто, песма 31), *Ропство Ђетић Осман бега*, (Исто, песма 32).

Навели смо неке од детаља у песмама са мотивом ослобођења заробљеног Крајишника из противничке тамнице, ропства. У вези са ослобођењем пријатеља, сродника, Крајишника из тамнице, налазе се и песме о **ОСЛОБОБЕЊУ МУЈОВОГ КОЊА**, обично богата, или коња Мустајбеговог, или неког другог

крајишничког коња. У песми *Јунаштво Мујина Халила а женидба Арап Пашић Ибра с Фатимом наше од Беркота* (X, III, 2) имамо у првом делу женидбу, која је успешно завршена тј. Крајишници су уграбили девојку за Ибра Арап-Пашића, али у сукобу су Власи *оћерали* Мујовог Богата. Певач завршава први део песме, од 932 стиха и каже: *Сада да ти за Халила кажем*, и наставља радњу у другом правцу тј. Халиловим трагањем за Мујовим Богатом. Као епизода, а понекада и посебан мотив, јавља се поред трагања и ослобођења коња ((о значају доброг коња у нас се писало доста,³⁹ видели смо и обавештења са Крајине да се у *Турској мења коњ за дете*) и свађа између браће, подела чете, која доводи до падања једног њеног дела у ропство, а други део, потом, ослобађа засужњене. (Уп. *Котарани отимају Мујова богата*, X, II, 55, *Халил тражи Мујова богата*, X, II, 56) Свађа око јунаштва, између браће Муја и Халила, која се, иначе, јавља као чешћа црта крајишничких песама, поетски је уобличена с посебним успехом у Хермановој песми *Кладушанин Мујо и Костреш Харамбаша*, у којој Мујо неће да води Халила у чету и зато Халил сам полази са Крајишницима и ослобађа их (јер су допали ропства Костреш Харамбаше), али неће да одвеже руке Мују:

„Све пушташе тридес’т Крајишника,
Не ће Мује пуштати Халиле:
„Повешћу га савезана жива,
Нек га гледа сва Крајина листом,
Гдје сам јунак бољи од Мустафе“ (X, II, песма 60, стих: 177).

У неким новијим варијантама свађа Муја и Халила, као што је у песми *Костреш Харамбаша* (уп. *Епска народна традиција у Жепи*, од Б. Бутуровић, Гласник Земалског музеја у Сарајеву, 1964, стр. 179) Мујо је успео да савлада Костреша и да ослободи засужњена Крајишника, а Халил му завиди на јунаштву и заједљиво добацује *да му је лако било свезат Костреша*, на шта се Мујо наљути и удара Халила.

Расправе о јунаштву довеле су и до стварања мотива *поделе чете*. Носилац ове поделе је у Хермановим песмама *Мујо Хрњица погуби Шимуна Брехуљу* (II, 44) и *Мујо Хрњица избавља свога побра Арнаут Осман* (II, 45) — Арнаут Осман, а из III књиге, такође, сазнајемо и за друге варијанте поделе чете, коју захтева Арнаут Осман. (Уп. препричану песму *Са Удбине чета полазила*. X, III, стр. 187).

Арнаут Осман прекорева Муја да сва јунаштва иду на његову страну, иако је он, Осман, бољи јунак:

„Кад смо оно чету покутили,
Па смо сашли у земљу каурску,

Ко посјече с Каурина главу?
 Посјече је Мујо и Халиле,
 Ко зароби робље из Каура?
 Зароби га Мујо ја л' Халиле,
 Не каже се Осман да је јунак,
 — А Осман је вазда бољи јунак" (X, II, песма 44, стих: 55).

Пошто се чета подели, Мујо саветује Османа да не иде тамо куд је наумио, али ни Осман ни његово друштво не послушају Муја. Зато што дели чету, Османа стиже казна, допао је ропства, из којег га ослобађа Мујо. И у арбанашким крајишничким песмама о подели чете, Арнаут Осман дели чету, а то је грех (*јер не ваља чету делити*), због чега пада у ропство, из којег га, такође, ослобађа Мујо.

Изразак на МЕГДАН у име султана у ранијим муслиманским песмама, у којима је најпознатији мегданџија Берџелез Алија, а сусрећемо га и у хришћанској епици (тако и Краљевић Марко излази на мегдан Муси Кесеџији, у име султана), сусрећемо и у крајишничким песмама. Тако имамо песама у којима је сукоб две истакнуте личности, Крајишника и његовог противника, основни мотив, а поред мегдана у сукобу учествују и њихове дружине. (Уп. код Врчевића: *Орлан Барјактар и Матин Ценерал*, песма 31, и у *Мустајбег Лички и Бан од Сибиња*, песма 32, а и у Ерлангенском рукопису, песме: 114, 131. и друге.) Појединачни мегдани су, ван сваке сумње, били карактеристика живота на Крајини у прошлости, опеваној у песми, о чему налазимо и потврде у документима. (Далматински провидур Бироламо Фоскарини је прогласом од 31. јула 1651. године забранио мегдане: *«che nessuno, sia chi si voglia ardisca provocar o invitar a disfide e duelli con Turchi»*.) Ови мегдани, опевани у крајишничкој епици, могу бити из различитих побуда: ради доказивања јунаштва, мегдан којим треба да се одлучи сукоб између две противничке дружине, понекада се на те мегдане доводе и жене, уз договор да победник води обе (*Ко добије, нех води оба двије*).

У песми 114. ЕР имамо у 70 стихова описан мегдан ради доказивања јунаштва (*Фалио се турчин асанага / сада као мене неима јунака / Нитије више отсекао главах*, стих: 3) и у њима се приказује читав ток мегдана (чак истакнуто реалистички) тј. изазивање, судар коњима, дочекивање сабљама, копљем итд. У Врчевићевој песми *Нухан Булић и Роснић Стеван* имамо приказане све фазе мегдана: позив, опремање, довођење жена, које треба да припадну победнику. Ова песма се тиме и завршава, наиме, у њој Нухан Булић, који је овде из Пријепоља, победи Роснића Стевана и поведе обе жене: своју и Стеванову — *Поведе их Пријепољу своје* (стих: 219). Слично је и са Хермановом песмом *Филип Маџарин и гојени Халил*

(X, I, 32) која у многоме има обележја старијих муслиманских песама, из периода освајања Босне и Херцеговине и афирмације *Бошњака* на султановом двору, јер се и за главног јунака, Халила Хрњицу каже:

„Од како је Стамбол у Турака,
Није наки јунак салазио,
Осим нажав Березелез Алија,
Па сад други Мујагин Халиле (Стих: 1410)

који је једини у стању да изађе на мегдан Филипу Мацарину и да га победи.

Изразак на мегдан сусреће се у многим песмама и као епизода, саставни део неког другог мотива. У песми *Мујо Хрњица погуби Шимуна Брехуљу*, коју смо већ анализирали, поред харања куле, одвођења љубе, имамо и мегдан, са неколико карактеристичних сцена, као и од раније познатих формула. Тако овде имамо сцену са три срца, где Мујов противник Брехуља Шимун, којег је Мујо савладао уз помоћ посестрима виле, слично Муси, којег је распорио Марко — има три срца.

„У Шимуна три срца бијаху,
Једно му се орце уморило,
Друго му се јако разиграло,
Треће спава — ни хабера нема,
Да је гуја опазила Муја,
Паски ли би Мујо погинуо!“ (Нав. песма, стих: 607).

Посебно су занимљиви, као слика ближа животу на Крајини, мегдани између Крајишника и познатих ускока и хајдука, као што су: *Хрњица Муто и Сењанин Иво* (Матица хрватска, песма 36), иста песма и у арбанашким песмама крајишничког круга: *Mižo rivali Sejano Ivani* (рук. збирка, арбан. песама А. Чете, из Приштине) или где се Крајишници и њихови противници, уместо мегдана, надмећу у јуначким вештинама, игри и јунаштву. У песми *Халил и Јања Бунића бана* (X. II) и *Хрњица Халил и бан од Приморја* (Б. Бутуровић, *Епска традиција у Жепи*, стр. 178) имамо имамо долазак Крајишника на *каурско весеље*, у коме Крајишници побеђују у надметању и јунаштву, а поред јунаштва служе се и лукавством. Овамо бисмо могли убројити и песме у којима јуначки подвиг и мегдан изводе жене и девојке, прерушене у мушкарца. Занимљиво је да овај мотив сусрећемо у ретким муслиманским песмама код Богишића и Вука. У Вуковој песми *Златија с араца Чеивана* (III књ.) старац Чеиван добија књигу од цара из Стамбола да пође у војску или да нађе *одмјену* за девет година. Уместо оца полази његова кћер Златија, у коју се загледа Омер Челебија, везиров син. По очевом савету Омер куша Зла-

тију, не би ли дознао је ли мушко или женско. На крају Златија се сама открива Омеру Челебији:

„О, делијо, Омер-челебија,
расте ли ти у пољу пшеница,
као моје косе под калпаком,

Скоро је идентична и Богишићева објављена песма 96. „Како Пеимана кћи Диздар-аге измијени оца, идућ' по цареву војску и како откри цареву Мују и за њим отиде у Новоме граду” (*Народне пјесме из старијих, највише приморских записа, 1878*), у којој се Пеимана преруши у спахију Пеимана, те је војевала девет' годин' дана (као у Вуковој: *девет година!*). И овде имамо кушање, само се на крају Пеимана открије цареву Мују и са њим оде у Нови. Преоблачења сусрећемо и у Вуковој *Кунина Златија* (III, 29). И овде се Златија преоблачи у мушко, али да би напустила Хасан-агу, који:

„Љети ага иде по четам,
те доводи танане робиње
• зими ага иде у механе,
те он љуби крчмарице младе”. (Исто, стих: 17).

У овој песми се Златија, као Крајишник Арнаут Осман, спушта у Сењ, и Сењани је покрсте у Ружицу.

Пошто се у наведеним песмама обично муслиманка преоблачи у мушкарца, — у прве две песме ради одласка у војску — може се претпоставити да су песме овог занимљивог мотива настале у муслиманској средини. Ове песме би се, напме, могле довести у везу са реалном обавезом босанскохерцеговачких феудалаца, да иду на *цареву војску*, јер Т. Маретић за овај мотив није могао да нађе *паралеле из причања и пјевања другиж народа*. (Т. Maretić, *Naša narodna epika*, стр. 262), а колико нам је познато нема га у хришћанском делу српско-хрватске епике. Али, свакако му се порекло може открити у социјалним и историјским околностима живота босанско-херцеговачких Муслимана, чију атмосферу ове песме и одржавају.

У крајишничкој епизи имамо, надаље, много песама О ЖЕНИДБИ РАЗЛИЧИТИХ ЈУНАКА, тако да се жене скоро сви познатији Крајишници. Да наведемо само неке од песама, у којима је основни мотив женидба неког од познатијих јунака са Крајине, или из других крајева. Тако у Врчевићевој рукописној збирци имамо ове песме:

Женидба Османовић Мехи (песма 1);
Женидба Личког Мустајбега (песма 4);
Женидба Бишћанин Алаге (песма 9);

*Крвави женидба Велагић Амета (песма 13);
Несуђена женидба Боснић Мемедаге (песма 14);
Женидба Глумчевић Дервиша (песма 17);
Женидба три турске буљубаше (песма 25);*

Код Хермана:

*Женидба Малога Омера (I, 11);
Женидба Аге Асан-аге (I, 18);
Мустајбег Лички ожени Кумалић Нухана (I, 22);
Женидба Гојеног Халила (I, 36);
Женидба Сиротан Алије (II, 71);
Јунаштво Мујина Халила а женидба Арап-Пашића Ибре с Фатимом
наше од Беркота (Hörmann, III, 2);
Женидба Диздаревић Меха (III, 6);
Женидба Вилић Усејина (III, 12);
Јунаштво и женидба Бетић Османбега, а избавија тридесет Турака
из тванице бана брлочкога (III, 1 препричана);
Женидба Бојчић Алије (III, 2);
Јунаштво Мујазин Халила, а женидба Кунарић Омера (III);
Женидба Буљубаше Муја (III, 9);
Женидба Бојчић Делалије (III, 20);*

У Матици хрватској (III и IV књига):

*Женидба двају Чејванагића (III, 10);
Женидба Кумајлић Мујаге (III, 22);
Јунаштво и женидба Бабић Османаге (IV, 29);
Женидба Хрњице Муја Малтешкињом (IV, 38);
Женидба Хрњице Халила с двије дјевојке (IV, 41);
Женидба Хрњице Халила с Јелом Смињанића (IV, 40);
Крвави женидба Муја и Халила (IV, 28);
Осман барјактар жени Османбега од Печуја (IV, 45);
Женидба Велагић Ахмета, (IV, 46);
Јунаштво и удаја Злаије Бумалагића (IV, 47);
Двотрука женидба Соколовић Ибре (IV, 48);*

Код М. Парија:

*Женидба Чејванагић Меха (песма 12);
Женидба Хајдука Гололије (песма 11) и друге;*

У наведеним песмама женидба је основни мотив песме, али женидбу у различитим облицима, често као завршетак друге радње, обављеног јунаштва, повратка са четовања са различитим циљем и обављања других послова, сусрећемо и као саставни део, у облику епизоде, завршетка и др. и у знатно већем броју крајишничких песама.

В. Врчевић стога, када тумачи садржину песама, које је скупио, каже:

„Лако је могао свако примијетити из досада наштампаних пјеснарица, пак ће и из ове, да је највише заведе и крвопролића бивало с дјевојака и женах, од куда ласно закључити можемо да је ондашњи народ обојега вероисповедања, за неку особиту славу и дику држао кад би дјевојку на силу коме преузео, с тим још славније кад би више крвопролића било” (Архив САНУ, Етнографска збирка, бр. 62—II).

Женидба, обично након низа укљоњених и савладаних препрека (*Женидба с препрекама*) представља оквир, у коме могу да се изнесу многе жељене особине главних јунака, а на првом месту — јунаштво. Јер, ако се опева свадба и женидба, онда је само песнички оквир за јуначку садржину:

„Не пјева се кита и сватови,
Већ јунаштво Диздаревић Меха” — истиче певач.

Навели смо примере неких крајишничких песама, у којима се опева женидба свих познатијих Крајишника. Обично се Крајишници жене противничким девојкама, али има и песама у којима се жене Туркињама. (Тада је девојка *под махном*, јер треба савладати препреке, које постављају противници, хајдуци, или неки познати хришћански јунак.) Иако се женидба везује за различите муслиманске јунаке са Крајине, једна личност је начешће помињана у вези са женидбом, јер поседује и друге особине, којима муслимански певач жели да истакне свога младожењу. ПЕСМЕ О ХАЛИЛОВОЈ ЖЕНИДБИ се, дакле, могу издвојити, јер се Халилу приписују све потребне особине, као што су младост, лепота, јунаштво и сл. У песмама он је *нејачак Халиле*, у једној песми се, чак, због срамежљивости *ићрам учинио ко' невјеста од четири јутра*. А видели смо, раније, да и у јунаштву не уступа своме прослављеном брату. Указујемо на ову типизацију мотива Халилове женидбе, јер се он и у арбанашкој крајишничкој епизи везује за Халила. Покушаћемо, стога, да око Халилове личности и песама, у којима се опева његова женидба, утврдимо и неке од карактеристичних елемената, или песнички устаљених формула, које можемо сусрести и у другим песмама, када је реч о мотиву женидбе.

У Хермановој песми *Женидба гојеног Халила* (36. песма) ХАЛИЛ ЈЕ ЗАКАСНИО ЗА ЖЕНИДБУ, те у овој песми *дацца* Ковачевић Рамо пита Муја што не жени брата, јер *таман нам је дијете за женидбу* (стих: 36), на шта му Муја одговара:

„Није лако оженит Халила,
Мати нам је велик механџија,

су у одласку Мехо и дру
 Мехо зауставља дружину
 лих Златкиних муштерија:

„Мазарови већи, што сте
 Мртве душе Бог ви Бенет
 А мене сте Златку остави

Иако у естетском и
 песма није најбољи пример
 љива што се из ње види да
 већ добио устаљене и чврсте
 треба савладати и прећи, М
 истиче. Тако и Златка плаче,
 питао је за разлог плакања, он

„Ја се бојим тебе у Мухању,
 Да нећеш ти погинути туна.”

а Мехо јој одговара:

„Једном сам се Мехо и родио,
 И ваља ми некад и умријети,
 И ако ћу туна погинути,
 Ја не жаљим никад до вијека”.

Свадба је уговорена за пет
 види зашто је то учињено, коље се
 за свадбу. Затим долази формула
 овој песми сватови доводе са собом
 То су све познати муслимански еп
 Тиро, Шале са Мостара, Љички Муста
 Ковачевић Рамом, Бојичић Алија (Али
 Осман, Таље на кулашу од Орашца, М
 упрошћен. Сава од Посавља са чекује с
 у коме многи изгину:

„Ко погибе, шехит ако бог да,
 Ко претече весела му мајка” Исто, стих:

Главни јунаци песме хвата
 ти Мујова Хаљиља / Ухвати
 приказан у већ познато
 робљене генерале и пр
 би, јер у Тала нема ме
 песми имамо и пластича

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04838 6125

UNIVERSITY OF MICHIGAN

DATE DUE

Гдје би наша' за брата дјевојку,
 Мајци мојој нема пријатеља,
 А гдје наћем мајци пријатеља,
 За брата ми не има дјевојке" (Стих: 46).

Истоветан узрок што се Халил не жени имамо у песми Матице хрватске *Женидба Хрњице Халила са Јелом Смиљанића* (IV, песма 40). У овој песми Ковачевић Рамо (Као у Хермановој такође, пита Муја што не жени брата Халила, на шта Мујо и овде одговара:

„Гдје за брата ја наћем дјевојку,
 Туди нема вредна пријатеља,
 Гдје ја брате, пријатеља наћем,
 Туди нема кићене дјевојке" (Нав. песма, стих: 14)

Као што смо истакли, овај елеменат се сусреће и у другим крајишничким песмама, а као формула за узрок касне женидбе налазимо га и у неким Вуковим песмама. Тако у Тешановој песми: *Женидба Марка Краљевића* (Вук, II, 55) налазимо стихове:

„Бе ја надох за себе дјевојку,
 ондје нема за те пријатеља
 Бе ја надох за те пријатеља,
 ондје нема за мене дјевојке" (Нав. песма, стих: 17)

— одговара Марко својој мајци, када га пита што се не жени. И у Вуковој песми *Женидба кнеза Лазара* (Вук, II, 31), од старца Рашка, имамо одговор цара Стјепана кнезу Лазару:

„За те тражим госпођу дјевојку,
 И за мене добра пријатеља,
 који ће ми сјести уз кољено,
 са којим ћу ладно пити вино" (Нав. песма, стих: 36).

Овакву формулу да се у песмама које певају женидбу јунака, трага за пријатељем и девојком, сусрећемо често и у босанскохерцеговачким епским песмама. Тако се у једној од ранијих Марјановићевих песама (*Хрватске пјесме што се пјевају у Горњој Хрватској, Крајини и Турској Хрватској*) — *Женидба Јанковић Стојана* (песма XIII) описује женидбу овог истакнутог јунака чак у Бугарској, а по другој, недавно објављеној (од Б. Бутуровић) Халил Хрњица се жени чак у Русији. У Марјановићевој песми, наиме, Стојан каже:

„Давно бих се оженио, мајко,
 Ал' ми ево велике невоље:

Гдје ја наћем за себе дјевојку,
 Ту не могу за те пријатеља,
 А гдје наћем за те пријатеља,
 Ту не могу за себе дјевојку”.

Исто овакву формулу, разлог за касну женидбу налази-мо и у арбанашким крајишничким песмама, где, сем тога, има-мо и неке карактеристичне, локалне црте, у којима се огледа арбанашка традиција, као и одраз арбанашке стварности и односа у друштву и животу, о чему ће бити речи и у овоме раду. С обзиром да се оваква формула тражења и пријатеља, уз девојку, поред крајишничке сусреће и у осталој српскохрватској епизи (било муслиманској или хришћанској) може се оправдано поставити питање о њеној старости и односу према крајишничкој епизи, тј. да ли је наставак старе традиције, или је настала у новим условима. У случајевима које смо на-вели, увек се ради о представницима одређених друштвених слојева, било средњевековних ил босанско-херцеговачких фе-удалаца и истакнутих представника времена, те се може го-ворити и о аристократској епизи и гледању на брак — када су бракови значили и јачање других позиција, друштвених, богатства и сл.

Међутим, тражење девојке од доброг соја и рода, сматра се особином свих слојева наших народа. И код Срба, Хрвата, Црногораца, Муслимана, те се по Т. Борбевећу тумачи као народно гледање целог нашег народа. (Уп. Т. Борбевећ, *Наш народни живот*, књ. II, Бгд., 1936, 37).

Сем тога, демократско, народно схватање и гледање на женидбу и удају заплъускује и хришћанску, а и муслиманску епизу: Познато је како је један бег прекинуо Мехмеда Кола-ковића речима:

„Стани, пивачу, не ваља ти писма. То је писма за говедара, а ми говедари нисмо, већ стари бегови. Како можеш беговску дивојку уда-вати за говедара, за фукару?“, на шта му је Колаковић одговорио: „Ја пивам како сам чоу и научно”.

У једној од првих објављених муслиманских епских песа-ма. У Вуковој *О удатби Хајкуне Сестре Бега Љубовића (Пје-снарица, 1814, песма 6)*, имамо негацију феудалног аристократ-ског избора за удају. Као и у другим муслиманским песмама, и Хајкуну, овде, просе многи просиоци:

„Осим свију ови су најбољи,
 кои су се у двору састали
 По имену старац Мустаф-ага,
 Из краине од Новог града

У њег има блага небројено
 Рани ће те медом и шећером
 А одјеват свилом и кадивом,
 А друго је Зүко од Удбиње,
 Но у Зүка нигди ништа нема,
 Него сабље и дебела Ђога,
 Сад ти бирај, мила моја сеје,
 Па ми кажи за ког волиш поћи”

И тада следује избор, за који се никако не би могло рећи да би био по ћуди беговском слушаоцу, али, одражава, највероватније усвојено и укорењено народно схватање, а и однос према одређеним етичким вредностима, овде — јунаштву:

„Сеја брату на то одговара:
 Ја ћу поћи за ког ме ти дадеш,
 Ја би волила за млада јунака
 Макар ништа ни да немао,
 Нег за стара макар богатога:
 Ни је благо ни сребро ни злато,
 Већ је благо што је срцу драго” (Стих: 110).

Без обзира да ли је формула о избору девојке наставак раније традиције, она је свакако у једној епизи, где је мотив женидба тако чест, добила нову снагу и постала саставни део многих песама са мотивом женидбе Крајишника. Понешто је, свакако, ушло и из свакодневног живота муслиманског дела нашег народа, тако да се и за просиоце, као што је, рецимо, Ковачевић Рамо у песмама о женидби Халиловој (*даица* Рамо) може наћи потврда у муслиманским свадбеним и предсвадбеним обичајима да неко од сродника, често ујак (*даица*) жени свога сестрића.³⁹

Други значајна елемент у крајишничким песмама с основним мотивом женидбе, јесте ИЗБОР ДЕВОЈКЕ. Крајишници се обично жене хришћанкама, лепим девојкама са противничке стране. Тиме се одмах ствара и песничка интрига, заплет, јер је таква женидба обично скопчана са уклањањем различитих запрека, којим треба доказивати јунаштво, вештину, искуство и др. У песми *Женидба Хрњице Халила са Јелом Смиљанића* (МХ, IV, песма 40) Хрњица Халил хоће да се ожени Јелом Смиљанића, сестром Илије Смиљанића. Јелина лепота се прочула по Котару, и брат је пита за кога ће поћи (као што бег Љубовић пита сестру Хајкуну). Она одговара да воли Хрњицу Халила са Крајине, те брат Илија, ражљућен оваквим одговором, туче Јелу *перали камцијом* и одмах шаље поруку Дуждевић Тадији да му даје сестру за жену, те нека са сватовима дође по девојку. Јела помоћу мајке сазна за ову по-

руку и одмах упућује, са своје стране, слугу Милована са поруком Халилу да он дође по њу:

„Ја одбијам своје муштерије,
Тебе чекам на равном Котару” — поручује Јела Халилу Хрњици.

Халилови противници су Илија Смиљанић, Приморац Тадија и одметник *Илија*, дакле, ионако познати хришћански јунаци, ускоци и хајдучи, са којима се, и у другим песмама, Крајишници боре. У једној другој песми о Халиловој женидби, *Женидба ројена Халила* (X, 36) Халил има, исто тако, за противника, који омета његову женидбу, одметника *Илију* (*Од приморја одметник Илија*), али се овде жени муслиманком, Златијом, која је под махнам. Но, Халил управо и жели да се ожени Златијом, јер само јунаштвом може да се дође до ње:

Да ти није цура под маханом,
Јај јој не бих муштерија био” — каже Халил девојчином оцу.
(Нав. песма, стих: 193).

Пошто се добије порука, да би се дошло до девојке, потребно је да Крајишници савладају многе препреке. Има неколико карактеристичних сцена, које се појављују већ на самом почетку поласка Крајишника девојци: Крајишнику се скрива *књига*, порука, настаје сваба око коња, савлађују се прве препреке на граници: чардаци, неки од познатих харамбаша који је узаптио пролаз и сл. Касније долази до промене средине. Крајишници се преоблаче у Приморце, и у новој средини настоје да добу до девојке: било учешћем на кошији, ступањем у везу са девојком, која Крајишника препозна по гласу, лику и др. Најзад, када срећно избегну потеру, Крајишници се враћају са девојком.

У песми *Женидба Хрњице Халила са Јелом Смиљанића* (MX, IV, 40) Халил, чим сазна за Јелину поруку, креће сам, у *тебдилу*, у Приморје. На Муја је љут, јер му је скривао Јелине књиге. Мујо, ипак, дознаје од Омера да је Халил сам пошао у Приморје и сустиже га, правдајући се да је књиге крио, јер Халил још не зна *четовати*:

„Ти се, брате, ниси научио,
Научио тамо четовати,
Ја сам тамо чудо саходио,
С Мустајбегом и брез Мустајбегу”.

(Већ смо видели да у неким песмама сукоб настаје због коња, којег Мујо не да Халилу, јер не верује у његово јунаштво и вештину четовања).

Даљи поход у Приморју Мујо и Халил изводе заједно. По Мујовом савету заузму чардак Паун Харамбаше и Вида Заставника, посеку хајдуке и сами се преобуку у њихова оде-ла. Тај део песме је, иначе, права ризница разних лукавстава, јуначке довитљивости и сл. главних Крајишника. Пошто су освојили чардаке, спуштају се у Котаре, где је Дуждевић Тадија већ довео ставове. Мујо се представља задарском бану као Паун Харамбаша, јер је у његовом оделу, и вара га како нема опасности од Муја и других Крајишника. Халил се, пак, хвата у коло испред цркве, и то до Јеле Смиљанића:

„Префаћа је руком за ручицу,
А чепа је ногом на ножицу,
А наслања главу на оглавље”.

Због тога се изроди кавга, и бан прекореве Халила (*Вида Заставника*), али се овај одбрани уз помоћ Јеле Смиљанића. Најзад, Јела препозна Халила и од радости *побоље је коло заиграла*. У јуначким играма, које се потом започну, Халил побеђује. Мујо за то време ћути, *на мукает није*, али кад дође на ред хрвање са Комљенином Јанком, хвата се и он. Тек помоћу виле, Мујо успева да савлада Јанка. Увече браћу нико не зове на конак, сем Јеле Смиљанића, која их угости и потом побегне с њима. На планини их сачека Мујов *побро* (није више *данца*) Ковачевић Рамо са тридесет Крајишника. Потера се враћа, а Крајишници запевају сватовску песму:

„На Кладуши завргли весеље,
И Јелицу лвијепу потурчили,
И Халила Јелом оженили”.

Наравно, у другим крајишничким песмама, у различитим варијантама има оваквих ил сличних сцена: тебдила, играња кола код цркве, давања знака дружини, која чека Крајишнике у прикрајку, бежање с отетом девојком, задржавање потере и сл.

Чак и у песмама где се Халил жени муслиманком (*Женидба Гојена Халила*, X, I, 36) имамо сцена слободног Халиловог понашања.

„Ну несретна брата Хрњичина,
Не хтје узет маштрафе у руке,
Већ дјевојку за бијелу руку” (Исто, стих: 245).

Или:

„Већ јој стаде росу испијати,
Губицама по јагодицама” (Исто, стих: 255).

И у овој песми имамо већ познату расправу Муја и Халила око коња, појаву виле, која им помаже, као и сцене надметања и отмице. И у осталим песмама са мотивом женидбе са препрекама сусрећемо сличне елементе, сцене, као и у песмама у којима се жени Халил. Тако се, рецимо, и Мујо није оженио из истих разлога, из којих није то учинио и брат му Халил, у песмама које смо анализирали. Тако када га Ковачевић Рамо пита што се није оженио, Мујо одговара већ класичним одговором да тамо где за себе набе девојку, нема пријатеља, и обрнуто, где набе пријатеља, ту за њега нема девојке. У Врчевићевој песми *Орлан Барјактар и Матан Ценерал* (Рук. збирка, песма 31) имамо слично као и код Крауса (напр. *Смаилагић Мехо*, Шуњића *Женидба Ахмедбега од Варада*, песма бр. 5), Врчевићевој бр. 13: *Крвава женидба Велаших Ахмета* и другима главни јунак, такође, доживљава низ перипетија, и савлађује низ препрека да би дошао до девојке. И, наравно, захваљујући јунаштву и другим врлинама ови походи се увек завршавају успешно. Ипак, има песама, у којима се поход не завршава успешно, као, рецимо, у Врчевићевој *Несућена женидба Боснића Мехмеда* (Рук. збирка, песма 14). У њој, чак, главни јунак гине као жртва свога похода. У песми *Женидба Глумчевић Дервиша* (Врчевић, рук. зб., песма 17) Глумчевић Дервиш силази у Приморје, представља се да је из Дубровника, превари Мандушића Вука и ожени се његовом кћери.

У М. Паријевој песми *Орлановић Мехо* (II, песма 12) немамо формуле с питањем што се Мехо није оженио, али зато у причању и певању Салиха Угљанина имамо уобичајене песничке интриге: Стари кахведија је посредник и доноси гласове од Бетића Османбега до Чејванага Деда. Бетићева сестра не може да се уда јер јој је *душман срећу узаптио*:

„Узапти јој Сава од Посавља,
Па се не да цури удавати“ (Нав. песма, стих: 25).

Хусо са књигом, стога, тражи муштерију за Златку. Стари Чејванага Дедо жали што није млад, јер би се он прихватио књиге:

„Еј, вај, мене од сад до вијека,
Што сам грдан моћно остарио,
Е, бога ми, би се цуре нафатијо,
Рад ината Саве од Посавља.“ (Нав. песма, стих: 124).

Најзад, пошто Чејванага Дедо има сина Меха, овај се одлучује да иде по Златку и да је преведе преко планине *Мухаћа*, која, у ствари, представља препреку Златкиној удаји. Кад

су у одласку Мехо и дружина стигли до Мухаћа, Чејвановић Мехо зауставља дружину да се одморе крај *мезарова изгинулих* Златкиних муштерија:

„Мазарови вељи, што сте погинули,
Мртве душе Бог ви бенет дао,
А мене сте Златку оставили” (Исто, стих: 219).

Иако у естетском и језичком погледу ова Угљанинова песма није најбољи пример крајишничке епике, она је занимљива што се из ње види да је мотив женидбе са препрекама већ добио усталене и чврсте песничке оквире. Планину, коју треба савладати и прећи, *Мухаћ*, народни песник непрестано истиче. Тако и Златка плаче, и када је Мехо стигао до ње и питао је за разлог плакања, она одговара:

„Ја се бојим тебе у Мухаћу,
Да нећеш ти погинути туна.” (Исто, стр. 263),

а Мехо јој одговара:

„Једном сам се Мехо и родио,
И ваља ми некад и умријети,
И ако ћу туна погинути,
Ја не жаљим никад до вијека”. (Исто, стих: 275).

Свадба је уговорена за петнаест дана и у овој песми се види зашто је то учињено, коље се стока, пеку се хлебови, итд. за свадбу. Затим долази формула са позивањем у сватове. У овој песми сватови доводе са собом по *тридесет хиљада војске*. То су све познати муслимански епски јунаци: Хасан Паша Тиро, Шале са Мостара, Љички Мустабјег, Кладушки Мујо, са Ковачевић Рамом, Бојичић Алија (Алија од Бојишта), Танковић Осман, Таље на кулашу од Орашца, Мујовић Халил. Сукоб је упростићен. Сава од Посавља сачекује сватове и приметне се бој, у коме многи изгину:

„Ко погине, шехит ако бог да,
Ко претече весела му мајка” (Исто, стих: 275).

Главни јунаци песме хватају главне противнике: *Кад ето ти Мујова Хаљиља / Ухватијо Приморац Илију (718)*. Тале је приказан у већ познатом шаљивом тону: када му доводе заробљене генерале и противнике, он *од једнога по тројицу гради*, јер у Тала нема мерехмета много. Занимљиво је да у овој песми имамо и пластичан физички Мујов опис:

„Магла, тама, изгушила поља,
 Док испаде са Кладуше Мујо,
 На богата коња халовита,
 А љуто се узљутю Мујо,
 Бркови му по прсима паљя,
 Сјају токе кроз мушке бркове,
 Баш ка месец међу облацима.” (Исто, стих: 427).

Овај репрезентативни карактер на свадбама, када се помињу познати јунаци, који с помпом и војском долазе у сватове, сусреће се и у другим песмама где се опева женидба Крајишника. У песми *Женидба Мустајбега Личког* (Врчевићева збирка, песма 4), имамо опширан увод и, потом, позивање у сватове. Позивају се сви познатији Крајишници: — Стари Чејфанага, Алија Бојичић, Ковачина Рамо, Будалина Тале, сердар Мујо, Глумчевић Дервиш, Мујагин Алиле и Мустафић Алиле, као и други мање познати, можда и локални јунаци, као Ибрахим Буцуловић, Суша Одобаша итд. И у овом опширном навођењу Крајишника, који се позивају у сватове, имамо карактеристичну црту крајишничке епике да се уз име и презиме наводе и места одакле је ко, особине, нека позната карактеристика и сл. Тако се каже: Суша Одобаша, Ђузели Фата, Муминага стари, ускок-Лаиван, сирота Нухане, Стињанин Бешпире, сердар Мујо, Будалина Тале, Диздар Османага, ускок-Влаивода, или, пак, има и оваквих карактеристика у стиху:

„Чуј, Алија, на гласу газија” (Нав. песма, стих: 33)
 „Не остави твог сина Јусуфа,
 уз тамбуру нека папијева.” (Исто, стих: 98).

И у песми *Крвава женидба Велагић Ахмета* (Врчевић, песма 13), такође се, уз имена Крајишника наводе занимања односно особина, по којој су јунаци познати и у песми типизирани: Хасан Паша Тиро, од Кладуше Мујо, Гејфанага стари, гази Османага, гази Муминага, ајдук Голалија, Бегзада Бевојка итд.

У песмама о женидби најистакнутијих Крајишника има и географске типизације, а понекада и поетске идеализације. У наведеној песми о женидби Мустајбега, сватови пролазе планином *Криволијом* (дакле, симболично, као *кланци јадиковци*) где их сачекује Крцо Харамбаша са својим хајдучима. У субу сви хајдучи гину, а Мустајбег са својим сватовима пређе планину Криволију.

Већ смо истакли да се Крајишници најчешће жене хришћанкама, али се сусрећу и песме у којима се жене муслиманкама. Има, пак, крајишничких песама, у којима се јунак жени

са две девојке. (Уп. *Женидба Хрњице Халила са двије дјевојке*, (МХ, IV, песма 41), а понекада се Крајишници враћају из четовања доводећи девојку, иако и код куће имају жену, или се не каже да ли су ожењени или не. Испитивање муслиманског начина живота у нас, показује да се полигамија сретала и међу нашим Муслиманима, као што је познаје и толерише и народна песма, па и песма о Крајишницима. Али, одвођење хришћанки и *турчење* има свој пандан и у хришћанским, ускочким и хајдучким песмама, где се Муслиманке покрштавају. Иако је отмица девајака и жена, као, уосталом и одвођење робља, била доказана историјска стварност на хришћанско-турским границама, о чему и песме певају, уплитање отетих девојака, и женидба познатих Крајишника њима, може да има свога ослоња и толеранције и у муслиманским обичајима, који су допуштали полигамију. Женидба Крајишника Влахињама, давала је могућности певачу да обради још један детаљ. Нариме, узимање хришћанке за жену, стварало је услове да се млађе генерације прекоревају да су *влашког порекла*. У песми *Хрњицић Омерица* (X, II, песма 40), удбински диздар овако прекорева Мујовог Омерицу:

„Ти си влашки с обадије стране,
Твоја мајка из кршних Котара,
Мила сестра Смиљанић сердара,
Па ју јесте потурчио Мујо,
Потурчио *ниџах* учинио.”

Или:

„А вели му Хамза лакридију:
Ако ме је родила Влахиња,
За цара ћу на мједан изићи”. (X, I, 32, стр. 332).

У различитим крајишничким песмама о Женидби уз савлађивање препрека, сама препрека представља посебну епизоду, која може бити разноврсна. Она је понекада посебан део песме, а има песама у којима сама препрека представља мотив за себе и испуњава читаву песму. Тако се, рецимо, у самосталну епизоду развила препрека за женидбу у песми *Јунаштво Мујина Халила, а женидба Арап-Пашића Ибре с Фатимом од Ђеркота* (X., III, песма 1) где по кћер паше Радослије долазе муслимански и хришћански сватови, и тек пошто карловачки бан одведе девојку, Турци му је отимају. Песма се, потом, наставља у потпуно другом правцу — Халил трага за изгубљеним Мујовим Богатом. Препрека на коју наилазе сватови, и који не могу да савладају, развила се у самосталан мотив, као што се сусреће у песмама *Сватовско гробље на Моринама* и *Сватовско гробље на Коритима* (X., I, песме 6. и 7.).

Ове песме, у којима се мотив свео на савлађивање преке (у првој су то хајдуци: Бајо, Лимун, Морача, Вук, а у другој природна непогода) као нечег фаталног, судбинског, уједно су дале највише могућности за машту и осећање правде, да створе праве песничке баладе. У песми *Сватовско гробље на Коритима*, певач припрема трагичан завршетак, у коме, чак, и нема правог кривца, него је крива судбина, јер један од хајдука, Бајо Пивљанин, каже:

„Грјехота је скудити дјевојку,
А камо ли разбити сватове” (Нав. песме, стих: 14).

И да није било чауша Алије (*Бог убио Алију Чауша / Диге усну, а искези зубе*), који је запевао и хтео да понизи хајдуке, до несреће не би дошло. У песми *Сватовско гробље на Моринама* трагедија је судбински одговор на неправду коју бегу Љубовићу чини Мостарлија Мујо: сватови се замрзну и девојка једва спасе главу. И једна и друга песма се завршавају стиховима о сватовском гробљу, само су у првој песми стихови о гробовима храброг братића Ришњанина Хаџа, а у другој — Мостарлије Муја са сватовима. Слично се може указати и на друге епизоде, које се јављају као саставни део мотива *Женидбе са препрекама* у крајишничкој епизици, а сусрећу се и као самосталан песнички мотив. Задржали смо се дуж на мотиву женидбе у крајишничким песмама, јер песме овог мотива дају могућност да се изнесу многе типизирани црте главног и споредних јунака, многе устаљене епизоде и формуле, да се прикажу доживљаји, који потврђују јунаштво и врлине Крајишника, а крајњи циљ, женидба, као да оплемењује сву суровост свакодневног живота на Крајини (*С крви ручак, а с крви вечера / Свак крваве жваће залогаје*), који је нашао одраза и у једној богатој и разноврсној епизици.

Осврнућемо се на крају овог прегледа неких од најчешћих мотива крајишничке епике, и на песме у којима се опева СМРТ КРАЈИШНИКА и у вези са овим песмама на мотив ПОЗИВАЊА МРТВОГ ЈУНАКА НА МЕГДАН.

Ако изузмемо хришћанске песме истог пернода, у којима ускоци и хајдуци побеђују и секу, на крају, истакнуте Крајишнике (у *Ерланг. рукопису* за Мустајбега: *Ману сабљом отсиче му главу*), песама у којима је описана смрт истакнутог Крајишника у муслиманским песмама нема много. Поводом своје песме *Смрт Муја Хрњице* (II, 58), Херман пише:

„Дописивао сам се с многим пријатељима ради народних пјесама, молећи их да ми прибаве коју. Када, напријер, у сакупљеном материјалу не надох пјесме о смрти Муја Хрњице стадох писати тамо и амо док је у Фочи не стигох” (Херман, II).

У овој краткој епској песми, од 127 стихова, Мехо Катарница позива свога побратима Муја да иду у лов (*Да идемо у лов у планину / да бијемо срне и љељене*). Мујо прихвата позив и наређује Халилу и мајци да му спреме оружје и храну. Потом се Мујо упути Меховој кући, те се и овај опреми за лов. Када се Мехо опремио сибу обојница низ кулу. Али, Мехо се повратио у кулу да нареди *вјереници* љуби да му чува од *камена кулу* и тамо затекне Муја:

„Кад изађе на чардак на кулу,
И погледа пријем очима,
Мујо сједи с љубом на дупеку,
Вино пије и лице јој љуби,
Кад се Мехо на авлију врати,
Кад то Мујо чека на авлији” (X, II, стих: 56).

Тада Мехо одлучи да се освети Мују када буду у планини. Тамо пита Муја шта га може убити, на шта му Мујо одговара:

„Побратиме, Катарница Мехо,
Седам драма маџарије жуте,
Мене мора убит на ћенару (Исто, стих: 73).

Мехо онда крадомице пође кући, док је Мујо ловио, и напуни своју пушку златом: „Па је Мехо пушку препунио / Седам драма жуте маџарије” (исто, стих: 86), сачекао Муја у заседи мучки га убио:

„Удари га у плећи јуначке,
А прскоше токе на прсима” (Исто, стих: 95).

После овога Мехо се врати кући, а Муја остави у планини. Иако мртав, Мујо је онако мртав стајао усправан читаву *хефту дана*, док није наишао Јован Харамбаша и поново га убио из цефердара и затим му одсекао главу:

„Онда главу у зобницу баши,
Њом је бану пешкеш учинио.” (Исто, стих: 127).

За многе истакнуте Крајишнике, као што је случај са Мустајбегом Личким, Алијом Бојичићем, Куном Хасанагом и другима, имамо историјске потврде да су изгубили живот на бојном пољу. Историјских података о смрти Муја Хрњице, међутим, у доста оскудним подацима о овом јунаку, немамо. Р. Лопашевић, ослањајући се и сам на традицију наводи следеће:

nosti, 1942, стр. 599, стих: 35). Алију Бојичића помиње и *Ерлангенски рукопис*, као и неке од Вукових песама, док је у муслиманским песмама истакнути Крајишник. У вези са Бојичићем Алијом је мотив позивања мртвог јунака на мегдан и *ослобођење* Алијиног гроба. Са смрћу овог јунака, дакле, која је свакако болно одјекнула међу муслиманским делом нашег народа, створен је мотив освете погинулог јунака, како би он могао да буде миран у гробу. Освета Бојичић Алије и сцене са позивањем мртвог јунака на мегдан (у једној песми је то основни мотив) сусрећемо се у две Херманове песме: *Кладушанин Мујо и Костреш Харамбаша* (II, 51) и *Освета Бојичић Алије* (I, 6).

У првој песми (*Кладушанин Мујо и Костреш Харамбаша*) на планини Кунари кука кукавица сиња, мајка Бојичић Алије која довикује и призива свога сина, на његовом мезару, и пита га је ли му тешко у гробу:

„Јесу ли ти шимшир-тахте тешке,
 Је л' се земља у очи насула?
 Долазе л' ти сурудије често,
 Сурудије, па и сувалције” (X, Нав. песма, стих: 12).

Из гроба јој је нешто одговорило:

„Није мени црна земља тешка,
 Нит' се, мати, у очи насула,
 Не долазе сурудије често,
 Сурудије, па ни сувалције,
 Свијем сам им цевап учинио” (X, Нав. песма, стих: 18).

У овој лирској размени стихова из увода, мртви Алија Бојичић се жали мајци да му је додијао Костреш Харамбаша, који долази сваке хефте дана из Приморја, „града бијелог” и позива га на мегдан: *Устан гори да се сијечемо!* (X, нав. песма, стих: 26). И тада се Алија жали мајци што нема ко да га ослободи Костреша, овим речима:

„Мртве ноге ходити не могу,
 Мртва уста зборити не могу,
 Мртве руке не чине мејдана,
 Док ти бијаш у крајини, нено,
 Те у мене доста бје јарана,
 По кафама и по мејанама,
 Сваки вели: „Наш Алија, побро,
 Да л' погинеш, ја л' допанеш рана,
 Сваки би те осветио, побро.” (X, нав. песма, стих: 35).

Када од Алијине мајке дозна за жељу мртвог Бојичића Алије, Мујо Хрњица одмах окупља Крајишнике и тада настаје сцена, која се сусреће и у другим крајишничким песмама, сваба између Халила и Муја, који не допушта брату да иде у чету. Ипак, Халил, овде по сестрином савету, узима Булић Ибрахима и са њим самостално полази за Мујом. На крају Костреш Харамбаша савлада Муја и дружину, а ослобађа их Халил, који хоће да Муја води свезаног:

„Нек га гледа сва Крајина редом,
Гдје сам бољи јунак од Мустафе.” (X, нав. песма, стих: 177).

Поред ове уметнуте епизоде свабе и надметања у јунаштву између браће Муја и Халила, обрађен је основни мотив — освета мртвог Крајишника, којег је позвао на мегдан Костреш Харамбаша, те се песма и завршава стиховима: *Осветише мртви Бојичића* (X, нав. песма, стих: 182).

И у другој Хермановој песми *Освета Бојичић Алије* имамо исти мотив, освету мртвог Крајишника, којег позива на мегдан бан од Врљике, говорећи му:

„Устај гори, Бојичићу Алија,
Да јуначки мејдан полијелимо” (X, нав. песма, стих: 35).

Освету овде припрема, и Крајишнике предводи, Осман Бојичић, који је сачекао бана од Врљике и погодио га својом *граналијом*:

„Погоди га у чело јуначко,
Гдје му мехлем никад не требује —
Паде бане у зелену траву.
Запалише остала дружина,
Погодише тридесет Мацара,
Те им русе одсекоше главе,
Па Алији мазар окитише,
Вратише се на Ески Кладушу,
Пјевајући и пушке палећи”. (X, нав. песма, стих: 156).

Овај мотив, исто тако везан за име Алије, сусрећемо и у арбанашким песмама, у којима краљ Вукадин (*Негде стари Вукадин*) *долази ноћу и удара топузом* по гробу Алијином, који ослобађа Мујо са дружином. У свим овим песмама, и српско-хрватским и арбанашким (Kangë krechnike) сусреће се кукавица, као симбол жалости растужене мајке, жене, што указује на велике сличности ове две епике, о чему ће бити говора у овоме раду.

5.

Крајишничке песме, иако најбројније, представљају само део јуначке муслиманске епике. Као што се у ранијем периоду, пре најзнатнијих Крајишника, које смо овде спомињали, и који су у већини из седамнаестог века, и то из његове средине, када су сукоби на Крајини били најжешћи, певају песме о Берзелез Алији, Гази Хусревбегу, Соколовићима, Предојевићима, Гуприловићима и сл., тако се сусрећу муслиманске јуначке песме испеване касније, о догађајима након карловачког мира, о сукобима на херцеговачко-црногорској граници, о знатним личностима осамнаестог и деветнаестог века на све до наших дана.

Јуначка муслиманска епика би, према томе, ако бисмо је делили према личностима и историјским раздобљима, могла да се подели у три најкрупнија дела: *Песме освајања Босне и Херцеговине, Крајишничке песме и Новије муслиманске јуначке песме, у којима се, сада, опевају Морићи, Градашчевићи, Сијерчићи, Ченгићи* итд. И у новијим муслиманским јуначким песмама, као и у крајишничким, запажамо да се пева о стварним историјским догађајима и личностима, које се, јер су нам ближе и историјски познатије, могу идентификовати управо онако како нас песма упућује.

У III Вуковој књизи имамо песму: *Бошњаци на Москову* Балаћ Гаја у којој се опева исти догађај из војевања Ууса и Турака из 1737. године, када је знатан део босанско-херцеговачких Муслимана учествовао у овом рату (исти догађај се опева и у Вуковој *Бој под Озијом*, VII, 56, која је од попа Вука) и где се верно наводе имена познатијих босанско-херцеговачких ага и бегова. У напомени Вук доноси и варијанту песме *Бошњаци на Косову*, која је, истина, од слабијег певача, али се имена много боље чувају. У овој варијанти се набрајају имена:

„Од Загорја два Ченгића млада
 Од Никшића два Париповића,
 од бијела Колашина града,
 од њег, кадо, две Мекића млада,
 од онога Поља Бијелота,
 од њег, кадо, до два Кучевића,
 од Пљеваља два Дрнчића млада,
 од Чајничка до два Батотића,
 од Горажда до два Сијерчића,
 са Хаџића два бега Хаџића,
 а од Праче двије Еренлије,
 са Гласница два Шајн-пашића,
 од бијела шера Рогатице,

од њег, кадо, два Пашвића млада,
од бијела шера Вишеграда
до два бега, двије Новалије,
од бијела шера Сребренице,
од њег, кадо, два Барјамовића,
од Зворника до два Виданића,
а од Тузле Тузла капетане,
а од Кладња Рамо барјактаре,
од бијела шера Сарајева,
од њег, кадо, до четири бега,
два Морића, два Алил-Башића.
од Високог паша Хасан-паша,
од Градашца два Градашчевића,
из Крајине Рустен барјактаре." (Вук, III, песма 87).

Довољно је упоредити податке које нам пружа Х. Крешевљаковић у своме значајном раду: *Капетаније у Босни и Херцеговини* (Сарајево 1954), па да се утврди како је песма верна у чувању успомене на стварне личности и догађаје.

У Врчевићевој збирци муслиманских песама, коју смо анализирали, такође, имамо доста песама, уз које је сакупљач ставио напомену или забелешку да представљају истини догађај. Тако уз песму 6. *Ударац Турака на Грахово, тише: (1852-ге године)*, уз песму 19. *Бој Црногораца и Никшића: (1862-ге године)*, уз песму 15: *Смрт Смаилаге Ченгића (истини догађај)*, уз песму 17: *Ударац Црногораца и Руса (истини догађај 1808-ме)*, уз песму 7. *Требињски Турци и Српска школа*, В. Врчевић напомиње: *Истини догађај на Бурђевдан 1863-ће године, од пјевача у шали окренута* итд.

За упоређивање песме и стварног историјског догађаја може, између осталог, да нам послужи и Врчевићева рукописна песма 6. *Ударац Турака на Грахово*, о чему имамо и преписку попу Вука Поповића Ришњанина с Вуком Карацићем, где се износи случај са граховским војводом Јаковом, о чему су муслиманске песме, такође, певале. Што се тиче погибје Смаилаге Ченгића, о њему је исто тако остало доста муслиманских песама, а о односу стварних догађаја и песме се у литератури расправља до наших дана.

Док су прве две књиге Херманове збирке муслиманских песама биле у већини посвећене крајишничкој епизи, дотле се из накнадно објављених рукописних песама види да је он имао и знатан број муслиманских јуначких песама о новијим догађајима, или са тематиком другојачијом од крајишничке и претходне муслиманске епике (о Берзелезу и другима). Тако се овде налазе песме, као: *Крвна освета, Зећа Кајовић и Виде Брђанине* (сукоб из крвне освете), *Погибија Смаила Баршића на Огрђеници*, две варијанте *Боја на Крново*, *Мурат Батовић и Стјепан Баласан*, *Бој на Забрђу и Дуги у задњем устанку*, *Смрт*

силнога Реџеп-наше, херцеговачког валије и његова сина Мурат-бега (познатији бојеви и догађаји) итд. које припадају добрим делом, херцеговачко-црногорским бојевима, и које певају и муслимански и хришћански певачи.

Један део припада неисторијском делу муслиманске епике, јер се у њему обрађују **МОРАЛИСТИЧКО-РЕЛИГИОЗНИ МОТИВИ** (о непослужности према родитељима, хоџи и сл.), или се ради о породичним, љубавним или личним садржајима (Као што су песме Сулејманпашићеве-Деспотовићеве збирке у Архиву САНУ), или, пак, о мотивима које немају историјски карактер, иако се, понекада, као што је случај са песмама: *Сватовско гробље на Моринама* и *Сватовско гробље на Коритима* везују за стварне историјске личности.*

Нових муслиманских јуначких песама је, дакле, било и након догађаја и историјског раздобља, које припада крајишничкој епизи, ма да су многе особине певања, устаљене стилско-језичке црте и формуле, многе епизоде, као и композиционе облике, наставиле свој живот и у новој епизи, као што је, уосталом, и крајишничка епика преузела део традиције од претходног певања. Чак, понекада се типизирани јунаци из претходне, крајишничке епике, узимају као слушаоцима позната црта, елемент, који може да послужи за поређење.

Тако у песми Шеховић Осман, која припада новијем времену, и од извесног је певача, Вуковог оца Стевана, налазимо стихове:

„На стидоћу као и невеста,

На јунаштво к'о Бојчић Алија” (Нав. песма, стих: 10),

а Вук управо поводом ових стихова напомиње: *Ову су пјесму спјевали Срби турскога закона.*

Наравно, оваквих заједничких елемената или везе између традиције крајишничке епике и новијих јуначких муслиманских песама, као и многих заједничких особина за све муслиманско епско песништво, као и у одређеним особинама, за све наше епско песништво, ми ћемо наћи знатно више, о чему ће бити говора у посебном поглављу о стилским, језичким, композиционим и другим особеностима крајишничке епике поезије.

* У Богвишићевој рук. збирци десетерачких песама овај мотив се везује за Бегу Љубовића (*Женидба Бегу Љубовића и Загорке дјевојке*), а и новији записи мус. песама откривају овај мотив, где је прелаз преко планине узалтно Голеш-капетан. (Уп. Б. Бутуровић, *Епска народна традиција у Жепи*, стр. 188.) Указујући на овај мотив, С. Назечић закључује: „По сухоћи причања изгледа нам као да је за један стари мотив везан један стваран и нов догађај”. (С. Назечић, *Хајдучке борбе око Дубровника у другој половини 17. вијека и наша народна књижев. Питања књижевности и језика*, II, св. 1 и 2, стр. 60).

Н А П О М Е Н Е

- 1 I. F. Jukić, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*. Osiek 1858. Predgovor.
- 2 M. Šunjić, *Narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1925, Predgovor.
- 3 *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme (Muhamedovske)*. Knjiga treća. Uredio Luka Marjanović, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb 1898, стр. XXXIV.
- 4 T. Maretić, *Naša narodna epika*, Beograd 1966, стр. 55.
- 5 A. Šmaus, *Studije o krajinsoj epici*, Rad JAZU, knj. 297, стр. 95.
- 6 A. Šmaus, *Isto*, стр. 239.
- 7 A. Šmaus, *Isto*, стр. 132.
- 8 A. Šmaus, *Isto*, стр. 226.
- 9 A. Šmaus, *Isto*, стр. 232.
- 10 A. Šmaus, *Isto*, стр. 236.
- 11 A. Šmaus, *Isto*, стр. 238.
- 12 Radoslav Lopašić, *Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrimović*, Zagreb, 188 стр. 22.
- 13 *Isto*.
- 14 Starine, XXXV, стр. 362.
- 15 R. Lopašić *Bihać i Bihaćka Krajina*, Zagreb, 1943 стр. 87 i Dr Safvetbeg Bašagić-Redžepagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, стр. 69.
- 16 Savfetbeg Bašagić-Redžepagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, стр. 9.
- 17 R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka Krajina*, стр. 85.
- 18 R. Lopašić, *Isto*, стр. 156.
- 19 H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, стр. 46.
- 20 R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka Krajina*, стр. 100.
- 21 Stjepan Banović, *Datum pogibije opjevanog junaka Bojčića Alije*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knjiga 42, Zagreb, JAZU, 1964. стр. 7
- 22 Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 115.
- 23 H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 37, 109.
- 24 H. Kreševljaković, *Isto*, стр. 95.
- 25 H. Kreševljaković, 116.
- 26 Stjepan Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knj. 41, JAZU, Zagreb 1962, стр. 23, 35, 85.
- 27 Vasa Cubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva*, Jugoslovenski istorijski časopis, I, sv.1—4, Beograd 1933, стр. 368—403.
- 28 Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 69.
- 29 R. Lopašić, *Spomеници Hrvatske Krajine*, II, за 6. IV 1586.
- 30 Б. Десница, *Историја котарских ускока*, II, 64, 65.
- 31 Б. Десница, *Исто*, стр. 185(I).
- 32 Б. Десница, *Исто*, 65.

- 33 Н. Клеševljaković, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, 229.
- 34 Б. Десница, *Историја когарских ускока*, I, 125.
- 35 Питања књижевности и језика, књига друга, Сарајево, 1955, стр. 5—71.
- 36 Вук, II, стр. 50.
- 37 Т. Марећ, *Наша народна епика*, Београд, 1966, стр. 287—293.
- 38 Ст. Бановић, *Зиданје банјолушке дџамије Ферхадije у народној пјесми и причи према историји*, Народно стваралаштво — Folklor, sv. 3-4, Београд 1962, стр. 166—173.
- 39 Т. Марећ, *Наша народна епика*, 320.
- 40 Ђ. Бутуровић, *Породични односи у епским народним пјесмама Муслимана у Босни и Херцеговини*, Посебан отисак Glasnika Zemaljskog muzeja у Сарајеву, Етнологија, Сарајево 1963, стр. 47.

ОСОБЕНОСТИ И РАЗВОЈ КРАЈИШНИЧКИХ ЕПСКИХ ПЕСАМА

1.

Група муслиманских јуначких песама о Турцима Крајишницима, поред одређене историјске омеђености, у односу на остале муслиманске песме, као и нашу епску поезију уопште, има и других особености, које је у многоме чине посебном целином. Истина ове особености не могу уклонити органску везу која постоји између крајишничких песама, и муслиманских јуначких песама уопште, и осталих јуначких песама на нашем језику. Ипак, набрајајући ове особености, које су настале као плод посебног развоја и услова, у којима је крајишничка епика настала и даље наставила да живи, можемо, уједно најбоље уочити у којој мери је ова епика задржала старије песничке облике, које је даље развијала, и у којем правцу, као и колико се развила у посебну песничку целину, у односу на остало наше епско песništво.

БОШЊАЧКИ ЈЕЗИК. Исламизирано становништво Босне и Херцеговине задржало је свој језик, српскохрватски, који је непрестано био, услед утицаја турског језика, религије, администрирања, везе са Османлијама, утицаја материјалне и духовне културе ислама и сл. изложен приливу страних речи из турског језика, а преко њега арапског и персијског. Нећемо улазити у податке да је српски језик био неко време званични језик у јаничарским јединицама, да се на султановом двору на овом језику општило са дипломатима из једног дела Европе и сл. али имамо несумњиво доказе да се српскохрватски језик, и то ћирилицом, сусреће често у преписци босанско-херцеговачких Муслимана са суседним аустријским, хрватским и италијанским заповедницима. Већ смо размотрили један део преписке, која је на Крајини вођена између муслиманских и хришћанских заповедника и чувара границе у седамнаестом веку, на нашем језику. У грађи коју објављује Б. Десница, имамо из Задарског архива (*Архива млет. драгомана, свеска Ц 1*) заним-

љиво писмо Мухмуд-бега Дуракбеговића, упућени из Варне 12. августа 1675. године, Марину Зорзи, „*Венералу од Далмације и Арбаније*” писано ћирилицом. Писмо је занимљиво и због приказивања атмосфере, која влада на турско-далматинској *герајини, крајини*, где крчки санџакбег Дуракбеговић предлаже да се заједнички предузму мере за одржавање реда на граници, да се ухвати и казни харамбаша Маркета из Пакоштана, који им одводи кметове и позива га на мегдан и др. те *дасе керајина несмета*.¹ Сличних писама, написаних ћирилицом има и од других муслиманских пограничних заповедника. Тако крајински капетан Мехмед-бег Атлагић пише крајем августа 1675. годину Марину Зорзи, *како нашему сосиду и пријатељу*² поводом траварине и помоћи у решавању пограничних питања.

Иако је утицај исламске културе, као и ширење арапског писма, пре свега религиозним текстовима, довео до стварања и босанскохерцеговачке исламске књижевности и до писаних литерарних текстова, који су, често, за наш језик употређавали арапска писма (о томе види рад С. Багашића),³ ипак, у свакодневном животу, домаће исламизирано становништво Босне и Херцеговине, употређавало је свој језик, *бошњачки, српскохрватски*.

„У Босни се говори илирски помешано с турским речим, то јест тамо се *еглендише Бошњачки* — пише М. Мажуранић, и додаје: — „... А у Сарајеву има доста агах, који незнају него бошњачки. И прем да паша сарајевски добро знаде турски, арапски и арнаутски, зато му ипак није драго, да тко пред њим турски разговара. Ако му тко по турски што каже а он увијек бошњачки одговара и каже да је *наш славни бошњачки језик од свих најљепши на свијету*.”⁴

Као и друге одлуке свакодневног живота, које нису нишче-зле исламизацијом у Босни и Херцеговини, тако је и певање, као традиционална особина домаћег становништва, наставило да живи и да се под новим импулсима развија и под Турцима. Муслиманске јуначке песме су аутохтона творевина муслиманског становништва Босне и Херцеговине. Према обавештењима, којима ми располажемо, код Турака није било, а и сада нема епског народног песништва, попут оног које се среће на српскохрватском језичком подручју. Крајишничке јуначке песме су, дакле, пошто се временски не налазе на почетку муслиманског епског песништва, него негде у средини, испеване на српскохрватском језику Босанаца и Херцеговаца, на којем су се певале песме, како код хришћанског, тако и код муслиманског дела наших народа. Језик ових песама, као и језик босанскохерцеговачких Муслимана био је знатно преправљен турским и арапским језичким утицајем, који је код муслиманског дела, у извесној мери више него код хришћанског дела ста-

новништва Босне и Херцеговине запаженији из разумљивих разлога. Наиме, муслимански део босанскохерцеговачког становништва је обављајући многе управне и војничке послове у оквиру Османлијског царства усвајао многе облике исламске како материјалне, тако и духовне културе. Стога су многи појмови, које је донела нова државна и војна управа, као и једна нова цивилизација и култура, преузимани готови и постајала саставни део сопственог, српскохрватског, бошњачког језика. Све је то нашло одраза и у језику на коме су испеване муслиманске јуначке песме. Према томе, српскохрватски језик, у коме има знатног утицаја турског и арапског језика, представља особеност песничког језика муслиманских, а међу њима и крајишничких јуначких песама. Да погледамо само неке примере. Имена јунака су муслиманска, уз извесно прилагођавање домаћем начину говора: Мујо од Мустафа, Ибро од Ибрахима, Але од Алија, представљају хипокористике, које су свакако домаћа појава. Начин извођења презимена, која понекада настају на основу занимања, положаја и др., иако су за ова занимања употребљене туђе речи, такође је појава прилагођавања сопственом језику. Тако су, видели смо, настала презимена као Диздаревић, Алајбеговић, Капетановић, Пашалић, Атлагић, Кашић, Хасанбеговић, Одобашић и сл. У муслиманским јуначким песмама, па и у крајишничким сусрећемо многе речи, које су представљале особеност српскохрватског језика муслиманског становништва, те их има знатно више, него што је то случај код хришћанског дела становништва наших народа, које је живело под Турцима, а поготову ван територије Турског царства тј, у млетачком приморју и у Хрватској и Словенији, где је, опет био јачи утицај других народа и других култура: италијанске, мађарске, немачке. Има, наиме, речи које ће муслимански певач свакако употребити, као адекватније за своју муслиманску епiku, док те речи, изразе и сл. нећемо сусрести код хришћанског певача, као хефта дана (недеља дана), мезар (гроб), сурукције и сувалције, дова, Алах-рабум, есабити, цењак (бој), ески (стар, Ески Кладуша — Стара Кладуша) Ђузел, сахибија, тестир итд.

Истина, велики број речи турског и преко њега арапског и персијског, ушао је и у хришћанске јуначке песме, нарочито ускочког и хајдучког периода, а у томе је свакако имала удела муслиманска јуначка епика. Тако се имена муслиманских јунака, која је свакако створила ова епика, сусрећу и у хришћанским песмама у истом облику, а многе турске речи су заједничке и једној и другој епизи: барјактар, харамбаша, ашиковати, чардак, цефердар, абер, орда, харач, харамија, авлија, срма, цул итд. о чему нас уверљиво обавештавају како речници турцизма уз песме, као и посебни речници турцизама у нашем језику. Турске и арапске, односно персијске речи, ко-

је су се сретале у муслиманским песмама Босне и Херцеговине, налазиле су се и у Врчевићевим муслиманским песмама, које је упутио Српском ученом друштву у Београд, али, управо је тај слој турцизама, који је био необичан рецензентима, између осталог био разлог да се ова прва збирка муслиманских јуначких песама не објави.⁵ Међутим, и касније збирке муслиманских песама има испеваних икавски (о чему сведоче средине деветнаестог века, само су потврдиле да је множина турских речи у муслиманским, па и хришћанским песмама једна од особености народне поезије Босне и Херцеговине, готову муслиманског дела њеног становништва. Дobar део муслиманских јуначких песама испеван је ијекавштином, ма да су неки од првих издавача (Херман), ваљда под утицајем Вукових песама *окретали* икавштину на ијекавштину, јер доста муслиманских песама има испеваних икавски (о чему сведоче Матичина III и IV књига, као и неке савремене збирке — *А. Наметака*), а у Санџаку се, по саопштењу Ђ. Сијарића (*Четири муслиманске песме* у Архиву САНУ, Етнографска збирка, бр. 336), у муслиманским песмама меша ијекавштину са екавштином. Поред икавштине, која је најраспрострањенија међу муслиманским становништвом западне Босне и Херцеговине, као и средње и источне Босне, треба указати и на честу употребу гласа *x* (хајтар, хабер и сл.), који се код хришћана губи (ајтер, абер), замена *ч* са *ћ* и сл., чувају се неке архаичне особине у посавско-икавским говорима, из којих су муслиманске песме Е. Хациомерспахића. Језик муслиманских песама се одликује и извесним конзервативизмом и архаизмима, који језику дају посебну лепоту, што је запажено и у оним муслиманским песмама које су забележене у *Ерлангенском рукопису*.⁶ Али, непрекидна комуникација и са хришћанским делом становништва истог језика, узајамни утицаји, као и узајамна веза и додири са јуначком епиком *хришћанске* оријентације, омогућила је не само утицај муслиманског језика и песништва, него и стално богаћење које је долазило и од језика и песништва хришћанског дела народа истог језика. Стога мислимо да када говоримо о особености језика муслиманског становништва и муслиманског епског песништва, треба непосредно имати на уму и сталну везу и односе које је овај језик и ово песништво имало са говорима осталог дела нашег становништва и са народном поезијом, посебно јуначком, која се стварала у исто време, и то, видели смо, често о истим или сличним догађајима и јунацима. И за језик, којим су испеване крајишничке јуначке песме, најбољу паралелу можемо наћи — као, уосталом и за друге стилске и песничке особине — у ускочко-хајдучкој јуначкој поезији, коју је неговао хришћански део наших народа тога доба.

2.

Као што се запажа у језику, тако се ИСЛАМСКИ УТИЦАЈ, као и утицај социјално-историјских услова у којима је живело муслиманско становништво Босне и Херцеговине, може запазити и у муслиманским јуначким песмама. У време тзв. *газа*, светог рата, свака смрт на бојном пољу против хришћана значила је посебне заслуге за веру. Онај ко за њу погине постаје — *шехит*. Убрзо се оваква верска оданост, у складу са историјским и социјалним положајем муслиманског становништва Босне и Херцеговине, оваплоћује у већ наведеном босанском поносу, осећању да Босна и Херцеговина бране читаво Турско царство, да имају посебан значај, па и посебна права у односу на све друге делове Турског царства. Религиозних момената, слично као и у хришћанској епизи истог периода, нема много. Иако је утицај верских догми и шеријатских права у регулисању узајамних односа у породици и ван ње био велики, у народним песмама немамо изражену религиозну ноту, ма да се среће део песама морално-дидактичке природе. Тако у рукописној Врчевићевој песми 29. *Боловање и смрт Омер-наше Ибра*, Ибро не може да испусти душу, јер је *У младости суђеној жалости / Оца крао дјевојке варао* (стих: 177), те певач завршава поуком:

„Куку сваком рођеном јунаку,
Ко не слуша своје родитеље,
И ко штети срећи бевојака” (Исто, стих: 213).

У поднаслову друге Врчевићеве песме *Самртни грјех* Ибра Дервишевића (песма 34) пише: *Морална*. И у овој песми Ибро није слушао оца, и варао је девојке, те не може да се растане с душом, док му бабо и мати нису *халалили* грех; те и овде певач завршава:

„Кога куне и отац и мајка,
Не помаже туђ отац и мајка” (Исто, стих: 184).

И код Сулејманпашаића — Деспотовића (Архив САНУ, Етнографска збирка) у песми *Клетва материна* имамо на завршетку стихове:

„Из мезара нешто проговара
Није тешка кабул земља црна,
Нит су тешке тахте јаворове,
Већ је тешка клетва материна” (Исто, стих: 149).

У народним песмама се помињу верске школе, мектеби (мејтеф, мејтеп), медресе и сл., али, слично као и у хришћан-

ским песмама ускокко-хајдучког циклуса, сусреће се и подсмешљив однос према оваквим школама, као, што су уосталом и ликови свештеника (попова, попа — игумана) дати подсмешљиво. Тако и у песми *Крвава женидба Муја и Алила*, Мујо од *Кладуше* не слуша оце:

„Ал да видиш од Кладуша Муја,
Залуду је у мејтеф одно,
Кад јазније није научио
Ни слушао што му оца каже
Но у плахост проводио дане” (Врчевић, песма 28).

Али, социјални услови у којима је живело муслиманско становништво Босне и Херцеговине, у првом реду богати феудалци, аге и бегови, оставило је снажан печат у јуначким муслиманским народним песмама. Поред богатих дворова, богате опреме девојачке и јуначке, која се описује у свим приликама: и кад се полази на четовање, и кад се тражи дуговање и откуп, и када се опевају свадбе и женидбе, неке од типичних феудалних црта су одлазак у лов, љубав према оружју, соколу, коњу. Сваки од Крајишника се издваја, поред других особина, физичког изгледа и опреме јуначке, и коњем, коме је песник у муслиманским песмама посветио много пажње.

Када јаночки бан тражи од засужњеног Плочанин Алаге откуп, између осталог набраја и:

„И богата Кладушкога Муја,
И малина Мујова Халила
И гаврана ускок-Радована,
И кулаша од Орашца Тала,
И путаља Ковачине Рама,
И зекана Бончић Алије,
И брњаша Дели Усеина,
И џангала старог Чевана,
И лабуда Мустајбега Личког
Више коња нећу ни једнога” (Врчевић, рук. збирка, песма 5, стих: 63).

Богатство Босанаца, који желе да се облаче боље и од самих Турака, како је запазио Још Курипечич⁷ имамо и у првим песмама о Газихусревбегу, Соколовићима, Предојевићу, Гиуприлићима.

У Хермановој песми *Гази Хусревбег води сватове у Стамбол* (I, 1) сватови који крећу облаче се тако да задиве Стамболије:

„Нека виде Стамболије младе,
Шта имаде у Босни поносној” (Исто, стих: 150).

И, када су се сватови искупили:

„Нема ата на ком нема рахта,
Нема момка на ком нема тока,
Ни јунака, што челенке нема” (Исто, стих: 239).

У овој истој песми налазимо и дијалог између везира Ђуприлића и турског султана:

„Онда султан вели Ђуприлићу,
Знаш ли кад си мени говорио,
У Бошњака нигдје ништа нема,
Душеци им зелена травица,
А јастуци студено камење..” (Исто, стих: 613),

на шта му Ђуприлић одговара:

„А вели му Ђуприлић везире,
Они штеде своје одијело,
Обуку се према душманима,
Они теби образ осветљују” (Исто, стих: 628).

Песме су сачувале и свест и одјек положаја босанско-херцеговачких Муслимана, који у Босанском пашалуку, на челу са својом војно-феудалном елитом представљају истурени део Турске царевине и заштиту царства од хришћанских држава. Отуда и мотиви верности и оданости султана, али и осећање сопствене одговорности и значаја за одбрану Турског царства. Јер, како у песми каже Ђуприлић везир падишеху:

„не дај царе, Босне краљевима,
Јер, кад пустиш Босну на ћенару,
Неће, вала, вакта пролазити,
Отић ће ти и Уруменија —
То су кључи од Стамбола твога,
Ко ти узме сву Уруменију,
Узеће ти Стамбол Цариграде,
Ти ћеш пртљак Меки и Медини” (X, I, песма 5, стих: 54)

Али, социјалне прилике војно-феудалног слоја, нису у песмама приказане само кроз богатство и сјај Босанаца, него сусрећемо и реалистичке одјекне стварног стања. Праву ламентацију због заостајања, исплата војним старешинама и поседама, о чему X. *Крешевљаковић* у своме раду *Капетаније у Босни и Херцеговини* (стр. 34) каже: *Плаће су заостајале и по годину и више дана, а аге и нефери су узимали зајмове на рачун тога или су их есконтрирали, сусрећемо и у муслиманским*

јуначким песмама. У Хермановој песми *Цаман Буљукбаша и Ракоције* (I, 2), када султан пита Бошњаке шта траже као награду за то што су на Орловом пољу победили, онда Ценан буљук-баша овако одговара:

„Султан, царе, свечево кољено,
 Ја ти босне, пашалука нећу,
 А нећу ти блага без хесаба,
 Јер ја, царе, нијесам за везирства,
 А доста сам блага задобио,
 Имам чиме у Босну се вратити,
 Имам зашто бијеле дворе зградит
 А и моји остали Бошњаци,
 Него хоћу, царе од Стамбола,
 Да ти дадеш босанским спахијам,
 Што имају земље у тимарим,
 Да на земље и тапије дају,
 И да им се дигне тефтерхана,
 Из Стамбола до Травника бијела,
 И твојијем, царе, јерликулима,
 Да с' улефа све у Босни даје,
 Да не иду до Стамбола бијела,
 Да не иду и не троше блага... (Исто, стих: 1964).

Ово осећање сопственог значаја и одговорности у одбрани Турског царства, јер бранећи своју Босну бране и Царство, осећа се у старијим муслиманским јуначким песмама, али у крајишничким, па и новијим, из периода одбране последњих остатака турског царства на нашим територијама. Ипак, крајишничке песме наслеђују овај слој босанског поноса, посебног положаја, али се запажају и стихови који одржавају самосталност и релативну независност коју су Крајишници веома рано почели да испољавају према султану и вишим заповедницима. (Позната је, рецимо, буна Крајишника против бањалучког паше 1637. године). Тако Нухан Булић овако одговара на питање да ли се боји кога:

„Цара мало, везира ни мало,
 капетана како кокошара,
 војеведе као говедара,
 а сердара колико бећара ...” (Врчевић, рук. збирка, песма 2, стих: 13).

Док раније босанскохерцеговачке муслиманске јуначке песме говоре о богатству и сјају, дотле се у крајишничким песмама сусреће и војничко-граничарска атмосфера, која говори о сталној напетости и *бојној готовости* граничара, *Турака Крајишника*.

У Врчевићевој песми *Крвава женидба Муја и Алила* (28. песма), налазимо и ове стихове:

„Кршан адет бјеше у Кладуши,
Деси ли се на крајини љутој,
Справни стоје коњи под седлима,
А о пасу свијетло оружје,
Код свакога на тесте фишке,
У прићеску ватрени кремена,
Сваки пјешак по нов њифт опанка,
Што би ага кафу осушно,
У толико скупи му се војска ...” (Стих: 331).

И у крајишничким песмама, као и у ранијим муслиманским јуначким, у којима се Босанци боре против „муртата”, имамо доста стихова у којима се истиче верност Крајишника, а невера везира, нарочито будимских. У 88. песми *Ерлангенског рукописа*, истиче се верност бихаћког капетана султану, дакле верност Крајишника. У Врчевићевој збирци има доста помена о *муртатима* (па је он пружио и обавештење шта певач подразумева под овим именом), као:

„Знади царе, знади господару,
Какве држиш уза се муртате,
Нит су Турци, нити су каури,
Већ хилавци, те су бездушници ...” (Врчевић, рук. збирка, песма 22, стих: 329),

з у песми *Јунаштво Мехмеда Селимбеговића* такође:

„Везир нам се муртат учинио (Песма 11, 10).

Када се Крајишници увере да је везир *муртат* не чекају његов *изун*, него се сами бране, или нападају. Ово би имало своје историјске потврде у званичним договорима које су утврђивали карловачки заповедник, надвојвода у Грацу и сл. са пограничним турским вишим заповедницима или пашама у Будиму, Бања Луци итд., који су утврђивали мир, али су кроз прсте гледали на узајамне упаде својих посада. Тако у Врчевићевој 33. песми, када се Крајишници увере да је будимски везир *муртат* овако одговарају везиру, на његов одговор да треба чекати „изун” од султана:

„Кажав изун, царев муртатине,
Из Стамбола чекаш од Стамбола,
Док изуна буротије примиш,
Каури нам отеше Осјека ...” (Стих: 244).

У муслиманским јуначким песмама су нашли одраза и створени узајамни односи муслиманске породице у нас, многа патријархална схватања, која су настала прихватањем ислама и настављањем ранијих обичаја, који нису исламизацијом ишчезли. Поштовање старијег, често помињан лик мајке, односи брата и сестре, која се с великим поштовањем односи према брату (Хајкуна одговара Бегу Љубовићу: „*Ја ћу поћи за ког ме ти дадеш*“, Вук, *Пјеснарица*, песма 6, стих: 140), као и однос према осталој родбини (*дашца* Ковачевић Рамо тражи девојку за Хрњица Халила) у многоме представља одраз локалних обичаја, у којима треба тражити и заједничке муслиманске, босанско-херцеговачке обичајне локалитете.

У крајишничким песмама је, видели смо, честа је отмица хришћанских жена и девојака, којима се Крајишници било ожењени или не, жене. По схватањима, на основу Курана, многоженство је допуштено, али у народним песмама отмица и женидба девојкама и женама са друге стране границе, није слика обичаја полигамије (која није типична за муслимански живот у нас), него саставни део јуначких подвига на крајини, који се завршавају довођењем плена и отмицом робља, најчешће жена и девојака. Скоро идентичну појаву, одвођења Муслиманки и покрштавања сусрећемо и у песмама о котарским и другим јунацима ускочко-хајдучког круга песама.

3.

Певачи муслиманских јуначких песама су имали знатног удела у одржавању, развоју и крајњем уобличавању ове народне епике. Ми, нажалост, о певачима првих нама познатих муслиманских епских песама не знамо ништа. Песме Ерлангенског рукописа забележио је странац, о коме још поуздано не знамо ко је био, а поготову не знамо ништа о певачу или певачима песама овог зборника. За Фортисову *Хасанагиницу* знамо да је из морлачке средине, а не знамо да ли је записана са усана певача, или потиче из неког старијег зборника записа наших народних песама из Приморја. Што се тиче друге епске песме из Вукове *Пјеснарице*: *О удагби Хајкуне Сестре Бега Љубовића* једино смо претпоставили да је Вуковог оца Стефана. О певачима муслиманских јуначких песама са знајемо тек из првих збирки босанскохерцеговачких епских песама код Јукића, Л. Марјановића, М. Шуњића, В. Врчевића, а касније из збирки муслиманских песама, нарочито предговора Л. Марјановића III и IV књизи муслиманских песама Матиде хрватске, из Хермановог сакупљачког рада (нарочито из рукописа, о чему сазнајемо из III књиге његових песама), као и заоставштине В. Богишића, О. Сүлејманпашића — Деспото-

вића, путописних бележака М. Мурка, унесених у његов рад *Трагом српско-хрватске народне епике и истраживања сарадника часописа Прилози проучавању народне поезије*, и неких савремених истраживача. Муслиманске песме су певали **ХРИШЋАНСКИ ПЕВАЧИ** (Јукићу, Шуњићу, В. Богишићу, О. Сулејманпашићу-Деспотовићу и др.), али су најзначајније песме забележене од **МУСЛИМАНСКИХ ПЕВАЧА**, а у Санџаку су забележене песме и од муслиманских певача билингвиста (који су певали на српскохрватском и арбанашком), док је међу певачима било и жена и то хришћанки (В. Богишић, О. Сулејманпашић-Деспотовић), а очувала се традиција о *блидоликој Ајки*, која је имала забележене све песме, и код које су певачи долазили на проверу.

Подаци које су нам пружили Л. Марјановић, а и каснији записивачи народних јуначких муслиманских песама, када су говорили о певачима, говоре да се певање традиционално неговало у муслиманској средини, да је сваки певач знао да каже од кога је учио песме, да многи нису хтели да певају за живота својих учитеља, и да се певачки занат сматрао озбиљним и одговорним послом. Многи певачи су наводили код којих су истакнутих босанскохерцеговачких Муслимана, ага и бегова певали, и необично су се поносили тиме што су себе називали „беговским певачем”. Поред тога што су певали беговима, на њихов позив, јер је међу угледним беговима било и певача и мецена, певачи су наводили да певају нарочито за време религиозних муслиманских празника рамазанског поста и бајрама, а и приликом других свечаности: свадбе, сунећења и сл. Јукићев и Шуњићев певач, Петар Раничић је певао и купрешким беговима, и од њих *многу добру видио*, те зато, по мишљењу С. Матића, у његовим песмама муслимански јуначки побеђују. И Филип Вишњић, а изгледа и Тешан Подруговић су били у своје време, којег се нерадо сећају, принуђени да певају босанским беговима. Ана Гулијермовић је многе муслиманске епске песме казивала Иву Миљану за В. Богишића, а О. Сулејманпашић-Деспотовић је неке од песама записао од *госпође Ане Н.*, о којој није више ништа знао. Има претпоставки да је и В. Врчевић неке од својих песама забележио од хришћана.

Ипак, најпознатије песме о Крајишницима испевали су истакнути муслимански певачи, о којима сазнајемо пре свега из опширног приказа Л. Марјановића у предговору III књизи Матичине збирке муслиманских песама. Заправо, приказом, који је дао Л. Марјановић може се стећи слика какви су изгледали и певачи прошлости. Мехмед Колак-Колаковић (1830—1897) је био из Орашца. У почетку је певао, уз тамбурицу са две жице, по кућама, код пријатеља, за кафу и малу част. Долазио би без тамбуре, а онда одговара да они који желе да га

слушају могу да му је донесу. Сећа се певача Бећира Јурсића и да је бегу Шеничићу у Кључу за шест недеља испевао 104 песме, а за то добио награду од 5 дуката, вола и два товара пшенице. О њему је саопштио да је певао и *мајорима* (кордунским заповедницима) на Заваљу. Колаковић је за себе рекао да највише воли да пева беговима, те је од записивача Матици назван *беговским певачем*. Занимљива је Марјановићева напомена да певач Колаковић „*осим Личког Мустајбега мало када другога којег бегу спомиње као јунака*” (III књ., стр. XIV). Чак, код Колаковића девојке неће да се удају за бегове, јер „*бегови су једни каматару*” (стр. XV). Ово се може протумачити и Колаковићевим пореклом, јер је био сиромашан, а и отац и ранији преци су му били истовремено власници и обрађивачи своје земље. Ибро (Ибрахим) Карабеговић из Каменграда је 1888. године већ имао тридесет година певања иза себе. Док су му бабо и амица (отац и стриц) били живи није хтео пред њима из „хатара” да пева. Сећа се певача Муја Батића из Каменграда, коме је тада било 100 година, и који и њему *исправљао песме*. Салко Војниковић Пезић је навео да му је било петнаест година, када је капетан Салих Градасеви подигао буну (1832), јер није знао годину рођења. Песме је учио од разних певача: свога стрица Црнка Војниковића, па комшије Махмуда Шабића, затим је *примао* песме од Зукана Зукчића или Зуканчића, који је тада био старац од сто година, и, најзад од својих стричевића Ибреље Војниковића и Ахмета Хиркића (*Пиве*) из *Тодорова на Краини*. Салко је служио у турској војсци као заптија, и учествовао је у боју. Као и Колаковић имао је своје бегове „миловатеље”, и то: Рагиббег Цинића у Бањалуци, Алагу Хороза и Чејвана Ахметагића, такође из Бањалучке и Османагу Табака из Лишње. Овог певача су Матици препоручили Иса еф. Софтић и Стј. пл. Варјачић. Алија Прошић је саопштио да је и он чуо како је у Лици била нека *блидолика Ајка, која је све кавге, ратове и четовања пописивала, к њој је морао сваки доћи и истину рећи, те тако су те пјесме у Босну прешле*. (Нав. рад, стр. XXVII). Ибро Дервишевић је навео следеће певаче од којих је *примао* песме: Омера Родића Бишћанина, од Ислама, Џаферовића Џазињанина, Муре Мушића Бишћанина и Алије Алибеговића, као свога Учитеља. Бећир Исламовић је пружио доста података, како о себи, тако и о певачима од којих је учио песме. За Черима Чајића, је рекао да је *од капетана Мурата Беширевића из Острошца* научио 360 песама, које је капетан из неке књиге читао. Исламовић је, као професионални певач, када заврши пољске радове обилазио *сву Крајину*. Певао је или по кућама, или код знатнијих спахија и бегова. Певао је и по кафанама. За своје певање је добијао различите дарове, кад је певао у Загребу имао је око 70 година. Ахмет Чаушевић је учио

песме од Хасана Мајетића. Године 1888. имао је око 25 година. Песме свога учитеља је *дужио*, тако Мајетићева од 1.200 стихова, код њега је имала 2.500 стихова, Мајетићева од 1.500 стихова, код Чаушевића је имала — 4.400 стихова.

Хасан Мајетић је, такође, певао за Матицу. И он је професионални певач, али му песме *наличе на Салкове и Мухамедове*. итд.

Л. Марјановић је, такође, дао сумаран преглед забележених песама и стихова, као и просечну дужину песама. (*На сваку јуначку пјесму долази до преко 873 стиха*, (стр. XI).

Матичини певачи су прикупљани са разних страна (Ахмет Чаушевић *из казнионе*) и у Загребу проводили одређено време, казујући песме и по десет часова дневно. Они су и јавно наступали, те је у свеучилишној дворани могао да их слободно слуша свако, ма да је то, по Марјановићу ометало рад. После одређеног времена добијали су жељу да напусте Загреб, и врате се својим кућама.

„Од 21. просинца до младог лета 1887., што је био Мехмед у Загребу, био је он доста добра здравља и добре воље. Али, тада се нешто снаждно, нешто се разболело и куће зажелио”, (Нав. рад, стр. XVII). — пише Л. Марјановић о Мухамеду Колаковићу.

Одговарајући, у својој II књизи, на критике Л. Марјановића и Ј. Јагића, К. Херман прихвата примедбу да је у књизи требало да назначи имена певача и околности под којима је песма забележена.

Књизи што ће слиједити — пише К. Херман — за овом, додаћу имена и пјевача и сабирача сваке поједине пјесме (К. Херман, II, стр. 9).

И, заиста, у рукописној заоставштини су пронађена за добар део песама, како објављених, тако и необјављених имена, певача, казивача, као и оних који су песме записивали.

У своме рукописном раду (на 136 *машином куцаних страна, од чега 88 страна разлике између штампаних пјесама и рукописа*) А. Наметак је навео и податке о записивачима, као и певачима неких од познатих Херманових песама:

Тако за 5. песму (*Долазак босанског везира Ђуприлића у Травник*) стоји да ју је забележио учитељ Марко Мутић, а певао Мехо Ђустановић из Велике Грачанице код Гацка.

Песму 6. *Сватовско гробље на Коритима* — забележио Али-бег Филиповић 31. 8. 1887.

Песму 12. *Два Ујуновића* — забележио Риза-бег Капетановић.

Песму 51. *Кладушанин Мујо и Костреш Харамбаша*, као и песму 63, 64. и 73. — забележио Јован Чокић по казивању Паша Ђуте из Јабуге (Фоча).

Песму 58. *Смрт Муја Хрњице* — казивао Халил Гогалија из Плева (Фоча).

Песму 71. *Женидба Сиротан Алије* — казивао Суљо Бујаковић из Шеховића.

Песму 20. *Ратовања између Турске и Русије* — и 53. *Хрњица Халил и Котарац Илија* — забележио Сулејман Сокољанин, учитељ од Суља Бујаковића и Шерифа Бојаше.

Песму 22. *Мустајбег Лички ожени Кумалић Мухана* и песма 46. *Гојени Халил и десет хајдука*, 61. *Женидба Ахмедбега Везировића* забележио је Ризабег Капетановић, од Адема Ферхатагића из Ливна, и Хасана Шишића.

За 75. песму *Ропство кадуне Церић Али-бега* се наводи да је записана од Зећира Тановића из Метохије. (*Алија Наметак, О Хермановој збирци народних пјесама Муслимана у Босни и Херцеговини, Народно стваралаштво, св. 6, стр. 447 — 455*).

Објављујући народне песме из Херманове заоставштине, Б. Бутуровић нам саопштава и о белешкама и записима о певачима и записивачима. Тако се у *мрежу Херманових кореспондената* укључују и градоначелник Приједора Омер Чиркинагић, и Јован Чокић општински чиновник у Фочи. Међу сагирачима се посебно истичу Миховил Шпољарић, учитељ из Јајца, као и Тома Драгићевић, сакупљач народних умотворина Босне и Херцеговине. Међу сакупљачима налазимо и име Савфетбега Бешагића као и Суљаге Халилбашића из Сарајева.

Од певача Б. Бутуровић посебно указује на *рамазан гуслара* Мехмеда Диздаревића из Рогатице и Пашу Гуту, Чокићевог казивача (*Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini, Iz rukopisne zaostavštine Koste Hörmanna. Redakcija, uvod i komentari Đenane Buturović, Sarajevo 1966, стр. 11.*)

Већ смо се упознали и са Врчевићевим певачима, који су своје песме испевали уз гусле. Посебну пажњу певачима поклонио је на својим истраживачким путовањима М. Мурко, о чему је опширно писао у делу *Трагом српско-хрватске народне епике*, а М. Пари, као и сарадници часописа *Прилози проучавању народне поезије* (Београд, 1934—1939) дали су нам приказе муслиманских певача Санцака, међу којима и певача који су певали како српскохрватске, тако и арбанашке крајишничке песме.

М. Пари је у периоду 1933—1935. године два пута прикупљао песме у Санцаку, и, поречима *А. Батес Лорда* био неobiчно срећан када је наишао на певача Авда Мећедовића, онаквог каквог је тражио по читавој нашој земљи.

„Пари је у певачу Авду Мећедовићу нашао оно за чим је трагао по целој земљи, певача-гуслара који је могао да испева песме дуге као *Илијада* и *Одисеја*. У идућој књизи ове збирке биће објављене његове

гесма Женидба Смаилагић Меха, којај има дванаест хиљада стихова, и то у две верзије снимљене у размаку од петнаест година. У следећим књигама биће објављене и друге песме овог *Феноменалног певача* (— ДМ) уз песме осталих певача из ове области" (М. Ратту, А. Bates Lord, Srpskoхrvatske јуначке рјесме, II, стр. XXIV). — пише А. Б. Лорд, у предговору другој књизи муслиманских певача из Санцака.

Као и М. Мурко и М. Пари и А. Б. Лорд су се служили апаратима за снимање гласа, тако да су њихова бележења доносила аутентично певање певача, и са сваким певачем је вођен и посебан разговор, како би се утврдила песничка традиција, обим репертоара певача и сл. Сакупљачи су запазили да се после Првог светског рата изменио „стил” певања, па су они певање уз гусле, које су бележили, делили на старије и новије тј. после првог светског рата. Подаци М. Парија о певачима пружају нам слику муслиманског певања у Санцаку четрдесетих година, али уз доста података и сећања на раније певање, јер је овај крај најдуже остао под Турцима (До 1912. године). И ови певачи су добијали награде за своје певање, а неки су, као Салих Угљанин певали *исте песме* и на српскохрватском и арбанашком језику.

Занимљиве и исцрпне податке о певачима муслиманских јуначких песама у Санцаку, које је забележио после овог рата, пружа нам и Ђ. Сијарић, чији се рукопис чува у Архиву САНУ (Етнографска збирка, бр. 336). Тако Ђ. Сијарић наводи да је песме забележио у Негобратини, Годијеву и Шиповицама, општина Користак, срез бијелопољски. Певачи су: Смајо Фетић, из Негобратине, који је песму чуо од свога оца Паше Фетића, чувеног гуслара, Ејуб-бег из Шиповице, из „чувеног племена Ђоровића”, Фазима Сијарића, који је песме учио од *Авда Мећедовића*, Касума Реброње, Мустафе Челебића и Хајра Никшића. (Уп. нав. рукопис.)

Од савремених муслиманских певача јуначких песама, могу се навести казивачи и певачи, које приказују Ј. Симић и Б. Бурутовић у својим приказима народне песме Имљана (уп. *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, Етнологија, Сарајево, 1962, као и податке које о певачима пружа А. Наметак, уз своју збирку: „*Народне јуначке пјесме босанскохерцеговачких Муслимана*” Сарајево, 1967).

Док су Матичини певачи *ударали у тамбуру* (са две жице), дотле је већина певача, које смо наводили, из других крајева, или казивала песме, или пратила песму гуслањем.

Дужину муслиманских јуначких песама запазио је још В. Врчевић, који каже да су оне *нешто историчније, нешто подуле...* (Предговор рук. збирци), а Л. Марјановић у своме предговору муслиманским јуначким песмама закључује: *Већина ових*

пјесама одликује се ванредном дуљином и епском опширношћу... (МН, III, стр. XXXVI).

Када анализира уметничке и друге особине епских песама у нас, Т. Маретић узима подједнако примере како из хришћанских тако и из муслиманских јуначких песама. Али, на једном месту напомиње:

„Једна особина мухамедовскијех пјесама стоји у овоме: кад певач види да је већ доста говорио о којем предмету и да је вријеме пријећи на другу или вратити се к пријашњему, онда каже: доста је о овоме, а сад да видимо друго нешто” (Т. Maretić, *Naša narodna epika*, 1966², стр. 104).

И управо је дужина муслиманских јуначких песама нарочито у задње време, предмет интересовања истраживача, посебно једног броја странаца (А. Шмаус, М. Браун, Појкерт), који и на примеру српскохрватске епике, и то муслиманских епских песама, настоје да утврде процес епизације, какав се раније могао запазити у епици неких народа западне Европе. (Хојзлер о Нибелуншском епу).

Из података које је од муслиманских певача *Матице хрватске* прикупио Ј. Марјановић, као и многобројних саопштења М. Мурка са његових каснијих истраживачких путовања (на којима је упознао укупно 403 певача, а сакупио податке о 379 живих и 25 умрлих) може се закључити да је певачка вештина захтевала посебну обуку, те су певачи обично наводили имена својих учитеља и оних од којих су песме чули или научили. Многи певачи су тражили и одређену верификацију своје вештине, па су с поносом истицали знатније личности, којима су певале (С. Војниковић је себе, с поносом, сматрао *беговским певачем*), а познати пример са Хусеинбегом Куленовићем Староселцем, који је био и мецена, али и цензор, односно *директор* певача, као и легенда и *блидоликој Ајки* из Лике, којој су сви долазили да провере истинитост свога певања, говори о традиционалном односу према певању и певачу, чија се вештина ценила и сматрала значајном и одговорном. С обзиром да нас обавештења о певачима воде до средине деветнаестог века, а код Мурка (и М. Парија), а касније до прве половине двадесетог, ми о дужини муслиманске јуначке песме, можемо говорити само из овог времена. Тада је, по свој прилици, на дужину муслиманског певања, као и на развој посебне технике, утицало поред певања код бегова и знатнијих људи, и певање за време верских празника, породичних свечаности (свадба и сл.), као и по кафанама, хановима и другим састајалиштима. Што се тиче ранијег певања и ранијих песама, оне су, ако судимо по најранијим бележењима, попут ускочких и хајдучких, кратке, ди-

намичне, тако да би их се, како закључује А. Шмаус, застидео сваки беговски певач.⁸

Песме које доноси *Ерлангенски рукопис*, Фортисова *Хасанагиница*, као и Вукова епска песма о удаји сестре бега Љубовића су кратке и динамичне. Занимљиво је да су и арбанашке песме о Крајишницима тзв. *kangè kreshnike* (чит. канг крешнике) такође кратког типа (просечно по 25 стихова), те, заједно са Врчевићевим, В. Богишићевим и неким Хермановим песмама о Крајишницима припадају тзв. јужном или херцеговачком типу епских песама.

А. Шмаус сматра да је *крајински тип* муслиманске песме омогућио ширење ове песме по целој Босни и Херцеговини, као и међу северне Арбанасе:

„Богатија и занимљивија садржина, „модернија“ начин приказивања придружили су се овом идеолошком елементу те обезбедили крајинској епизи распрострањење преко целе Босне и Херцеговине до Санцака и северноарбанских племена”⁹.

Што се арбанашких песама о Крајишницима тиче, оне по облику не припадају тзв. *крајинском типу*, и не подсећају ни на дугачке муслиманске јуначке писме К. Хермана, Л. Марјановића, а ни М. Парија из Санцака. Ове песме су настале код Арбанаса свакако још у оном периоду када су крајишничке песме биле налик на оне муслиманске песме, које сусрећемо у *Ерлангенском рукопису*. Занимљиво је такође указати да међу Арбанасима нема песама о Мустајбегу Личком (погинуо 1676), него само о Мују и Халилу, што наводи на веровање да је престанком Крајине (Карловачким миром од 1699) престала и тешња веза Арбанаса са певањем на Крајини (јер су и Арбанаси служили у пограничним војним посадама), те би стање у арбанашкој крајишкој епизи било старије, конзервативније у односу на каснији развој муслиманских епских песама.

Иако се са доста разлога може прихватити гледање да је неговање песничке традиције веће на подручјима која су некада била позорница догађаја опеваних у јуначким песмама (сигурнији су помени географских имена, чува се успемена на некадашње јунаке и др.), ипак, треба указати и на мишљења неких истраживача који подручје епског стваралаштва не везују само за један крај. Тако М. Мурко пише:

„Тамо гдје се налази највећи број пјевача, гдје је најважнија епска традиција, гдје живи свестрано разумијевање за епску, тамо су епске pjesме и настале”¹⁰

Поводом ових мисли, Т. Чубелић у чланку *Матија Мурко* (Народно стваралаштво, бр. 1. Београд, 1962, стр. 42) каже:

„То није подручје главних историјских битака, него је заједничко додирно подручје између Босне, Херцеговине, Црне Горе, околине Новог Пазара, Боке Которске, Далмације”.

Поред несумњивих потврда о краткој и динамичној песми о Крајишницима, какву сусрећемо у Врчевићевој збирци, код К. Хермана (један део песама), В. Богишића, а раније код Вука, односно већ у Ерлангенском рукопису, и, као једини облик крајишничке песме међу северним Арбанасима (на Косову и Метохији, и другде међу Арбанасима у нас) ми у првим зборницима муслиманских јуначких песама (К. Херман, *Матица хрватска, III и IV књ.*), а, раније међу песмама босанско-херцеговачких збирки (Јукића, Марјановића, Шуњића) и из каснијег периода до М. Парија у Санџаку, сусрећемо и крајишничке песме чија је дужина знатно већа од уобичајене хришћанске ускочко-хајдучке јуначке песме, или, наведене кратке крајишничке песме у нас. Видели смо да су друштвени, културни и „идеолошки” услови за неговање јуначке песме, у муслиманској средини, а нарочито међу некадашњим војно-феудалним слојем, и међу његовим представницима средином деветнаестог века, били необично повољни. Из овог времена су нам и познате муслиманске јуначке песме (међу којима и о Крајишницима) чија дужина премаша уобичајену дужину песама јужног, херцеговачког типа. (Уп. *Осман Алајбег* у збирци *Л. Марјановића* из 1864. године, која има 912 стихова, као и муслиманске песме код Јукића и Шуњића). Период у коме бисмо, на основу објављене и познате грађе муслиманских епских песама, могли пратити развој и уобличавање дужих муслиманских песама (*беговских, рамазанских* и сл.) би, према томе, захватао време између записа Ерлангенског рукописа (а, нешто касније и Фортисовог и Вуковог бележења) и босанско-херцеговачких зборника тј. између 1720. године (или око ње) и *средине деветнаестог века*, када већ имамо забележене и дуже муслиманске јуначке песме. Једино подручје, на основу којег се може разматрати развој муслиманске јуначке песме у правцу дужег типа, поред паралелног постојања кратког типа муслиманске песме (попут хајдучке и ускочке) су саме песме, њихова композиција и структура, песничка техника којом су испеване. И новија истраживања, међу којима М. Мурка, А. Шмауса, Г. Геземана, А. Б. Лорда, М. Брауна, Б. Појкерта (у већ поменутом правцу утврђивања процеса *епизације* или *полуепизације* и у српско-хрватској епици, на основу муслиманских *беговских, рамазанских* и сл. песама), заснивају се на песничкој грађи и анализи ове грађе. Ранија истраживања, поготову домаћих истраживача (Г. Маретић, В. Јагић и др.), била су окрнеута ка истраживању проблема у вези са садржајем песама, а уколико је било речи о облику песме, као и стилско-језичким и уметничким о-

собинама наше јуначке песме уопште, није се правила разлика између хришћанских и муслиманских епских песама (Тако Т. Маретић у познатом делу *Наша народа епика* подједнако гледа на муслиманску, као и хришћанску песничку грађу), мада су се неке особености рано уочавале (Вук и Јагић истичу оријентацију муслиманских песама, у којима муслимански јунаци *надјачавају познате хришћанске јунаке*, а В. Јагић сматра муслиманске песме *новом материјом* итд.).

Структурална анализа српскохрватске јуначке песме, свакако може у многоме да обогати наша сазнања о певачкој техници у нас уопште и да прошири наша знања о томе како се стварала наша народна песма. Истина, и искуства из анализе песничког материјала и традиционалне књижевности (*усменог стваралаштва*) других народа може да буде од користи и када се примени на другу епику, као што је случај са нашом, али, многе особености око настанка, развоја и услова неговања традиције (песме, фолклора и др.) нису, често, захвалан материјал за теорије и позитивне резултате, који су добијени у другим срединама.

И код нас се, у задње време, све више пажње поклања *индивидуалном уделу* појединих певача-стваралаца, као што су били слепа Живана, Т. Подруговић, Ф. Вишњић, Вуков отац Стефан Јоксимов и др. Неке особености, којима би се на основу технике певања, дала објашњења за настанак дужих муслиманских песама, у ствари нам помажу да боље схватимо *природу* целокупног епског стваралаштва у нас, која је управо лавала и могућности, да се у повољним околностима у јачој мери развију поједине одлике епског певања на српскохрватском језику.

Указаћемо на неке од особина муслиманских песама, на којима се задржавају и наши, а и страни истраживачи, нарочито они које смо навели, које су, свакако, дале могућности да се развије и дужи облик муслиманских јуначких песама о Крајиницима, који се сусреће напоредо са јуначким песмама како муслиманским тако и хришћанским у тзв. јужног или херцеговачког типа.

Већ смо видели да је Т. Маретић, поред других особина, навео и склоност муслиманског певача да пренесе радњу у другу средину. Ово пруживање једне средине, једне стране, а затим прелазак на другу страну, другу средину, запажа се у хришћанским песмама.

У Милутиновићевој песми о Краљевићу Марку и Филипу Мацарину, певач, остављајући Марка, каже:

Но, сад ћу ти за Филипа причат.

Код *Јукића*, када се описује потера за Петром Мркоњићем, певач преноси радњу у другу средину:

Ал ћу сада оставити Турке.

Оваквих примера имамо и у кратким муслиманским јуначким песмама. У Врчевићевој 15. песми *Бој Црногораца и Никшића*, имамо стихове:

Него да вам о мезару кажем (стих: 90).

Понекада двостраност није ништа друго до настављање једне песме на другу. Тако у недавно објављеној Хермановој песми: *Јунаштво Мујина Халила а женидба Арап-Пашић Ибра с Фатимом паше од Беркота (Народне пјесме Муслимана у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1966, 2)* све до 934. стиха се обрађује један мотив, сукоб двају сватова, а затим певач додаје:

Сада да ти за Халила кажем и почиње сасвим нова песма, са мотивом ослобађања Мујова Богата.

Двостраност радње у муслиманским песмама тумачи А. Шмаус *систематским изграђивањем*, које врши певач крајинске песме:

„Крајински певач, међутим, прихвата *двостраност* и систематски је изграђује. Тежиште се по извесном ритму, преноси наизменично са једне на другу страну; двостраност се предочава основном структуром песме, почев од експлозије и долази до изражаја у начину вођења радње.“¹¹

А. Шмаус, који истиче да се, попут Хојзлерове анализе Нибелуншког епа, и у *крајинској песми* могу тражити елементи нове технике, указује на стално изграђивање паралелне радње у песми *крајинског певача* и та се радња непрестано *попречно* допуњује (код А. Шмауса *попречни пресек*).

Зато А. Шмаус посебно указује на функцију посредничких лица, која изграђују радњу у овим срединама, као што су *гласник, књигоноша, прислушкивач*.

Ова особина, појава посредничких лица (гласоноша, обавештача, као и нарочито пријатеља, побратима и посестрима на противничкој страни) сусреће се, исто тако, и у кратким муслиманским јуначким песмама, као и хришћанској епизици. Тако код Врчевића имамо да се Крајишницима ставља на услугу, Крчмарица Јања (песма 25), код Хермана крчмарица Пава, Анђа, бирташица млада, крчмарица Јана (X. III књига), код *Парија* је обавештавање преко старог или новостеченог пријатеља: или *попа кумашина*:

„Брате мијо, угојан Хајлиле,
Кад ћеш доћи до Ленџер паланке,
Туна имам попа кумашина,
Од мене му понеси поздравље...“ (Песма 31. стих 401).

Понекада Крајишници сами, преобучени прикупљају обавештења:

„Ој, бога ти, бирташице млада,
Какав адет у Приморју граду” (X, III, 2, Стих: 952), а некада је глас о њима тако велики да *одани пријатељи* једва чекају да им помогну.

Тако је и Халил у наведеној Хермановој песми (X, III, 2) стекао у Приморју пријатеља *галицију Сава*, који овако каже Халилу:

„Хвала богу и данашњем дану,
Кад ваљаста добих побратима,
баш Турчина из турске крајине,
Побратима Мујаџин Халила,
вјера ти је тврђа од камена,
чекаћу те четири године итд.” (Нав. песма, стих: 1080).

Појава посредника (и то различитих: гласоноша, побратима, посестрима, преобучених јунака и сл.) може да буде резултат песничке технике и *систематског изграђивања средине*, али се појава оваквог посредништва може довести и са стварним животом, са доказаним прикупљањем обавештења о противнику, непрестаним постојањем уходарске службе, систематским слањем вести, а и различитим другим облицима одржавања везе са другом страном. Према томе, појава посредника може да буде *ступањ* у изградњи песничке технике муслиманског певача, али је и он, као и многе особености ове епике (описи богате јуначке и девојачке опреме, сјај Босанаца, када се опремају у походе, верност цару и сл.) у одређеној вези и са некадашњим животом и свакодневницом на Крајини. Стога и на овом примеру не можемо појаву одређених особина у јуначкој песми, тумачити само еволуцијом песничке технике. Даљи развој и уобличавање муслиманских јуначких песама, у чему је нема сумње улога певача и његовог креативног удела, од посебног значаја, у дубокој је вези и са природом нашег епског песништва и садржајем, као и условима настанка песама, исто онолико колико и са развојем песничког облика. Богаћење и *проширивање* јуначких муслиманских песама, певачи су могли да врше и захваљујући многим већ готовим формулама тзв. стајаћим местима, опробаним и дотераним епизодама, стилско-уметничким сликама и др. Јер, добар певач је имао богат репертоар, он је већ много знао о јунацима, њиховим особинама, њиховом понашању из различитих ситуација, мотива... Стога је разумљиво што су М. Пари, и А. Б. Лорд питали певаче, претходно, колико песама знају, да ли знају наслове, од којих певача су учили песме и сл.

„Може се рећи — пише А. Б. Лорд — да певач који зна мање од пет песама не располаже са довољно широким репертоаром да би обезбедио себи *познавање тематског и формалног материјала у традицији.*”¹²

А већ смо видели и из Л. Марјановићевог предговора (МХ, III, IV) да су врсни повачи (као капетан Беширевић из Острошца) знали и преко 300 песама, а да су многи певачи говорили да за сваки дан имају нову песму.¹³

Т. Маретић говори и о појави спајања мотива:

„Каткад се догађа да пјесма нема један мотив, него их има два, који би сваки за се могли чинити одјелиту пјесму. Такова је напр. Вукова пјесма (II, бр. 62) која у првој својој половини говори о Маркову војевању, с Арапима, а у другој половини говори како је Марко лукаво убио Мину од Костура.”¹⁴

Оваквих примера Т. Маретић наводи и у Јукића, Богишића, Милутиновића. Тако за неке Марјановићеве песме налази да су састављене од две три Вукове.¹⁵

Муслиманске јуначке песме, а поготову песме о Крајишницима имају карактеристично набрајање јунака на почетку песме. Уз јунаке, видели смо више пута, обично се наводи и особине јунака, порекло, место. Исту ову особину налазимо и у *хришћанским* песмама када се говори о Крајишницима. У песмама је, чак, тешко правити разлику да ли набрајање потиче из хришћанске или муслиманске песме. Нема никакве сумње да је певач, а поготово ако је певао и хришћанске и муслиманске песме, узимао већ изграђене песничке целине, појединачне формуле или чак, и песнички поступак, без обзира да ли је порекло такве особине из хришћанске или муслиманске средине.

Тако се, рецимо, у крајишничким песмама налази и карактеристично пијење вина, пића, ракије, иако би се оно најмање могло очекивати у муслиманским песмама. Поводом тога В. Врчевић пише:

„Из ових народни пјесана, осим другога, виђаћемо да су ондашњи турци вино и ракију пили, као што у пјесни под бр. 1 каже да је Боснић Мехмедага пуњан кабао вина одједном попио: „Врхом гркну, а у лју му чврну”, а у другој под бр. 9. како су сватови Бишћанина Алаге носили са собом ракију „под бињише извирује шише ма данашњи турци веле: „Онда нам је и бог помагао”.”¹⁶

Дужина муслиманских јуначких песама може, свакако, да пружи доста могућности за утврђивање процеса „епизаци-

* Подвукао — ДМ.

је", који се с правом може сматрати проблемом значајним за епiku уопште, и не само српскохрватску. Ипак, особине крајишничке епике, која представља изразито историјску појаву, могу се схватати у повезаној анализи садржаја и особености ове поезије са развојем њеног облика и песничке технике. Појава ових песама у веома распрострањеном крајем, динамичном облику, као и у дужем (а и „мешовитом“) облику, ниуколико не мења њихов основни карактер: да је то епика створена у једном бурном, и историјски по много чему особитом периоду, и на одређеном подручју, које је било позорница догађаја из тог периода, о чему је остала песничка слика и спомен, израђен на традицији, која је у много чему и карактеристично обележје духовног живота наших народа кроз векове.

Крајишничка епика заслужује одређену пажњу и по једној значајној особини: сусреће се и међу северним Арбанасима (као и међу Арбанасима који живе у нашој земљи: На Косову и Метохији, у Македонији, Црној Гори) и представља посебан део (а по неким арбанашким истраживачима и у уметничком погледу најизразитији) арбанашке епике и народне поезије уопште.

О овом, по много чему занимљивом феномену; песмама о Крајишницима у босанскохерцеговачкој муслиманској епизици и арбанашкој јуначкој народној поезији, узајамним везама, сличностима и разликама, биће речи у наредном поглављу.

Н А П О М Е Н Е

1 Бошко Десница, *Историја котарских ускока*, I, стр. 170.

2 Бошко Десница, *исто*, стр. 171.

3 Vašagić Safvetbeg (Mirza Savfet), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, knj. 1 i 2, Sarajevo 1912, стр. 1-88.

4 Ур. навођење у S. Čerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo 1968, стр. 131.

5 Реферат М. Бана од 10. фебруара 1868, АСАНУ, СУД, 93/1868. Реферат М. Поповића Шапчанина од 12. новембра 1868, АСАНУ, СУД, 93/1868.

6 Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци 1925, предговор.

7 Бенедикт Курнпечич, *Путем кроз Босну и Србију, Бугарску и Румелију 1530* (превео са њемачког и предговор написао Борбе Пејановић), Сарајево 1950, стр. 18.

8 A. Šmaus, *Studije o krajinskoj epici*, Rad JAZU, knj. 297, стр. 232.

9 A. Šmaus, *Isto*,

10 Г. Субелић, *Matija Murko*, Narodno stvaralaštvo, br. 1, Bgd. 1962, стр. 42.

- ¹¹ A. Šmaus, *Studije o krajinskoj epici*, стр. 232.
- ¹² M. Parry, *Srpskohrvatske junačke pjesme*, knjiga druga, Beograd i Kembridž 1953, стр. XX.
- ¹³ *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme (Muhamedovske)*, knjiga treća, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1898, стр. XXVIII.
- ¹⁴ T. Maretić, *Naša narodna epika*, Beograd 1966², стр. 58.
- ¹⁵ T. Maretić, *Isto*, стр. 59.
- ¹⁶ В. Врчевић, *Херцеговачке народне пјесме (које само срби турскога закона пјевају (књига прва (Требиње, 1869), Архив САНУ, Етнографска збирка, бр. 62-1. Рукописна збирка.*

О АРБАНАШКИМ КРАЈИШНИЧКИМ ПЕСМАМА И ЊИХОВОМ ОДНОСУ ПРЕМА БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОЈ МУСЛИМАН- СКОЈ ЕПСКОЈ ПОЕЗИЈИ

1.

Интересовање за арбанашке народне песме почиње у нас с Вуком Ст. Караџићем, који је, по наговору Ј. Копитара, сакупио, пре око 170 година, тринаест арбанашких песама од Довице Обадовић, из Бураковца, у *пећкој науји*¹ и које је бележио *Пећанину у уста гледајући*.² Из саопштења, која му је Довица Обадовић пружило, В. Караџић је закључио да у Арбанаса нема дугачких јуначких песама:

„И овај ми је Пећанин казивао — пише Вук Копитару — да Арнаути немају дугачки пјесама, као што су наше јуначке“.³

Прикупљајући, знатно касније, поред осталог и арбанашке песме, Т. Борбевећ је закључио да између наше и арбанашке епике постоје знатне подударности, и да Арбанаси имају доста песама о Муји и Халилу и другим Крајишницима као што су Танковић Осман, Будалина Тале и др.⁴ Између два рата објављивао је часопис „Прилози проучавању народне поезије“ и прилоге у којима су се доносили подаци о арбанашкој народној поезији у нашој земљи⁵; нарочито у радовима Г. Елезовића, Р. Меденице, М. Лалевића, В. Латковића, М. Есадовића, А. Шмауса и других. Интензивније проучавање арбанашког фолклора и арбанашких крајишничких песама у нашој земљи настаје након другог светског рата, када се јавља и знатан део компаратних чланака и радова, у којима се говори и о односу наше и арбанашке народне поезије (А. Чета, В. Данчетовић, М. Краснићи, Ш. Плана, Д. Шаља, Д. Мићовић и др.).

Ипак, за једну обимнију анализу узајамних односа српскохрватске и арбанашке народне поезије дуго је недостајао арбанашки материјал, пре свега из саме Албаније. Ми прву потпунију збирку арбанашке народне поезије добијамо тек 1937 — 1939. године када је објављен корпус *Visaret e kombit*

(*Народно благо*), I—IV књига, и када смо добили потпунију слику арбанашке епике и посебно песама о Крајишницима тзв. *kangë kreshnike*, крајишничким песмама. Након овога рата добили смо и збирку арбанашких песама са Косова и Метохије (1952. године),⁶ као и нову збирку у Албанији (1955. године),⁷ заједно са још неким збиркама, многим песмама објављеним у часописима (у нас часопис *»Jeta e re«*, *Нови живот*, од оснивања 1949. године, редовно објављује и арбан. народне песме), као и многе рукописне збирке, које се чувају у архивама.⁸

2.

Објављивање знатног дела арбанашке песничке грађе омогућило нам је да се упознамо и са арбанашком крајишничком епиком, у којој се опевају исти (или, по имену веома слични) јунаци, као и многи мотиви које смо сусрели и у муслиманским песмама о Крајишницима. Тако се у арбанашким *kangë kreshnike*, које су, за разлику од других арбанашких песама, *испеване у десетерцу, сусрећу имена ових јунака*: Муџи (Џетобаџе), Гјето Башо, Буљк баче Муџи, Халили, Соколе Халили, Арнаут Осман, Буд АLINE Тали (Тали и Будит), Диздар Осман Ага, Филипе Махари, Гјергј Елеџ Алија, Имери (Омери, Зимери), Нике барјактари, Сиран Тин Алија, Вуке Харамбаша, Зукун Барјактари и др.⁹ Када се ова имена упореде са аналогним именима босанско-херцеговачких муслиманских јуначких песама, онда се поред сличности запажа и одређена карактеристична особина арбанашких песама: У арбанашким песмама се двочлана имена муслиманских јунака, често јављају као *трочлана*. Тако према муслиманским песмама имамо Џетобаџа Муџо, Берзелез Алија, Будалина Тале, Сироган Алија, Смиљанић Илија, у арбанашким песмама сусрећемо: *Gjeto Basho Muji, Gjergj Elez Alija, Bud Aline Tali, Siran Tin Alija, Smi Nanic Serdari* итд. Ова је особина у вези са трочланим арбанашким именима, која су карактеристична за арбанашко католичко становништво, али се пренела и на део муслиманског становништва, тако да су у северноарбанашким племенима, и међу становницима честа имена: *Ded Gjon, Luli, Frenk Bib Doda, Prelë Memë Ujku* итд. Познато је да народни певач, често, када не познаје најбоље имена, нарочито страна, настоји да их прилагоди или неком познатом имену, или да им да што једноставнији облик. (Тако и у муслиманским песмама — као, уосталом и хришћанским — у нас имамо: Ошперган, Ешперган, Ешпергановић од Ауерсперг, имена познатог карловачког заповедника). Ову појаву утолико пре запажамо када арбанашки певач треба да употреби неко за њега страно или непознато име. У арбанашким песмама имамо *наша од Думлике*, што, заправо, представљају

наша од Дувна и Лике.¹⁰ Или, на Косову: *Огламућа Рамо* (Од Гламоча Рамо), ма да се, и поред одређених деформација нека имена могу лако препознати: *Plaku Qefanak* (*Plaku-стари*, *Qefanak-Чејванага*), *Suprili Veziri*, *Paji i Haramnashi* (*Пајо Харамбаша*), *Kresho Kapetani* (*Костреш Капетан?*), *Rusha* (*Ружа*), *Kuna* (*Ајкуна*), *Kuna Devojkë* (*Ајкуна Девојка*), *Behur* (*Брехуља Шимун*), *Gjuri Harambasha* (*Буро Харамбаша*) итд.

У песмама прикупљеним на Косову и Метохији сусрећемо, наравно знатно више имена босанско-херцеговачких муслиманских песама, па и израза, који су разумљиви, због веће близине муслиманском становништву српскохрватског језика: *попе-игумане*, *Syret Alija* (*Сиротан Алија*), *Stojan Harambasha*, *Novlaniq Alija*, *Kerçtarica Mara* (крчмарица Мара) итд.

Основна географска имена која се сусрећу у арбанашким крајишничким песмама су: *Jutbinë* (*Удбина*), *Glladushë* (*Кладуша*), *Krahinë* (*Крајина*), *Zara*, *Zadran* (*Задрар*), *Kotorri*, *Kotorret e reja** У преводу: *Нови Котори*), *Seja*, *Osenj*, *Osej* (*Сењ*), а сусрећу се и општа типизирана имена: *krajli*, *Krajli i Sejes* (*сењски краљ*), *Krajli i Kotorres* (*Которски краљ*), *Krajli i Zares* (*задарски краљ*), *Vani prej Zahares* (*задарски бан*), *Vani Zdranji* (*бан Задранин*), *Kunora e Bjeshkës* (*Kunora* арб. венац, било), *Lugjet e verdha* (*Зелени лугови*) итд.

Посебно је занимљиво да се у арбанашким крајишничким песмама не помиње познати јунак муслиманских босанскохерцеговачких крајишничких песама: Мустајбег Лички, иако се сусрећу, међу десетерачким песмама и такви јунаци као и што се Берзелез Алија, Марко Краљевић, Муса Кесеџија и др. што упућује и на раније везе и узајамне односе муслиманске босанскохерцеговачке, а и српскохрватске народне поезије.

Овај преглед неких од најзначајнијих имена крајишничке епике босанскохерцеговачких муслиманских песама, употпунићемо и прегледом основних арбанашких песничких мотива у крајишничкој епизи, који још више потврђује везе, узајамне односе и сродност две епике. Већ смо указали да су арбанашке крајишничке песме по облику кратке, сличне ускочким и хајдучким српскохрватским песмама, или крајишничким муслиманским тзв. јужног херцеговачког типа. Ове песме подједнако певају Арбанаси хришћани, као и Арбанаси муслимани, чак, све нама познате песме о Крајишницима из „Народног блага“ (*Visaret e kombit*, I—IV), па и новије, послератне збир-

* У арбанашком ге-геје значи: нов, нова. У песми *Равни котари*, арбанашки певач је равни психолошки прихватио као *нов*, а за онога ко не познаје топономастику догађаја Котор и Котари се лако могу узети као иста места.

ке у Албанији (*»Këngë popullore legjendare«, Tiranë, 1955*) испевали су певачи католици. Док је међу северним Арбанасима карактеристичан инструмент уз који се пева — *lahuta* (гусле), која је нешто једноставнија од црногорских гусала,¹¹ на Косову се сусреће и певање уз жичани инструмент (ћителија, шаркија).

Такође се, бар из објављених збирки, запажа да арбанашки мотиви немају варијаната, или, бар, не много. Тако су, рецимо, песме објављене 1937—1939 у *Народном благу (Visaret e kombit)* скоро идентичне са онима које су објављене након двадесетак година у збирци *Народне легендарне песме (Këngë popullore legjendare, 1955).**

И у прегледу и анализи неких арбанашких мотива у крајишничким песмама настојаћемо да укажемо на неке особине које смо већ запазили и разматрали у прегледу мотива муслиманских босанско-херцеговачких крајишничких народних песама.

3.

У песми са мотивом *Халилове женидбе* налазимо у арбанашкој крајишничкој епици следеће елементе. Зима је оштра. Аге се окупљају код Муја и питају га зашто не жени Халила. Халил сам износи разлог и каже да су му све Удбинанке као сестре:

„Тамо где су ми браћа и сестре,
Пре ћу умрети него што ћу се оженити,
Јер све жене на Крајини,
И све девојке у Удбини,

Мени су као сестре *ГДХ*, песма 37, стих: 80. *KPL — Këngë popullore legjendare* (Легендарне народне песме), Tiranë, 1955. Наш превод, као и даље — ДМ)

Због тога се Халил закleo да ће се оженити Краљевом Танушом из Котора. Када наступи пролеће Халил одлази у Котор и Тануша га сачекује, преоблачи у женско, објашњавајући родитељима да је то сиротица, коју хоће да узме *наша од Думлике*. Ипак, Краљ и Краљица открију Халила и хоће да га погубе пред црквом. Наилази Мујо и ослобађа Халила. У песмама са Косова и Метохије Мујо износи разлоге зашто жени Халила и каже:

* Стога сматрамо да и преглед песничких мотива, које доносимо у прилогу, преведене на српскохрватски језик, може да пружи слику арбанашке крајишничке епике.

„Када ми се пријатељ по вољи погодио,
 Није било чељадета да доведем у кућу,
 Кад се чељаде за кућу погодило,
 Није било пријатеља да ми долази” (*Kangë populllore shqiptare të Kosove-Metohis, pesma 17, стр. 150*).

У овим песмама Халил иде по Анђелију, која је у Сењу. Анђелија га, као и Тануша, преоблаци у девојачко рухо и крије. Ослобађају га Мујо и други Удбињани. Видели смо да је разлог за закаснелу женидбу и у босанско-херцеговачким крајишничким песмама исти, а и многе сцене у вези са овим мотивом су сличне. (Тако и у 41. песми МХ, IV, налазимо преоблачење Крајишника у девојачко, сцену са припремом за погубљење и др.) Као особина арбанашке крајишничке епике, локални елемент, који се може протумачити и специфичношћу живота северноарбанашких племена је одбијање Халилово да се ожени Удбињанком (пошто је и сам из Удбине), јер су му све Удбињанке *као сестре*, а то су племенски обичаји на северу Албаније, да се становници истог села сматрају крвно везаним, те се не жене девојкама из истог села.¹² И Мујова женидба је приказана у арбанашкој крајишничкој песми *Мујо и виле*, где виле, ражљућене скамене Мујове сватове. Своје сватове Мујо ослобађа, кад савлада виле, чија је снага у козјим роговима. Мујо ухвати дивље козе и виле се побратиме с њим, ослободе му сватове, и допусте да може играти крај њиховог, *вилинског легла*. У објављеним песмама са Косова и Метохије нема песама о Мујовој женидби, али се у рукописној збирци А. Чете налази песма „Мујо као противник Сењанина Ива (*Mujo rivali Sejano Ivani*)¹³ која се у многом поклапа са Хермановом *Женидба Муја Хрњице* (X, I, 37). У арбанашкој песми Тале пита аге: Није ли мајка родила сина, а сестра одњихала брата да уграби кћер которскога краља. Јавља се буљубаша Мујо и поручује Краљу да ће доћи по његову кћер. У исто време се јавља и Сењанин Иван (Сејано Ивани), који и креће по девојку, јер је Мујо у међувремену рањен. Иван позива у сватове и Диздар Осман Агу, али га моли да не води Муја. Мујо, ипак, пође у сватове, и спава у *хану*, јер га нико не позива на конак. На крају се приметне кавга, у којој Мујо отме девојку и казни Диздар Осман Агу.

У арбанашким песмама имамо поред женидбе Муја и Халила и *женидбу осталих Крајишника*, где се јунаци жене ради доказа јунаштва,¹⁴ изузетне лепоте девојке,¹⁵ ради освете,¹⁶ уз *савлађивање различитих препрека*, са нама већ добро познатим елементима, као што су: избор девојке, припремање сватова уз услов да се не воде поједини јунаци, боравак на противничкој страни, преоблачење у женско, тебдили и издржавање пробе, помоћ противничких девојака и жена, срећан ис-

ход и повратак са осталим крајишницима и др. У арбанашким песмама сусрећемо исто тако и подсмешљивих сцена о женидби стараца младом девојком, коју му на превару отимају други јунаци, правећи се да хоће да је поврате старцу,¹⁷ што се, наравно, сусреће и у српскохрватским народним песмама.¹⁸ Омер, Зимер, Имер се у арбанашким песмама помиње као Мујов син, и то као дете, које, када напуни седам година, поседује све особине одраслог јунака и надмашује у јунаштву и свога оца,¹⁹ односно ослобађа оца Муја и стрица Халила из ропства, што у многоме одговара муслиманском босанско-херцеговачком мотиву *ослобођења пријатеља и сродника из противничког ропства*.

У арбанашкој песми *Мујов Омер*²⁰ Мујо и Халил су заробљени у тамници Краља од Котора и једина им је нада Мујов син, који је остао у женином трбуху. Мујов син Омер, када напуни седам година појаше очевог *ћогата*, обуче Халилово одело (и узме оружје), те излази међу аге. Но, нико неће да му начини места, нити прихвати коња. Када се заподене разговор о некаквом мегданцији коме нико не сме да изађе на мегдан, јавља се Омер. Он каже да ће изаћи противнику на мегдан, али му се Арнаут Осман подсмева:

„Да си ти, Омере, такав јунак,
Отац и стриц су ти у тамници,
Ти би их из тамнице извадио,
Јер, ево сада година како их је Краљ заробио
И главе ће у Котору оставити.” (*Vis. e komb.*, II, песма 26, стих: 37).

Омер одлази у *Краљевину* и ослобађа оца и стрица на тај начин што уграби, по савету Краљеве Руже, два Краљева сина и помоћу њих примора краља на споразум.

У арбанашкој песми *Зимер и Ганиће Гаљани* (транскрибовано)²¹ Зимер, који је увређен што га је Мујо сматрао незрелим за борбу, када победи Ганића Гиљана, хоће да поведе *Муја свезаног* (уп. код Хермана, II, 51, *Нека гледа сва Крајина редом / да сам јунак бољи од Мустафе*, каже Халил у сличној ситуацији), а сусрећу се и сцене да Краљ жели да погуби Крајишника крај цркве, а ослободиоци се преоблаче у калућере.

Исто као и у босанскохерцеговачкој муслиманској крајишничкој епизи, поделу чете у арбанашким песмама о Крајишницима тражи Арнаут Осман. Тако у арбанашкој песми *Мујо и Бехур*²² Арнаут Осам захтева поделу чете, јер сва слава припадне Мују, иако сви Крајишници подједнако ратују. Мујо га одвраћа, јер предвиђа несрећу, али Осман не слуша и силази са делом чете у Нови Котор, а Мујо са братом Халилом остаје у планини. Крај извора у планини Мујо наиђе на Бехурове кћери

са *тридесет пандура*, зароби их и пође у Бехурову кулу. Ту нађе три собе: у једној глава Диздар Осман Аге и Зука Барјактара, у другој оружје, а у трећој барут, којим Мујо дигне у ваздух Бехурову кулу. На крају се Мујо сусретне и са самим Бехуром, којег тек уз помоћ виле савлада. И у муслиманским јуначким песмама, видели смо, поделу чете тражи исто лице — Арнаут Осман (Диздар Осман Ага), а и сукоб се одвија са Брехуљом Шимуном, којег, такође, Мујо савлада тек уз помоћ виле, иако га сматра бољим јунаком.

У арбанашкој крајишничкој епизи имамо и *МОТИВ ПОЗИВАЊА МРТВОГ ЈУНАКА НА ДВОБОЈ*, где Мујо (или Халил) поручују из гроба, по једној кукавици, да му сваке недеље дана долази Крешто Капетан и позива га на мегдан, ударајући му буздованом по гробу и говорећи му:

„Устај, копиле, да делимо мегдан,
Некада си Словенима путеве затварао,
Некада си Словенима стазе пресецао,
И страх си ми дружини задавао ...“ (VK, II, 34, 30)

На ово глас из гроба одговара:

„Како ће мртав на мегдан да пође“ (Нав. п., 30)

Кукавица преноси „аманет“ и Мујо (односно Халил) пође са дружином, сачека Крешта Капетана у заседи, убије га и *ослободи* братовљев гроб. У арбанашким песмама се не помиње мајка, него кукавица (што се као симбол жалости сусреће и код других народа), а име Крешто Капетани је паралела Костреш Харамбаши из босанскохерцеговачких муслиманских крајишничких песама.

Што се тиче песама о *МУЈОВОЈ СМРТИ*, оне су, као и у српскохрватској, веома ретке и у арбанашкој крајишничкој епизи. Једина арбанашка песма овога мотива, Мујова смрт²³ показује у основи сличност са Хермановом *Смрт Муја Хрњице* (X, II, 58), јер је жена узрок заваде и смрти Мујове. У арбанашкој песми Краљева кћер се зариче да ће завадити Муја са Халилом. Она се уда за Халила и каже да је *синоћ била са Мујом*, после чега Халил убије брата Муја.

У муслиманској песми сукоб се одвија између Муја и његовог побратима Меха Катарице, који, такође, види да му Мујо седи с љубом на душеку.

„Вино пије у лице је љуби“ (X, II, 58, 54).

Истина, овај мотив заваде браће због жене може се наћи и у другим српскохрватским песмама.

Арбанашка крајишничка епика чува у песми „Мујо код цара”²⁴ и занимљив мотив одговорности пред царем у Стамболу: Мујо и Халил су опањкани и морају пред цара. По мајчином савету браћа одговоре на царев позив, опусте бркове, преврну гуњеве наопако, а коње зауздају ланцима, у знак покорности и крену тако у Стамбол. А онда се у њима пробуди понос и кажу: *Зар да се осрамотимо до судњега дана* (KPL, 43, стих: 50). Онда — подигну бркове, огрну гуњеве како треба и разиграју коње, па изађу право пред цара. Цар, уплашен њиховим изгледом, каже да их је позвао само да их види, јер их се зажелео. У рукописној збирци Антона Чете, у песми *Мујо и Халил одлазе у Стамбол*, (превод наш — ДМ) узрок Мујовог и Халиловог одласка пред цара у Стамбол је жалба седам краљева на њихове зулуме. Поред тога што ова арбанашка песма подсећа на Марков излазак пред султана у *Марко није уз рамазан вино* (Вук, II, бр. 70), она може да буде одјек већ познате одговорности Муја и других Крајишника за откуп Петра Јанковића, а и многих муслиманских песама о оклеветаним Крајишницима и *муртатима*, којих имамо, видели смо, још од најранијих бележења ових песама у нас (Ерланг. рукопис).

Мујов Богат је у арбанашким песмама предмет многих епизода, а имамо и посебних песама, у којима је основни мотив *отмица Мујовог богата*. Мујо у арбанашким песмама, наиме, има коња *са звездом на челу*, којег му Краљ, захваљујући издаји Арнаут Османа, украде. Мујо, стога, преобучен у Расподин Чобанина добе пред Краља, узме учешћа у његовим сватовима, и то на своје украденом коњу, којег су му дали. Не, неће да побегне без неког јунаштва, и дели мегдан са свима сватовима и побегне са две невесте.²⁵

И у муслиманским јуначким песмама, Мујов Богат је често предмет свађе међу браћом Мујом и Халилом, а понекада представља повод и за читаву песму — када треба ослобађати Богата из противничког ропства. И у арбанашким песмама Мујов коњ се зове Богат: *gjoĝe, gjogu* — иако постоји и обична свакодневна реч — *kal, kali* (коњ).

Мујо у арбанашким песмама добија снагу од вила (као Краљевић Марко, Берзелез Алија, а код М. Парија и Мујо, у српскохрватским песмама), којима је умирио децу, док су плакала. Виле, исто тако, помажу Мују да савлада противнике, а има и песама у којима виле лече Мујове ране (као што и код Врчевића Муја *видају* виле).

У арбанашкој крајишничкој епизици сусрећемо и друге мотиве или сцене, у вези са браћом Мујом и Халилом, као што је свађа око јунаштва, побратимство са крчмарицама или другим пријатељима на противничкој страни, мегданима и др. али се запажа да има и песама, које су за разлику од других арбанашких песама, слично крајишничким песмама, испеване у десе-

терцу и сусрећу се на северу, ма да не опевају искључиво Крајишнике. Такве су песме са мотивом болесног јунака, који излази на мегдан Арапину,²⁶ мотив сестре коју брат шаље по воду, а она бележи пут крвљу, коју киша спере, те се сестра изгуби и постане кукавица,²⁷ а у песми „Арнаут Османи“²⁸ имамо мотив стављања јунака на пробу, који се најбоље може упоредити са песмама о Малом Радојици, у хајдучким песмама српскохрватске јуначке поезије.

У песми *Барјактар Али-Беса*²⁹ имамо део мотива *Мужа на свадби своје жене*, као и мотива пуштања јунака на слободу на реч, што смо сусретали и у муслиманским крајишничким песмама на српскохрватском језику. С обзиром да задата реч, беса, у арбанашком патријархалном животу има истакнуто место, ова је песма везана и за обичаје, који су међу северним Арбанасима везани за значај задате речи, бесе.

Највише сличности, поред осталих, са овом арбанашком песмом, показује М. Шуњићева *Бојичић Делалија и бане од Јанока*, у оквиру мотива одржавања задате речи ради привременог пуштања на слободу.

Да поменемо да се у арбанашкој епизи сусрећу и мотиви о *змији младожењи*.³⁰ (Овај мотив се сусреће и код других народа — уп. Т. Маретић, *Наша народна епика*, стр. 264²). Али се овде везује за личности као што су Краљ, Љубовић Саво и сл. (*Кад је био Љубовиће Саво / Добру је невесту Љубо узео*, *KPL*, стр. 99), а песма *Ашик Имер и Беле Бегзаде*³¹ подсећа на муслиманске баладе о несрећној љубави, у нас („Омер и Мерима“), јер у њој двоје младих дају једно другом реч да ће се узети, али Ашикова мајка не пристаје и када Бегзада сазна за ово убије се, а за њом од бола и Ашик. Од жалости се убије и мајка Ашикова, те их све троје сахране заједно, с мајком у средини.

Арбанашке крајишничке песме (песме под називом: *këngë kreshnike*, *kangë kreshnikesh*, *krahinë*, *kangë lahute*) обухватају управо сву десетерачку поезију на арбанашком језику, јер је јуначка арбанашка епика испевана у *осмерцу* (уз безначајна и разумљива одступања, када се наиђе на деветерац или седмерац) и основу арбанашке крајишничке епике представљају песме о већ познатим јунацима, Крајишницима, које смо анализирали и у муслиманским српскохрватским песмама, а овде су то типизирани личности (пре свега Мујо и Халил), али се сусрећу и песме о Берзелез Алији, па и Краљевићу Марку (Мегдан Марка и Мусе Кесеције) које арбанашки певач, такође, сматра крајишницима, не правећи разлику међу старијим јунацима. Овде је свакако облик, десетерац, утицао да се у крајишничку епiku уврсте све оне песме које имају старији мотив (јер се арбанашке осмерачке јуначке песме односе само на познате догађаје, и то из најближег времена, односно

на најстарије о Скендербегу и другим јунацима из XV века, које су се очувале једино међу Итало-Арбанасима у Италији).

Али основу, па и име, ове песме су добиле од највећег броја епских песама, које опевају као и босанскохерцеговачке крајишничке, муслиманске, истакнуте јунаке седамнаестог века, пре свега Муја и Халила Хрњицу и друге истакнуте Турке Крајишнике, као и њихове противнике, познате и из српско-хрватске епске поезије, уосталом, добрим делом идентификоване као стварне историјске личности.

4.

Пре него што се позабавимо проблемом који је у вези са временом и другим околностима, које нам објашњавају сродност муслиманске босанскохерцеговачке и арбанашке крајишничке епике, осврнућемо се на неке посебне особине арбанашке епике о Крајишницима, у којима се огледају дух, схватања, обичаји и друге особености Арбанаса које су нашле своје место и у народним крајишничким песмама (*kangë kreshnike*).

Док у босанскохерцеговачким крајишничким песмама имамо сукоб Крајишника (Муслимана) с једне стране и ускока и хајдука, односно хришћана уопште (Каура, Влаха, Мацара, Немаца, „Њемадије” и сл.) с друге, дотле у арбанашким песмама, истина, сусрећемо такође и назив: каугт и сл. али је основни противник Шка, Шкје, што је у ствари погрдан назив за Словенина, те се употребљава за Србе, али и за Мацаре и друге противнике, који су у босанскохерцеговачким песмама, уствари, хришћани. Ова измена карактера сукоба представља основну разлику у односу на муслиманске босанскохерцеговачке песме у нас, и свакако је у вези са другојачијим историјским и социјалним условима, у којима су живела североарбанашка племена, где је ова поезија и добила свој арбанашки карактер. Изванредни познавалац Горње Албаније и њених односа према суседним Србима и Црногорцима у доба Турака, историчар Ј. Томић истиче да се народна традиција у којој се српским јунацима супростављају арбанашки јунаци заснива на сауштинској акцији Брђана XVI и XVIII столећа, њиховом антагонизму са суседним Србима и крвној освети, због чега они супростављају српским јунацима своје јунаке.³² Сем тога и друге арбанашке јуначке народне песме тзв. *kaggë trimanije* (чит. *канг тримније* — песме јунаштва) опевају сукобе са суседним Словенима, који се у овим песмама називају, такође, погрдно: Шка, Шкје, те је и то утицало на трансформацију карактера сукоба у арбанашким крајишничким песмама. Стога, арбанашке крајишничке песме не одражавају антагонизам

муслимана и хришћана, и зато су својина свих северних Арбанаса, без обзира на вероисповест.

Патријархални живот североарбанашких племена, обичаји који су се очували у традицији, и у кодексу познатом под именом *Канун Леке Дукађина* нашли су одраза и у крајишничким песмама, као уосталом и у другим песмама арбанашке народне поезије. Тако се, рецимо, у песмама о Муји и Халилу и другим Крајишницима често помиње „фис“, племе, које у северној Албанији има велики значај, а свакако је тај значај био знатан у средњем веку и за време Турака. Арнаут Осман и Сиран Тин Алија се боре и Арнаут Осман пита:

„Тако ти Бога, Сиран Тин Алија,
Ти што седиш с Турцима из Удбине,
Од којег си, момче, фиса и фаре“* (*KPL*, бр. 19,121)

Исто тако и Сиран Тин Алија пита свога противника:

„Тако ти Бога, Арнаут Османе,
Од којег си, момче, фиса“... (*KPL*, бр. 19, с. 130).

Већ смо указали на појаву да се припадници једног села (а село је у северној Албанији племенског порекла) узајамно не узимају (жене и удају), те Халил све Удбињанке сматра својим сестрама. Додаћемо шта о племену, фису, наводи Е. Чабеј, албански научник, познавалац народног живота:

„Заједница породица које имају заједничко порекло чине „фис“. Представници фиса не могу да дају и узимају жене међу собом. У Милесији они су дужни да освете *задужену крв*, а и земља и баштина су им заједничке. По моме мишљењу овде треба тражити основе за назив арбанашког села, које је у почетку племенско село. То има великог значаја за стварање арбанашког села.³³

Слично о фису пише и К. Јиричек:

„Чланови арбанашког племена (*fis* или *farrë*) не жене се и не удају међусобно, јер се сматрају као потомци једног заједничког оца, а своје традиционално родословље умеју кашто да прате до десетог колена“.³⁴

И редактор збирке „*Këngë popullore legjendare*“ Тирањ, 1955), у којој имамо најзначајније арбанашке крајишничке песме, у једној напомени пише:

* Занимљиво је напоменути да се и у муслиманским песмама у нас сусреће *фис*: *Јабанџијо, од земље које си (Којега си фиса и племена*. Напр. пјесме Муслимана у Босни и Херцеговини, писма 2, стих: 273.

„Наши горшгаци зову девојке свога племена сестром и не жене се њоме. Један Краснић (Припадник фиса Краснић,) неће узети жену из 700 кућа Краснића. Шаљанин се неће оженити Шаљанком итд. (прен.)”³⁵

На тај начин истакнуто место, које се у песмама о женидби Крајишника придаје наведеним Халиловим речима (односно неког другог Крајишника) да се неће женити Удбињанкама, јер су му као сестре, постаје разумљиво каде се зна за особености патријархалног живота североарбанашких племена.*

Навешћемо још неке особине арбанашког патријархалног живота, које су нашле своје место и у народним песмама о Крајишницима. Међу арбанашким племенима је познат обичај да се гост, када уђе у кућу, добро дочека и сачува од сваке опасност, па макар био и противник. У једној песми се каже:

„Овоме момку ако не дају воде,
Целу ћемо Удбингу осрамотити...” *VK*, 12, стр. 100).

Исто тако Мујо саветује својој невести:

„Кад се виле примакну трпези,
Ти хлебу немој да приступиш,
Тад ће виле да се наљуће,
Без тебе хлеб неће да једу”. (*KPL*, 35, 176).

Осветлити образ је обавеза јунака. (Чак и коња: „Окрени се, богу, јер је данас дошао дан /И мени и теби да осветлимо образ”, *KPL*, 36, 258). Умрети јуначки тј. борећи се и без страха, сматра се племенском, патријархалном обавезом. Берџ Елез каже противнику:

„Преци су нам оставили Канун:
Прво оружје да покажемо,
Па онда робље да дамо.” (*KPL*, 33,135).

Слично позивање на старе завете имамо не само у крајишничким песмама, него и у осталим јуначким тзв. канг тримније:

„Када ми је отац умирао,
Оставио ми је један аманет:
Оружје жив да не предајем.” (*VK*, IV, 48,19).

* Северну Албанију и њене становнике, Геге, дели река Шкумбина од јужне Албаније и становника, Тоска, који, за разлику од северњака, не знају за племенску организацију, нити певање крајишничких песама.

Рањени Имер долази до врата куле, да се у њу затвори, како би се бранио, *јер мушко не сме да се уплаши* (KPL, 45, 152). Јунаштво мора да буде чисто. Мујо је успео да уграби свог украденог коња, али се враћа с њим у Краљевину, јер га је отео без јунаштва:

„Нисам мушки ждребе уграбио” (KPL, 39,286).

Стога и однос према противнику треба да буде онакав какав доликује јунаку — племенит. Када Халил предлаже Муји да убијеног противника, Краљевог Лабутана, вежу богату за реп, и тако га довуку у Удбину, Мујо овако прекореве Халила:

„Рагуј с живима, јер мртви ти ништа не чине,
Као што нам је Канун од старих остао”. (KPL, 40,39).

Можда се као круна оваквих патријархалних схватања о етици Крајишника, а преко њих и читавог једног народа, могу узети Халилове речи у песми *Халилова женидба*, када је Краљево питање да ли му је страшна смрт пред очима, овако одговара:

„Послушај ме, Краљу Капетане,
Није страشان смртни дан,

(Него)

Смрт долази кад ти посеку пријатеља,
Смрт долази после прекршене бесе,
И залогат хлеба кад немаш за пријатеља” (KPL, 37,589).

Кршење ових традиционалних правила и обичаја, означеник у Кануну Леке Дукабина, повлачи најтежу осуду, прекор „*фиса*”, племена.

„Најгори фис ће нас, Мујо, прекорити” (KPL, 37,135).

Када Мујо предочавају срамоту и прекор фиса, он одговара:

„Испусти, облаче, на мене муну,
И, земљо, прими ме у тамницу проба” (KPL, 37,74).

Има и других особина, које се спорадично сусрећу у арбанашким крајишничким песмама, и које су настале под утицајем патријархалног живота. Мујо не допушта жени да плаче у кући за погинулим сином Имером:

„Плачи у шуми, кад идеш по дрва,
У конаку нећу да ми се галами”. (KPL, 46,27).

што је у вези са обичајима у северној Албанији да покојника оплакује братство и племе, а не чланови покојникове куће.³⁶

Или, када аге не допуштају Мују да прекида и спречава Халила да говори:

„Редом ћемо да говоримо, Мујо“ (KPL, 37,103).

Улога мајке у арбанашким крајишничким песмама такође показује локалне патријархалне особине. Када су Мујо и Халил добили писмо од цара из Стамбола, да иду к њему, они траже савет од мајке. Мујо каже Халилу:

„Поћићемо да питамо мајку,
Шта ће нам мајка рећи да учинимо“. (KPL, 11,35).

И у другим песмама, мајка на сличан начин саветује Али Барјактара, Зуку Барјактара³⁷ итд., као што се, уопште цени реч старијег човека, а имамо песама у којима се помиње и традиционални арбанашки савет старца (pleqniја — чит. пљећнија.)³⁸

Посебно ћемо указати на арбанашку бесу*, задату реч, која се често јавља у арбанашким песмама, па и крајишничким. Прекршити бесу по патријархалним схватањима, које је нашло одраза и у епици, равно је смрти:

Смрт долази после прекршене бесе — каже Халил Краљу. Када ју је препознао, Халил се овако обраћа Тануши:

„Бог те убио — Тануши је рекао:
Јеси ли човек од бесе?“ (KPL, 37,298).

Арнаут Осман и Сиран Тин Алија се боре и одлуче да се одморе док обришу крв с очију, а за то време су:

Бесу један другоме дали (KPL, 19,115).

Ашик Имер и Бела Бегзаде дају једно другоме двоструку бесу:

„Besabesën njaty kenkan lidhë“ (Бесу бесе су ту утврдили) (KPL, 31,27).

И када Ашикова мајка не допушта сину да узме Бегзаду, Имер Ашик својом крвљу пише Бегзади, јер:

„Божју бесу неће да прекрши“. (KPL, 31,108).

Беса се помиње и у најстаријим јуначким арбанашким писмама, као и у крајишничким, а и у најновијим. У песми *Узибивање у тврђаву*³⁹ имамо да се поред традиционалне бесе помиње и *фе—вера*:

* Беса — вера. Ме бесие веровати.

Утврдите бесу и утврдите веру (*Lidhni besën e idhni fe*, KPL, 1, стр. 6-7), као и у другим примерима у истој песми: »çarti besë, çarti fe«, *mbajti vesë, mbajti fe* (Прекршио је бесу, прекршио је веру. Одржао је бесу, одржавао је веру).

И у итали-арбанашким песмама сусрећемо бесу:

*Te besa e e Zotit Krisht** — а, наравно, бесу сусрећемо и у другим јуначким песмама, из новијег периода:

„Један другом су бесу дали“ (*Ja dhanë besen shoqi shojt*).

По беси једна арбанашка крајишничка песма носи и назив: *Али Барјактар-Беса*, у којој имамо да се Али Барјактар враћа Краљу, који га је привремено пустио на слободу (мотив одржавања задате речи и привременог пуштања на слободу), јер је дао бесу:

„У Краљевину морам опет да се вратим,
Божју сам бесу Краљу дао,
Да ћу за седам дана бити тамо“. (*KPL, VK, II, 13,313*).

У песмама се могу сусрести и друге локалне особине, као крвна освета, а, такође, има и приказа суровог горштачког живота, (Мујо и Халил прикупљају дрва да би наложили ватру у кули и огрејали се итд.), приказа зиме, описа природе, планинског начина живота и друго.

Видели смо да се у босанскохерцеговачким муслиманским јуначким песмама о Крајишницима помињу и митолошка бића, најчешће виле. Према српскохрватским вилама, у арбанашким крајишничким песмама сусрећемо две врсте вила: *zana* и *ora*. И ова особина је у поезију ушла на основу народних веровања североарбанашких племена. Управо, према Е. Чабеју, већу распрострањеност има веровање у *ore*, него *zane* (*Zana* од *Di-jana*, по Е. Чабеју).⁴⁰

Горштаци, наиме, сматрају да сваки човек има своју *ору*, свога заштитника, те су чести изрази: „*Njeri me orë*“ тј. срећан човек, с *ором*, човек коме све иде од руке, или: *orëlig*, човек слабе среће, човек „болесне оре“ — буквално. Чак и племена имају своју *ору*, вилу заштитницу, па се каже: *ora fisit* тј. племенска ора, племенска вила заштитница, за коју се обично зна и где се за који фис налази. Тако се ора за фис Шаља налази на врху Ршељ, за фис Никај на врху Коница и др. На сличан начин тумачи *ору* у арбанашкој традицији и М. Lambertz, који је преводи са: »weibliche Schutzgeisten«.⁴¹

* Бесом Господа Христа. Уп. *Poezija populllore arbreshe, Tiranë*. 1957, песма бр. 4, стих: 45.

Сасвим је разумљиво што је из оваквих народних веровања, *ora* и *zana* продрла и у арбанашку епiku (у којој је улога *ore* и *zane* истоветна, и одговара вилама у босанскохерцеговачкој муслиманској крајишничкој и српскохр. народној поезији уопште), те је и ово појава која припада специфичним особинама арбанашке поезије о Крајишницима у односу на српскохрватску крајишничку епiku.

5.

Слично као и у босанскохерцеговачким муслиманским крајишничким песмама, тако и у арбанашким песмама овога круга, сусрећемо доста речи туђинског порекла. То су, пре свега, турцизми (а преко њих арапске и персијске речи), као и речи словеначког порекла у арбанашким песмама. Словенских речи (пре свега из српскохрватског и македонског језика) које сусрећемо у крајишничким песмама* има двојаких: а) речи које су задржале свој изворни облик и б) речи које су претрпеле одређене гласовне промене у духу законитости арбанашког језика. Тако поред турцизма, који су обични и у муслиманским босанскохерцеговачким песмама, а и у српскохрватској епизи уопште, а које сусрећемо у арбанашким песмама, као: *конак*, *копиљ*, *маштраф*, *цефердар*, *кула*, *дирек*, *цеп*, *селама*, *сокак*, *буљукбаша*, *буљубаша*, *берберин*, *бербер*, *будаал*, *телал*, *јабанџија*, *Алах*, *аманет*, *шехер*, *шућур*, *инат*, *кадија*, итд. — имамо и речи словенског порекла *me gostitë*, *me grabitë*, *me koritë*, *me kobitë* и сл. За извесне словенске речи се запажа проширена појава метатезе, или се чува старије стање српскохрватског језика. Напр. *probatin*, *probja*, *krešnik*, *kreshnik*, *kralj*, *Krešto*, *baltë* (*благо*), *treg* (*трз*), где имамо уместо некадашњег полугласа у слов. говорима, садашњи пун вокал у арбанашком језику (*тр'г*), или губљење звучности, као *Туна* (Од Дунав), *Qefenak* (Од Чеиванага) и сл. Арбанашке крајишничке песме у много већој мери него друге епске песме на овом језику (*kang trimnije*) показују богатство изражајних језичких и стилских особина и могућности. У том погледу крајишничка епика, такође, представља изузетну појаву народне поезије Арбанаса. Да размотримо неке од ових особина, јер и оне показују одређену сличност са српскохрватским, пре свега муслиманским крајишничким песмама.

Епитет је честа стилска фигура арбанашке епике о Крајишницима. Тако се као стални епитет сусреће именица *соко*,

* Израчунали смо да само у песмама „*Visaret e kombit*” (Народно благо) има 300 таквих речи.

уз име *Халил* (Соколе Халили). Поред парова синонима („*Sh-nosh e mirë kanë kthye në Jutbinë*, Добро и здраво су се вратили у Удбину, *KPL*, стр. 152) плеоназама и таутологије (*Kanë nisë kangën e këndojnë*). Почели су песму и певају, *KPL* 39,365), понављања целих израза, посебну пажњу привлачи *словенска антитеза*:

„Цареви момци, где, шта су рекли:
 Каква је то грмљавина што грми?
 Да нису топови у Краљевини?
 Богом се цар заклео:
 „Нису то грмљавине са море,
 Нити је јака борбе у Краљевини,
 Него долазе Мујо и Халил” (*KPL*, 41,63)

У арбанашкој епици, истина рудиметарно, слично ускок-ким, хајдучким или крајишничким песмама краткога типа, су-срећемо *двостраност радње*:

„Вила нестале и попе се на планину,
 Момче нестале и спусти се у поље.” (*KPL*, 41,63)

„Горе јесте једна жива стена,
 Доле јесте голи камењар” (*VK*, II, 1,106).

Сусрећемо и поребење, обично у једном стиху (Велика прашина, као облак, беше се подигла, *KPL*, 40,4), хиперболу, која је разумљива за народно стваралаштво уопште. У арбанашким крајишничким песмама јунаци поседују натприродну снагу. Берџ Елез Алија, тако, баца *топузину* у вис, да се она након пада зарила *дванаест аршина* у земљу. Када је добио снагу од вила, Мујо подиже камен од хиљаду ока (*KPL*, 34,80). У хиперболе се може рачунати и снага коју поседују деца. Тако Мујов син Омер већ од седам година има све врлине одраслог Крајишника (*KPL*, 43).

Описи јунака, девојачке лепоте, мегдана, батака, сусрећу се и у арбанашкој епици, иако не у онако развијеном облику као у муслиманској крајишничкој епици (о чему сведочи и дужина арбанашких песама), али треба указати и на једну специфичност арбанашке крајишничке епике: у њој има доста описа природе — зиме, пролећа, јутра и сл. што је свакако одсликано из горштакког живота и планинских пејсажа северне Албаније. Да наведемо неки пример:

„Зашло је сунце за планинске врхове,
 Засијао је месец иза шуме” (*KPL*, 36,474).

Или, овај приказ зиме, који даје реалистичку слику живота у планинама:

„Велики је снег пао,
Само се крстови виде од четинара,
Одјекују долови од усова,
Стигле су девојке са стадом до реке,
Стале су девојке да траже изворе,
Затекле су све изворе залеђене.” (KPL, 37,12).

Као и у српскохрватским крајишничким песмама, тако и у арбанашкој крајишничкој епизи, *јунаци говоре с коњима*: *Турски је богу повикао* (KPL, 43,482), где је још занимљиво да се јунак с коњем разговара турски. У песми *Сестра Аге Асанаге постала кукавица*, сестра Асанагина говори с *медведом, дивљом звери и гавраном* — али, људским гласом. Од симбола, видели смо, јавља се кукавица, која *пада на гроб и кука* (KPL, 58,100), а негде је кукавица *црвена* (KPL, 57).

Иако ређе, у арбанашким песмама се сусреће *хумор*. Тако у песми *Женидба старца Гефанаге* (KPL, стр. 276) имамо комичних сцена са Зуком, Халилом и Мујом, који треба да поврате девојку старцу Гефанаги, и то за триста дуката, али, наравно, девојку отимају за себе.

Хумора има и у опису девојке, која се жали мајци:

„Чудо ме велико, мајко, снашло,
Много ми се тело гоји,
Много ми прса расту,
За удају сам стасала,
Више не могу да чекам без мужа...” (KPL, 54, 11)

што је за патријархалну арбанашку средину, заиста, доста необично сусрести у песми.

Као и у муслиманским песмама о Крајишницима у нас, тако и у арбанашким песмама број ага на Удбини је увек *тридесет*, ма да су чести и бројеви три, триста, као и седам.

Слично муслиманским крајишничким песмама и у арбанашкој епизи о Крајишницима имамо типизиран почетак. Песма обично почиње *раним устајањем јунака*, окупљањем тридесет ага, изласком тридесет девојака, уз претходну евокацију Бога, која је, такође, типизирана:

„Срећни смо с тобом, мили Боже,
Нисмо били, а Бог нас је дао”... или:

„Срећни смо мили, боже,
Шта учини Арнаут Османе...” итд.

И завршетак крајишничких песама је донекле устаљен: Песма се обично завршава свадбом, *зијафетом* (веселем), повратком у Удбину, а, понегде, певач истиче:

„Тамо нисам био,
Тако сам чуо, тако су ми рекли,
Јер, су то старинске приче,
Нама Бог нека помогне...” (KPL, 48, стр. 185)

Иако се две врсте арбанашких епских песама, и то јуначких (канг тримније) и крајишничких (канг крешнике) у *осноби разликују*, међу њима се запажа узајамни утицај. Арбанашке јуначке песме, и то чак и оне из најновијег доба, (рецимо партизанске⁴², налазе се под утицајем крајишничке епике и њених особина, али је, зато, и крајишничка епика претрпела утицај других арбанашких епских песама.

Једна од најзначајнијих особина арбанашких песама о Крајишницима је *римовање*, које се овде запажа под утицајем осмерачких арбанашких песама; канг тримније (*kangë trimnije*), јер је римовање особина арбанашке народне поезије, како епске, тако и још више лирске народне песме. Тако и у арбанашкој крајишничкој епици сусрећемо стихове, који се римују:

„*Njaty rueni se lodroni*
Njaty kangën mos e këndon
Kini meni e mos pushoni” (Тамо се чувајте, не играјте, тамо песме не певајте /Чувајте се, не одмарајте се,) KPL, 35,22) или:

„*Shum denam Krajli kish ba,*
Gjiith miletin bashkue t'a ka” (Велику казну Краљ је увео /Сав народ је окупио), VK, II, 21,13).

Навели смо и арбанашке стихове да би се видело римовање арб. речи: *lodroni-këndon-pushoni*, или: *ба-ка*, што је честа појава и у другим арбанашким песмама, као и у крајишничким.

Већ смо више пута истицали да је арбанашка крајишничка епика испевана у десетерцу (у рецитовану и казивану може се догодити да имамо: 9-10, или, чак, 8-7 стихова), који је развио и неке посебне особине. Арбанашки десетерац се, као и српскохрватски дели на два дела: обично је цезура после четвртог слога, што се може видети из примера:

Zana jemi, // Mujo, tuj shetitë (KPL, 34,36)
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Kenkan çue // e janë shtrengue (KPL, 38,41)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Под утицајем десетерца настају и извесне гласовне промене, које утичу и на природу арбанашког гласовног система: тако, да би се добио десетерац, арбанашки певач претвара полуглас, мукло *e/ë* у пун вокал — *e*. На пример: *pevetë od pëvetë, këndon od këndon, sote sotë, dhane od dhanë, mjesnate od mjesnatë, shume od shumë* (Примери из VK, II).

Као и у муслиманским крајишничким и другим српскохрватским песмама, тако и арбанашки певач, да би добио десетерац уноси узречице, као што су: *ej, mori, o, tha* (каже, рече, вели) *kqyr* (гле) итд.*

На тај начин смо указали на неке од особина арбанашке крајишке епике, које се могу посматрати у поређењу са истим или сличним особинама муслиманских јуначких песама о Крајишницима, а и читавом српскохрватском поезијом, али и на неке од особености арбанашке епике о Крајишницима, које одржавају специфичне особине арбанашког начина живота и гледања, као и менталитет и дух североарбанашких племена и становиштва.

6.

Утврђивањем оних карактеристичних обележја арбанашке крајишничке епике, којима она показује сродност, подударност и сличност са босанскохерцеговачком муслиманском јуначком поезијом о Турцима Крајишницима, као и особености, које представљају одраз историјских, а и специфичних социјално-културних услова живота североарбанашких племена, можемо одређеније говорити и о могућностима, начину, путевима и сл. којима је дошло до узајамне везе и утицаја ове две епике.

И раније је било различитих гледања и тумачења узајамних веза и сличности између српскохрватске и арбанашке епике поезије. Да наведемо нека.

* С. Скенди сматра да су, попут арбанашких и црногорске песме развиле сличну особину тј. уношење *e* ради десетерца, и наводи стихове из С. Милутиновића:

„А самсобом те *e* беседио,

И ш њима *e* Хрњовина Мујо,

А с Мујоме Гојени Халиле” (С. Милутиновић, Певанија, стр. 48)⁴¹

Међутим, овде је реч једино о ортографији, јер *e* код Милутиновића има вредност *je*, а *није* никакав уметак, попут додатка у арбанашким песмама, ради десетерца.

Када је у Сарајеву објавио збирку арбанашких јуначких песама о новијим догађајима (*канг тримније*), Винћенц Пренуши пише у предговору:

„По нашем мишљењу арбанашки народ нема епске поезије: неке рапсодије и песме, као, рецимо, песме о Муји и Халилу, песме Халила Гарије, песме Скадарске тврђаве итд. су, изгледа, преведене са словенског, што нам доказује начин певања и речник који није арбанашки, и што све ове рапсодије, које смо сазнали од народа постоје већ у народној књижевности Срба и Хрвата“ (*V. Prenushi, Kangë popullore gegnishte, (Гегиске народне песме)*, Сарајево, 1911, IX).

Бира Трухелка, који је 1905. године објавио збирку народних арбанашких прича (*„Арнаутске приче“*, Сарајево, 1905) и тиме испољио интересовање за арбанашку традицију, нешто касније пише и следеће:

„Није ни чудо да су ови наши босански мотиви (тј. песме о Березезу и Муји), а с њим и многи други, прешли међу Арнауће, када се зна да су Арнаути, не само као војници, него и као бузације, халвадије и казаси често долазили у Босну и тамо се бавили дуље времена, па су на повратку, поред своје зараде, понијели и по који мотив наше народне пјесме и приче.“ (Архив за арбанашку старину језик и етнологију, I, Београд, 1923, стр. 230).

Видели смо да је и Т. Борбевих у своме сакупљачком раду, успео да прибележи доста арбанашких песама о Крајишницима, и да је запазио сличност ових песама са српскохрватским⁴³, а слично мисле и они сарадници, који су у часопису *Прилози проучавању народне поезије* објавили извештаје или прилоге о арбанашким народним песмама. Да су ове арбанашке песме српског, односно српскохрватског порекла сматрали су и М. Ламберц, А. Шмаус, М. Мурко.

Неки арбанашки истраживачи, као што су приређивачи арбанашког зборника народних песама *Visaret e kombit* (Народно благо, 1937—1939), такође су запазили сличности, које постоје између арбанашке и српскохрватске епике. Међутим, они сматрају да те сличности немају никаквог значаја:

„Дух песама је — пишу редактори Бернард Паљаж и Донат Курти — чисто арбанашки, јер јасно испољава све особине Арбанаса и само Арбанаса: Бесу вила и јунака, мушкост и јунаштво њихово држање према непријатељу, Словенима; веровања нашег народа, обичаја, пријатељство, љубав и поштовање у породици, јунаштво и част жена и др., изражавају се у песмама живо и то представља различите боје, којима гсвачи наших планина износе лик хероја у сукобима.“ (*Visaret e kombit*, II, стр. XI)

Остали арбанашки истраживачи, који су се бавили овим питањима, усвајају српскохрватски утицај, али сматрају да су арбанашке песме до те мере измењене да представљају посебну песничку појаву. (Е. Чабеј, Е. Колићи).⁴⁴

И у своме раду »*Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*«, Арбанас Ставро Скенди (живи у САД-у), посвећује један одељак своје књиге песмама о Мују и Халилу у арбанашкој народној епизи. (глава VII и VIII, стр. 42-99) Поред неких заједничких елемената са босанскохерцеговачком епиком, С. Скенди утврђује и чисто арбанашке особине у овој поезији, као што су: улога части, племенски обичаји, беса, дочекивање госта, поштовање противника и човечан однос према њему.⁴⁵

Основу за С. Скендијеве закључке о времену када је дошло до везе и утицаја српскохрватских песама о Мују и Халилу на арбанашку епiku о истим јунацима, представљају А. Шмаусова истраживања у Санцаку и на Косову, објављена у часопису *Прилози проучавању народне поезије*.⁴⁶

С. Скенди, наиме, пише:

„Српски утицај на албански циклус Муја и Халила није био вршен директно већ преко варијаната које су се јављале у местима где су заједно живели људи, који су говорили и албански и српски, као, на пример, у Санцаку и Метохији.“⁴⁷

А. Шмаус доводи утицај босанскохерцеговачке муслиманске епике на арбанашку у везу са досељавањем Арбанаса на Косово и Метохију и даље у Санцак, где су се вршили узајамни утицаји и мешања, и сматра да је то појава новијег датума:

„Већ данас изгледа сигурно да се тај почетак (тј. почетак процеса односа — ЦМ) не сме помакнути у одвећ далеку прошлост“. (Прилози проучавању народне поезије, V, св. 2, стр. 274).

М. Мурко је, такође, запазио велику сличност неких арбанашких песама, са песмама српскохрватске епике, коју он овако објашњава:

„Живахне племенске и суседне везе Црногораца са сјеверним католичким Албанцима објашњавају велику раширеност српскохрватских епских пјесама у Албанији“ (М. Murko, *Tragom srpskohrvatske narodne epike*, II, 1951, стр. 489).

Појава арбанашких збирки народних песама је, дакле, пружила несумњиве могућности да се утврде особености ове поезије и многе сродности и подударности са суседном јужнословенском, посебно српскохрватском епиком.

Стога, у садашњој фази када су истраживања муслиманске епске поезије, а посебно крајишничке, указале на одређене историјске околности у којима је та епика стварана на српскохрватском језику, када нам део историјске грађе и података омогућује да идентификујемо многе јунаке ове епике, као историјске личности, и арбанашка крајишничка епика нам у многоме постаје јаснија и приступачнија. Зато ћемо указати и на извесне историјске, социјалне, културне и др. околности, које би нам могле ближе одредити путеве, а и време, када су односи између босанскохерцеговачких Муслимана и Арбанаса били тако интензивни и повољни, да су могли омогућити узајамне утицаје и везе и у погледу неговања песничке епске традиције о истим јунацима и истим или сличним догађајима и песничким мотивима.

Укратко, требало би ближе одредити *када* и *како* је дошло до стварања у арбанашкој традицији епике о јунацима, које смо ми у муслиманској народној поезији издвојили као песме о Турцима Крајишницима, односно засебан круг песама, крајишничке босанско-херцеговачке муслиманске песме, или у — крајишничку епику.

6.

Да наведемо неке од околности, које су свакако имале утицаја на појаву арбанашких песама о Крајишницима и догађајима, које сусрећемо и у муслиманској босанскохерцеговачкој крајишничкој епској поезији, иако, видели смо, и са доста специфичних и локално обојених арбанашких особина.

ВОЈСКА. О везама између Арбанаса и Босанаца и Херцеговаца у дубљој прошлости, пре доласка Турака, немамо нарочито много. За време Турака, међутим, дошло је до јачих додира, веза и узајамних односа, у оквиру турског царства, између Босне и Херцеговине и Албаније. О Арбанасима, слично као и о Босанцима и Херцеговцима, имамо помена да су турској империји дали низ истакнутих државника и војсковођа.⁴⁵ Турске паше и везири с надимком Арнаут, помињу се и у пограничним санџацима према хришћанској страни. По В. Чубриловићу један део муслиманског племства на Крајини је пореклом из различитих крајева турског царства,⁴⁶ а за Бадњевића (Бадњаковиће),* такође, сматра да су Арбанаси.

Већ смо видели да се као капетани Крупе помињу Арнаутовићи (Крупа-Арнаутовићи), чије би презиме могло да указује и на њихово порекло.

* Сусрећемо их као заповеднике првих турских посада у XVII в.

Као што босанске паше одлазе у Албанију да угушују побуну, тако и арбанашка војска долази у помоћ Босанцима и Херцеговцима. Године 1694. прискочио је Сулејман паши Благајцу Мехмед паша Корча, са својим *арнаутским хришћанима* да освоји тврђаву Габелу крај Новог.⁵⁰

У *Споменицама Хрватске Крајине*, Р. Лопашећ налазимо помена о Арбанасима или мартолозима,* из 1600. године, који су у околини Сења опустошили село Леденице, и да се, чак, Јосип Рабата оптужује да је изгубио главу што је завадио арбанашке мартолозе и Влахе (*Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 273, 273, 276, 303).

Муслиманске песме са Крајине су, као што је познато, прославили и Арнаут Османа, чије име би, такође, могло да говори и о његовом пореклу. Поред њега и других помена Арбанаса („љута Арнаута” и сл.) у Хермановој песми *Осман-без Осјечки и Павловић Лука* (X, III, 8) имамо стихове:

До њих сию Пећки Хасан-ага,
Од Пећи града царевога” (Нав. песма, стих: 573).

Свакако су и административне везе између Босне и Албаније, нарочито између скадарског санџака и босанског пашалука (У XVI веку је један део Косова и Метохије такође припадао босанском пашалуку)⁵¹ имале значаја за стварање тешких узајамних веза и утицаја.

Из архива шеријатских судова у Елбасану и Берату, који су недавно објављени, а припадају првој половини XVII века, имамо занимљив увод, који показује да је Босна у административном погледу служила као узор за ове крајеве. Тако се на почетку архива налазе преписи неколико закона из Босне, као што су: закон о чивчијама, закон о таксама на имовину, финансијски закон и сл.⁵²

САОБРАЋАЈНЕ И ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ. У доба Турака неки од средњовековних путева, који су спајали Приморје с унутрашњошћу Балкана, преко севера Албаније, и даље задржавају свој значај. Само, наравно, сада главни правци воде ка Цариграду, односно тзв. *босанском путу*, који уздужним правцем север-југ, спаја делове турског царства на Балкану. (Овај пут је описао Курипечич у своме *Itinerariumu ...*)⁵³ Стари средњовековни пут *Via de Zenta*, који је полазио са арбанашког и црногорског Приморја (Драч, Котор, Будва) једним краком је избијао на лимску долину и Пећ, односно преко Будимље и Бихора на Рашку, и другим, који је водио јужно, преко

* *Albanessi osia Martolozzi.*

Белог Дрима на Везиров мост, а одатле избијао на призренску равницу. Оба ова крака су излазила на исто тако стару саобраћајницу *Via de Bossina* (сада босански пут), који је спајао Босну, преко Скопља са Солуном и Цариградом.

Цариград је имао везу са арбанашким приморјем и преко старог римског пута *Via Egnatia*, који је полазио из Драча па преко Елбасана, Охрида, Ресна, Битоља и Солуна водио на Цариград, повезујући га са Јадранским морем. Овај пут је и под Турцима задржао свој трговачки и војнички значај.

Као важан центар и спојница Босне и северне Албаније, преко Косова и Метохије и Санџака, треба истаћи *Пећ*, која је, такође, била значајно трговачко средиште на путу за Солун и Цариград. Као житница, Пећ је била главни извор снабдевања северне Албаније, Плава, Гусиња и околних арбанашких племена, нарочито Климента (Келменда). Пећ је и у административном погледу имала значаја за управљање северном Албанијом, јер су све до 1830. године, пећки бегови управљали највећим делом Горње Албаније све до планине Гаши и Краснићи, и реке Фонде, и Мирдитима. У административном погледу пећким управљачима* су били потчињени градови Баковица, Плав, Гусиње, Рожај, а и Ругово и др.

Са арбанашким приморјем Пећ је била повезана и путем, који је Karl Steinmetz назвао *најкраћим путем* који је водио за Косово и Метохију. То је тзв. *Пећко ждрело*, *Сафа Рејџ*, преко Проклетија, којим се брђани и сада служе.⁵⁴

На свим овим путевима, као и кроз Босну и Херцеговину, изграђени су, у доба Турака, многи ханови и караван-сараји, који су помагали да се поред трговине и привредних веза омогуће и различити културни утицаји, мешање и узајамне везе.

У своме раду *Ханови и караван-сараји у Босни и Херцеговини (Сарајево)*, (1957) Хамдија Крешевљаковић указује да су у босанскохерцеговачким хановима и караван-сарајима боравили трговци из Албаније по месец и више дана, а странци су, такође, држали и многе занатлијске радње у њима.⁵⁵

Из већ поменутих докумената елбасанског и бератског архива дознајемо да су у XVII веку цветали многи занати, од којих налазимо трагове и по Босни и Херцеговини.⁵⁶ Елбасански трг је, иначе од почетка XVII века значајно увозно и извозно средиште.

* Као јак муслимански центар, Пећ је била значајно средиште за ширење муслиманства међу католичким северноарбанашким племенима. Процес исламизације ових крајева Албаније траје све до XX века. Тако су пећки бегови одлазили о муслиманским празницима у католичка подручја Краснића и Гаши и јавно клањали како би тај процес непрекидно одржавали.

У Босни имамо исто тако доста ових занатлија из Албаније. Њихов долазак је запажен све до најновијих времена. То су бозације, салебције, али и терзије, златари, кујунџије, Бугумџије, а и арбанашка роба, као и оружје, *скадарски везови* и сл. све је било познато у Босни и Херцеговини у доба Турака.

Арбанашки трговци су, долазећи послом у Босну и Херцеговину, допирали, понекада, далеко на север, задржавајући се и за стално у појединим крајевима, и стварајући своја насеља. (Тако је у Бијељини настала Арнаут-махала, засеок Арнаути у околини маглајској и сл.)*

У привредне везе Албаније и Босне под Турцима, а и касније, треба свакако убројати и кретање сточара из северне Албаније, који су долазили преко Плава и Гусиња, а затим Бихора на равнице Пештера да би прехранили стоку, и том приликом долазили у додир са месним муслиманским живљем, као и Муслиманима из Босне и Херцеговине. Све је ово било пропраћено и миграцијама у истом правцу тј. на Косову и Метохију, као и Санџак. На крају, за појаву арбанашких песама о Крајишницима, свакако су постојали и племенско-патријархални услови, који су погодни за неговање епске поезије. Познавалац племенског живота северних Арбанаса, M. Suffly, пише:

„Турци истријебише мале династе, кад филетичком смрћу умиру древни градови — тада удара час пастирског катуна, крцата баштавским јединицама прадоба, оружана праћком, палицом и отровном стрјелом; бремена пранагоном самоодржања: крвном осветом, бесом и побратимством. И по трећи пут прекрива се тле Албаније моћним племенским творбама, које трају и до данас.”⁵⁷

Општа је појава да село у доба Турака, у освојеним балканским земљама свуда постаје затворено, повлачи се у себе и згушњује.

„Задружни се живот — пише Ф. Шишић — још бујније развио, јер је народ одбране ради волео да живи у већим скупинама, а и због лакшег плаћања пореза, будући да се тај одмеравао по отњишту тј. без обзира на број укућана.”⁵⁸

Та чињеница да је северна Албанија имала под Турцима веома снажан патријархални живот по селима и по брдима, може да пружи објашњење да су Арбанаси, иако нису имали онакву атмосферу, у којој се, свакако, развијала муслиманска

* А у Великом Снегову, као што смо већ навели, живе Муслимани презименом Арнаут.

епика у Босни и Херцеговини, својим племенским и патријархалним животом, обезбеђивала услове за неговање различитих облика народне традиције, па и епског певања.

Иако је муслиманство било заједничка идеологија свих народа, који су прихватили ислам и борили се за границе турског царства, ипак, треба указати на чињеницу да антагонизам између Арбанаса муслимана и хришћанског дела арбанашког становништва није био онакав, какав се могао запазити у другим крајевима, као у Босни и Херцеговини, на пример. По *Е. Koliqi*-ју (Колићи), чак, нема земље у којој је толеранција између ове две религије већа, него што је то случај са Арбанасима.⁵⁹ Из архиве већ поменутог шеријатског суда у Берату, из XVII века, види се да имамо честе случајеве брака између муслимана и хришћанке.⁶⁰

И фра Ловро Михачевић, који је провео преко десет година као свештеник у Албанији, у свом делу *По Албанији* (*Загреб*, 1911), даје низ примера да се муслимани и хришћани у северној Албанији добро слажу, међусобно жене и удају, а наводи и случајеве да је из исте куће један брат муслиман, а други католик. Сем тога, и хришћани су, исто као и муслимани, учествовали у турској војсци, и на разне начине долазили у додир са Босном и Херцеговином одржавајући усто и привредне и друге везе, исто као и муслимани. (Већ смо поменули турску војску састављену од „арнаутских хришћана“, занатлије, међу којима су златари — католици и сл.)

Овакав однос муслимана и хришћана у северној Албанији најбоље се види и у неговању крајишничке епике, коју подједнако негују како припадници једне, тако и друге религије. (Чак, песме су, истакли смо, прикупљене у већини од католичких певача.) А све је то утицало да се верски, или протурски карактер као антагонизам између хришћана и *Турака* измени, те смо у овој епици добили сукоб Арбанаса тј. Крајишника против Словена (краљева, банова, или једноставно: Шка, Шкје). Исто као и у муслиманским босанскохерцеговачким песмама не сусрећемо ни у арбанашким крајишничким песмама изразиту религиозну боју, сем општих инвокација Богу, на почетку песме, или општих израза, клетви итд. као: *Убио те Бог, божја беса* и сл., који су у већини из хришћанске средине.

Када говоримо о времену за које би се могло претпоставити да је дошло до таквих односа између босанскохерцеговачких Муслимана и североарбанашких горштака, у којем је и настала арбанашка крајишничка епика, потребно је да се осврнемо на досадашње хипотезе. Ми, заправо, имамо само претпоставку А. Шмауса, коју је С. Скенди, потом, у целости прихватио. Видели смо да је А. Шмаус, проучавајући народну песму Санцака, дошло до закључка да је овај крај (који је, иначе, нај-

дуже остао под Турцима) био пресудан у стварању арбанашких крајишничких песама А. Шмаус је овде затекао певаче на оба језика, а долазак сточара и привредне везе, као и накнадне миграције Арбанаса према Косову и Метохији и Санцаку, створили су, по А. Шмаусу, повољне услове да и Арбанаси прихвате песме које су се већ певале међу босанскохерцеговачким Муслиманима. По А. Шмаусу, ово је скорашња појава, те се и С. Скенди слаже да би то могао бити XVIII век.⁶¹

Значај Санцака свакако је велики, када се ради о свестраним узајамним везама и односима Босанаца и Херцеговаца са Арбанасима, како у доба Турака, тако и касније. Овде су и други истраживачи народне песме (М. Мурко, М. Пари) наишли на певаче *билингвисте*, који су певали исте песме на оба језика: српскохрватском и арбанашком. На тај начин се формирало схватање да је Санцак, уствари, нека врста радионице за преобраћање муслиманских крајишничких песама у арбанашке и за њихово даље ширење у северну Албанију.

Међутим, дубља анализа историјске основице крајишничких песама, ближе одређивање догађаја и јунака који су у њој опевани, може да послужи и као основица за ближе одређивање и времена када је могло да дође до стварања и арбанашких крајишничких песама.

Има неколико разлога због којих у арбанашким крајишничким песмама треба тражити старије стање крајишничке епике на српскохрватском језику. То су:

а) Облик ових песама, који је кратак и динамичан, те не подсећа на песме које су бележене, истина касније, у Санцаку, или пак, које сусрећемо у муслиманским зборницима Хермановим и *Матице хрватске*. По своме облику, управо дужини, види смо, арбанашке крајишничке песме имају највише сличности са песмама Ерлангенског рукописа, као и ускочким и хајдучким. Све ово повезано, уједно говори да је првобитна крајишничка песма била кратка, попут хришћанске, односно муслиманске, какву сусрећемо код херцеговачких (а и црногорских, односно граничних певача — В. Врчевић) певача. Арбанашке крајишничке песме, дакле, представљају старије, архаично стање крајишничке епике уопште.

б) У овим песмама су извршене неке битне измене. На првом месту измењен је *карактер сукоба* у крајишничким песмама, као и унесени специфични слојеви арбанашког живота, што се не би могло урадити да су ове песме по постојању новијег датума и из Санцака. За све ове промене, поред реалних историјских сукоба (XVII и XVIII век, по Томићу) био је потребан временски дужи живот ових песама у арбанашкој средини.

ц) У арбанашким крајишничким песмама се добро чува традиција о Мују и Халилу, и другим истакнутим Крајишници-

ма, али нема помена о Мустајбегу Личком, који је у муслиманским босанскохерцеговачким песмама једно исто тако истакнута личност. Видели смо да је Мустајбегова смрт дошла нешто пре карловачког мира (1699), након којег је дошло до повлачења Турака, до престанка Крајине, а, свакако, и војног повлачења са утврбења, где су, видели смо, служили и странци, међу којима и Арбанаси.

Претпоставка да је до преношења и стварања крајишничких песама на арбанашком језику дошло у исто време када је она стварана и на српскохрватском језику, има доста реалног оправдања. Учешће Арбанаса у пограничним утврбењима на Крајини, као и њихово стално присуство у различитим приликама и на различите начине у Босни и Херцеговини, током турског периода, а следствено томе и у XVII веку, већ запажене привредне, трговачке а и административне и културне везе, све су то били услови да се песма, легенда, као и слава Крајишника пренесе и међу Арбанасе. Тешко да се могу наћи сигурни подаци о билингвистима, који су певали на оба језика, као што је случај са певачима из Санцака, али, ако се свему дода и могућност да се и у посадама, или, пак, гдје је било заједно Арбанаса и босанскохерцеговачких Муслимана, у војсци или на састајалиштима (ханови, кафане, верски празници и др.) певало, онда се могло претпоставити да је арбанашки певач, такође, прихватио и преносио и песме о Крајишницима. За сада, истина, немамо других доказа сем песама, података, да се у четама и војним посадама, као и другде, где је могло бити муслимана из различитих крајева, певало⁶², као и доцније појаве певања на оба језика, што су запазили и истраживачи традиције у Санцаку.

д) Појава јунака старијих муслиманских песама, као што су песме о Берзелез Алији, као и песме о Краљевићу Марку, потврђују да је утицај и заједничких песама, мотива и јунака у арбанашкој и српскохрватској епизи било и раније, дакле, пре песама о Крајишницима. Арбанашке песме, испеване у десетерцу, о Берзелез Алији и другима, само потврђују да је до муслиманског утицаја, у погледу епске поезије, могло да дође и раније пре појаве песама о Муји и Халилу и другим Крајишницима.

е) Чини нам се да је претпоставка о томе да је до преношења традиције, било у облику легенде, песме, казивања о јуначким подвизима на Крајини, међу Арбанасима, било у исто оно време када се традиција, песма и сл. на српскохрватском језику већ стварала. Догабаји, који су опевани у муслиманској босанскохерцеговачкој и арбанашкој крајишничкој епизи, припадају, углавном, седамнаестом веку. Ми, истина, немамо сигурних доказа да се у исто то време стварала и песма о догабајима и јунацима, опеваним у песми али полазимо од такве

претпоставке, када је реч о свим песмама овог периода (било ускочким, хајдучким или крајишничким)*.

Бележења ових песама у Ерлангенском рукопису представљају најстарије сведочанство, које би, приближно, могло да нам пружи слику муслиманске јуначке народне песме, негде на средини између седамнаестог и османаестог века. Арбанашка крајишничка епика, управо, има највише сличности са овим сведочанством. Стога се време, када је арбанашка епика о Крајишницима настајала, може тражити у исто ово доба. Историјских, друштвених, привредних и културних услова за узајамне додире и утицаје у овом периоду, међу Босанцима, Херцеговцима с једне стране, и Арбанасима с друге, било је, видели смо, у знатној мери. Каснији додири, међу којима је и мешање становништва у Санџаку, само могло да обнови или утврди већ од раније успостављени утицај и однос у погледу народне традиције и посебно народне песме о Крајишницима. Миграциона кретања,** мешања становништва на Косову и Метохији, у Санџаку, Црној Гори и Македонији, где је и код словенског становништва била јака песничка епска десетерачка традиција, само је представљало повољне услове да се једном прихваћена епика о Крајишницима, још из времена турског периода, нарочито седамнаестог века (када је интензитет сукоба са хришћанима био изразито јак) негује, очува и у потпуности прихвати као саставни део целокупне традиције једног народа.

* И пример са Малкочићем, о коме су певале песме за живота, као и други примери, говоре у прилог такве претпоставке.

** Иако су се она кретала од северне Албаније према Санџаку, Косову и Метохији и др.

Н А П О М Е Н Е

¹ Вукоџа преписка, I, Београд 1907, стр. 378. Писмо 212.

² Исто, Уп. Душан Недељковић, *Вук и народно стваралаштво у културној револуцији нашег доба*, Београд 1975. и литературу у њој.

³ Вукова преписка, I, стр. 378. Вуково писмо 212.

⁴ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XIII, св. 1-2, Београд 1933, стр. 31.

⁵ Око 30 радова различитог карактера: извештаја, обавештења или компаративних радова о узајамним односима српскохрватско-арбанашке народне песме и традиције.

⁶ *Kangë popullore të Kosova-Metohis, Blendi I, Prishtinë* 1952.

⁷ *Këngë popullore legjendare, Tiranë* 1957.

⁸ Zbirka Antona Cete, sa Filozofskog fakulteta u Prištini, bivši Arhiv Albanološkog instituta i sadašnji Albanološki institut, Etnografski institut SANU itd.

⁹ Имена узета из „*Visaret e kombit*” (Народно благо, 1937-39) и *Këngë popullore legjendare*, Tiranë, 1957,

¹⁰ M. Lambertz, *Disa të dhëna gjeografike në lidhje me ciklin e Muji i Halilu* (Nekoliko geografskih podataka u vezi sa ciklusom o Muji i Halilu), Buletin për shkencat shoqërore, sv. 2, Tiranë 1955, стр. 63.

¹¹ Јово Вукмановић, *Народни музички инструменти Арбанаса у Црногорском Приморју*, Рад VII Конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960. године, Охрид 1964, стр. 297-300.

¹² *Këngë popullore legjendare*, стр. 155.

¹³ Ручкописна збирка А. Чете.

¹⁴ *KPL (Këngë popullore legjendare)*, (стр. 286. и наведене варијанте).

¹⁵ *KPL*, стр. 200 и наведене варијанте.

¹⁶ *KPL*, стр. 241. и наведене варијанте, и *KPCXKM*, I, стр. 112.

¹⁷ *KPL*, стр. 276.

¹⁸ Вук, 756, (рук.), III, 83; Божишић, 11; Босанска вила, XII, стр. 124, вила (Новаковићева), II, стр. 699, бр. 53; Јавор, 1878. стр. 1319, год. 1868. стр. 413 (По регистру пок. Б. Крстића).

¹⁹ *KPL*, стр. 224. и нав. варијанте, као и *KPSHKM (Kosovë-Metohi)*, стр. 127, 144.

²⁰ *Visaret e kombit*, II, стр. 203.

²¹ *KPL*, песма 44. стр. 224.

²² *KPL*, песма 36. стр. 140.

²³ *KPL*, песма 58. стр. 296.

²⁴ *KPL*, песма 41. стр. 197.

²⁵ *KPL*, песма 39. стр. 176.

²⁶ *KPL*, песма 34, стр. 127.

²⁷ *KPL*, песма 22, стр. 77.

²⁸ *KPL*, песма 48, стр. 241.

²⁹ *VK*, II, стр. 108.

³⁰ *KPL*, стр. 99.

³¹ *KPL*, песма 31, стр. 111.

³² Ј. Томић, *Ко је Бемо Брђанин?*, Београд 1901, стр. 21. (Сепарат) Исти, *Историја у наредним еписким песмама о Марку Краљевићу. Песме о Муси Кесеџији и Бему Брђанину*, Београд 1909, стр. 170-177.

³³ *E. Çabej, Duket dhe Zakone Shqyptarëve, Illyria*, I, 1935 (Бр. 34), с.4.

³⁴ Јиричак-Радоњић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, стр. 43.

³⁵ *KPL*, стр. 155, напомене.

³⁶ *KPL*, стр. 235.

³⁷ *KPL*, стр. 273.

³⁸ *KPL*, песма 45.

³⁹ Д. Мићовић, *Арбанашке песме с мотивом узивања*. Рад Конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину, Београд, 1960, стр. 191-194.

⁴⁰ *E. Çabej, Diana dhe Zana, Hylli i Dritës*, XVIII, 1924, стр. 228.

⁴¹ M. Lambertz, *Die Volksepik der Albaner*. Wis. Zeitschrift der Karl-Marx Universität, Leipzig 1954/55, стр. 40.

- 42 Д. Мишовић, *О неким особинама шиптарске партизанске поезије код нас*. Зборник радова САНУ LXVIII — Етнографски институт, књ. 3.
- 43 Д. Мишовић, *Интересовање српског етнографа Тихомира Борђевића за арбанашку народну поезију*, Албаноолошка истраживања, бр. 1, Приштина, Филозофски факултет у Приштини, 1962, стр. 249.
- 44 Ernesto Koligi, *Poesia popolare albanese, Firenze 1957*, стр. 12-12.
- 45 S. Skendi, *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*, стр. 137-141.
- 46 *Белешке из Санџака (I)*, Прилози пнп, V, св. 2, стр. 276-277.
- 47 С. Скенди, *нав. дело*, стр. 116.
- 48 *Поглед у нашу прошлост: Дубровник, Задар, Котор, Београд*, 1957. Прилог 154 (Документациона грађа).
- 49 В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства*. Југословенски историјски часопис, I, св. 1-4, Београд, 1935, стр. 389.
- 50 Safvetbeg Bašagić-Redžepagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900*, стр. 58.
- 51 Skender Rizaј, *Političko-upravni sistem na Kosovu i Metohiji od XV do XVIII veka*. Albanološka istraživanja, br. 2, Filozofski fakultet, Priština 1965, стр. 300.
- 52 Injac Zamputi, *Bulletin për shkencat shoqnore*, br. 3, Tiranë 1951, стр. 128.
- 53 Бенедикт Куршпечич, *Путопис кроз Босну, Србију и Румелију 1530*. Превео са њемачког и предговор написао Борбе Дејановић, Сарајево 1950, стр. 35.
- 54 K. Steinmetz, *Ein Vorstoss in die Nordalbanieschen Alpen*, Wien-Leipzig 1905 (Patsch, Heft 5). Стр. 5.
- 55 Н. Креšевљаковић, *Нанови и каравансараци у Босни и Херцеговини*, стр. 11, 13.
- 56 Ђорговић, *Напомене о албанским траговима у Херцеговини*, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију, I, стр. 204.
- 57 М. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију, II, стр. 226.
- 58 F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1916, с. 204.
- 59 Ernesto Koligi, *Poesia popolare albanese*, стр. 108..
- 60 *Injac Zamputi*, нав. рад, стр. 128.
- 61 S. Skendi, нав. рад, стр. 31. А. Шмаус, Прилози проучавању народне поезије, V, 2, стр. 274.

ЗАКЉУЧАК

Досадашња истраживања и интересовања за муслиманском јуначком народном песмом, ограничавало се, у већини случајева, на прикупљање и издавању ових песама, ма да је било и спорадичних радова о појединим проблемима ове поезије, нарочито у неким каснијим и савременим истраживањима. Из обимног песничког блага, које је настало у босанско-херцеговачкој муслиманској средини у нас. Посебну пажњу су, у оквиру епског дела муслиманске народне поезије, привлачиле јуначке песме које су опевале Крајишнике. Као што су и објављене збирке народних песама показале, а и друга песничка грађа то потврдила, ове песме представљају најбројнији део муслиманске епике, а, видели смо из анализе, и по многим особинама најзначајнији и најкарактеристичнији део муслиманског епског песништва. Стога смо, као најпогоднији пут да се песме о Крајишницима идентификују и издвоје од осталог епског блага муслиманске народне поезије, изабрали историјски приказ оне стварности, која је према садржају и јунацима који се у њој помињу, дала основни импулс и ушла у реалну потку јуначких народних песама. Крајиште, Крајишник и Крајина се већ од Душановог доба запажају као посебна подручја, на којима постоје посебне обавезе и заповедника и становника.

Пропратили смо померање турско-хришћанске границе, све до појаве првог *босанског крајишта* у XV веку, па до *крајине*, која се успоставила у шеснаестом, а нарочито седамнаестом веку. У овом периоду, када су се на нашим југословенским земљама, одигравали судбоносни догађаји од значаја за многе државе југоисточне Европе, граница, крајина, између турске империје и суседних хришћанских народа и држава, била је судбоносна и по наше народе, који су били разједињени на више страних државних територија. Крајина, како она која је пролазила данашњом Босанском крајином, Ликом а и Славонијом, тако и на страни према Млетачкој Републици, представљала је судбинско поприште међусобних сукоба и свакодневног четовања и немира, пре свега, најближих становника, и оних који су непосредно учествовали у одбрани границе с једне или друге стране. На основу једног дела историјске

грађе и других сачуваних помена може се добити слика о свакодневној стварности на Крајини: робљењу, падању у ропство и откупљивању, преписци заповедника, како босанских са турске стране, тако и хрватских, аустријских, млетачких и др. с хришћанске стране, о разним узајамним односима, затим о мегданима, окршајима, погибијама и сл. Још ближе историјско сдребење ове епике добија се утврђивањем историјских личности опеваних у њој. Заједно са историји познатим представницима ускочке и хајдучке епике, имамо историјских помена о најпознатијим Турцима крајишницима: Муји Хрњици, Мустај-бегу Личком, Алији Бојичићу, Куртићима, Атлагићима, Церићима, Бадњаковићима, Арнаутовићима и сл. што нам све даје несумњиву потврду да се ради о догађајима и јунацима пре свега из шеснаестог и седамнаестог века, управо оног доба, које је и у хришћанској епизи дало богату песничку грађу и песме тзв. ускочког и хајдучког циклуса. По Крајишницима, узимајући у обзир историјски значај ових бранитеља турске Крајине, сматрали смо да је ове епске песме најпогодније назвати — крајишничким. Као што су ускочке и хајдучке песме добиле име по — ускоцима и хајдучима. Бележењем помена, песама и збирки муслиманских јуначких народних песама, уједно смо издвојили и део крајишничке епике (позната грађа је потврђивала да крајишничке песме представљају најобимнији део муслиманског епског песништва), као и мотиве који су се у овој групи песама најчешће појављивали.

Ако се издвоје они слојеви у крајишничкој епизи, који свакако представљају наставак раније традиције епског песништва из круга муслиманских песама о освајању Босне и Херцеговине и афирмације првих босанскохерцеговачких јунака како у турском царству, на султановом двору, и у народној песми, као и слојеви, устаљена места, формуле и др. који се могу протумачити некадашњом хришћанском песничком традицијом или узајамним мешањем и утицајем хришћанске поезије истог или ранијег доба, могу се издвојити извесни мотиви крајишничких песама, који су карактеристични за ову поезију. Посебно смо се осврнули на те мотиве. То су: харање туђих кула, падање у ропство и ослобађање из противничког ропства, откуп, женидбе, мегдани, смрт истакнутих Крајишника, освета погинулог Крајишника итд. Неки елементи, као што су осећање босанскохерцеговачких Муслимана о посебном значају и одговорности за очување турског царства, које сусрећемо и у ранијим муслиманским песмама, запажају се и у крајишничким песмама. Набрајање имена познатих Крајишника, као и навођење њихових карактеристичних особина, места одакле су, положаја и др. такође су значајна особина крајишничке епике, која нам је у многome помогла да се очува успомена на некадашње стварне историјске личности.

Својим даљим животом, неговањем у посебно повољним околностима, муслиманска јуначка поезија о Крајишницима је добијала и значајне уметничке квалитете, одражавајући и друге особености муслиманског дела наших народа, развијајући, захваљујући певачима и околностима под којима су певали ове песме, и нове облике у певању муслиманских јуначких песама. Најстарије стање у погледу облика муслиманске јуначке песме, међу којима и песме о Крајишницима, сусрећемо у Ерлангенском рукопису. Касније босанскохерцеговачке збирке доносе и дужи облик крајишничке муслиманске песме, иако се у Врчевићевој збирци, из Херцеговине налазе, такође, песме кратког, динамичког облика, попут хришћанске ускочке и хајдучке песме. Неке особености, које је развило даље неговање муслиманске јуначке песме о Крајишницима у осамнаестом и деветнаестом веку, ниуколико не могу да измене основни историјски карактер крајишничке епике. Стога подела ових песама само по облику, без узајамне везе са карактеристичним садржајима, мотивима и јунацима, не може да нам пружи јасну слику у погледу ближе класификације ове епике. Специфичне особине једног дела муслиманских јуначких песама, које се односе на облик композициону структуру изграђену певачку технику, могу се наћи и у другим јуначким српскохрватским песмама: ускочким и хајдучким, а и многим муслиманским тзв. јужног херцеговачког типа.

Посебни услови у којима су певачи певали, карактеристичан однос муслиманског становништва, а нарочито феудалног слоја, као и друге посебне околности под којима су певали певачи нама познатих муслиманских песама, указујући да дужина муслиманских јуначких песама не представља и специфичну, посебну епiku, која се може оделити од осталих муслиманских, и српскохрватских јуначких песама. Стога се, сматрамо, упркос веома дугих муслиманских песама, није могао забележити и процес „епизације”, какав је могао да се утврди у народној традицији неких старих народа или народа западног дела Европе.

Најзад, историјска идентификација крајишничке епике поезије босанскохерцеговачких Муслимана, као и анализа њених карактеристичних садржаја, мотива и других особености, омогућује нам да лакше схватимо и појаву арбанашке крајишничке епике у северној Албанији, и међу Албанцима који живе у нашој земљи (На Косову и Метохији, у Црној Гори и Македонији).

С обзиром да су у доба Турака постојали услови за стране интензивне додире између Босне и Херцеговине и Албаније, постојале су све могућности да се традиција о Мују и Халилу као и другим Крајишницима, веома рано, управо у вре-

ме када се и стварала на српскохрватском језику, појави и међу Арбанасима.

Облик арбанашких крајишничких песама, који је сличан краткој и динамичној ускочко-хајдучкој песми, или облику муслиманским јуначких песама из Ерлангенског рукописа, односно јужном, херцеговачком типу крајишничке песме, затим промене карактера сукоба у песмама, многе особености арбанашког начина живота, које су могле ући у песму само након дужег живота у арбанашкој средини, указују на претпоставку да је до стварања арбанашке крајишничке епике дошло веома рано, управо у оно време када се она ствара и у муслиманској средини на српскохрватском језику.

Све су то биле околности, сматрамо, које су заслуживале да крајишничка епика, као значајан песнички феномен муслиманске епике, као и целокупне српскохрватске народне поезије и феномен једног нама суседног народа, буде предмет засебне обраде, што смо покушали да учинимо и у овом раду.

LA POESIE EPIQUE DES KRAICHNIS

R é s u m é

Dans son travail l'auteur considère les chants des kraïchniks (habitants des confins militaires) comme un ensemble à part, dans la structure globale de la création populaire orale en langue serbo-croate et il les nomme poésie épique des kraïchniks, et aussi comme un phénomène spécifique de la naissance, de l'évolution et du façonnement et propagation ultérieurs poétiques de cette poésie épique, dans les cadres des rapports mutuels et des liens culturels des peuples balkaniques. Vu qu'il s'y agit d'un phénomène d'origine relativement récente, en premier lieu des événements et des protagonistes chez nous au dix-septième siècle, avec un cadre historique assez restreint, l'analyse de ces chants permet de mieux comprendre le chant populaire, traitant les hauts faits des héros, celui des temps anciens aussi bien que sa vie et son évolution ultérieurs.

La poésie épique des kraïchniks se développait, sans doute, dans des circonstances spécifiques. Elle succédait, tout d'abord, à ces chants épiques, en langue serbo-croate qui avaient pour leurs protagonistes les héros d'autrefois (Malkočić, Djerzelez, Predojević, Sokolović et autres), pour former, au dix-septième siècle les figures de Mujo et Halil, de Mustaj-bey de Lika, Budalina Tale, Zuko Barjaktar, Arnaut Osman, etc., mais elle était pénétrée aussi des influences et des chants que l'on créait, en premier lieu, dans le milieu des haïdouques et des uscoques.

Nombreux héros des chants d'uscoques et d'haïdouques n'étaient pas connus. Les recherches historiques, visant à découvrir les personnages qui pouvaient être le prototype et l'inspiration du chant populaire, ont montré que nous possédons conservées de nombreuses données sur les héros et les événements chantés dans la poésie populaire. Quant aux chants des kraïchniks l'auteur s'est aussi mis à la recherche des personnages et de la réalité historique qui avait rempli le contenu des nombreux chants. Mais, il a fallu d'abord, se basant sur leurs caractères essentiels, établir une dénomination adéquate pour ces chants. La réponse était,

cherchée avant tout, dans les significations des vieux noms slaves: *krajište*, *krajina*, *krajišnik*, par lesquels on dénotait la région frontalière où il pouvait y avoir des guerillas, conflits, heurts périodiques ou permanents, et les habitants (au commencement on ne désignait par le nom de *kraičniks* que les commandants) possédaient des caractéristiques des guerriers toujours prêts. Pour cette raison, on concevait les termes de *krajina* et de *kraičnik* comme notions générales: de défenseur ou d'agresseur, de confinaire, mais aussi de guerrier, c-à d. de membre belliqueux d'une région, d'un empire entier.

L'analyse des événements qui se produisaient à la frontière entre l'Empire Ottoman et les pays chrétiens voisins, dans cette partie de celle-ci qui traversait notre pays, en premier lieu dans la teritoire le plus en saillie, quelque part où le nom de *Bosanska Krajina* s'est maintenu, les conflits étaient véhéments, mais là se formait aussi un rapport mutuel spécifique entre les adversaires de sorte que cette vie et ces accrochages quotidiens dans la *Krajina*, étaient devenus, en même temps, aussi une inspiration inépuisable au chanteur populaire, pour la création d'une série de figures de *kraičniks* et de leurs hauts faits, avec une création simultanée d'une éthique spécifique, tout cela en une forme artistique-linguistique qui aura une valeur plus durable qu'une simple chronique des événements.

Grâce à l'établissement des événements les plus fréquents et les plus importants, basé sur les documents connus relatifs aux conflits et à la vie de frontière, particulièrement à l'époque où la guérilla des *kraičniks* avait atteint son point culminant, au dix-septième siècle, ainsi que grâce à l'identification de la plupart des héros qu'on mentionne dans les champs des *kraičniks*, il n'était pas du tout difficile de conclure que le poésie des *kraičniks* représentait la part prépondérante de la poésie épique musulmane serbo-croate.

Nous rencontrons, en outre, le cycle des chants de *kraičniks* aussi dans la poésie populaire des Albanais, aussi comme une des parties les plus importantes et les plus caractéristiques de cette poésie. Par conséquent, la poésie épique des *kraičniks* peut être traitée aussi comme un phénomène balkanique commun, une interpénétration de la création poétique orale des peuples balkaniques.

Il ne suffisait pas, bien entendu, de confirmer historiquement l'origine de cette poésie épique sur la base des événements réels et autour des personnages qui ont été historiquement certifiés.

La poésie épique des *kraičniks* est également formée du point de vue artistique de sorte à représenter, à l'instar des chants des *haidouques* et des *uscoques*, une sublimation réussie de la vie populaire, à refléter l'esprit de son temps, mais elle nous donne des témoignages de son propre perfectionnement, de l'aspi-

ration collective, des créateurs et chanteurs aussi bien que des auditeurs, à réaliser la beauté requise de l'expression.

On trouve, bien entendu, parmi les chants des kraïchniks, particulièrement lorsqu'on compare les variantes particulières, ceux qui sont mieux réussis — généralement oeuvres de tels chanteurs (ou récitateurs) qui étaient en état d'offrir quelque chose d'une valeur durable, mais aussi des produits incomplets ou d'une qualité inférieure. Pourtant, dans la présent travail est présenté, de la façon la plus générale, l'ensemble des chants notés et publiés, pour en tirer ensuite des conclusions, en premier lieu relatives à la structure de motifs des chants.

Les chants des kraïchniks montrent une certaine spécificité par rapport aux chants des cycles des haïdouques et des uscoques aussi bien que par rapport au resta des chants populaires musulmans en langue serbo-croata. L'auteur a tâché de mettre en relief ces caractères particuliers: la langue, les lieux communs dans la description des héros ou de leurs manières d'agir, l'introduction des descriptions qui sont caractéristiques de la vie dans le milieu musulman, la tendance à enfilet autant d'événements que possible, ce qui pourrait être interprété comme un penchant à la prolixité. Mais tout cela ne peut pas contester le fait que les chants des haïdouques, des uscoques et des kraïchniks utilisent, au fond, les mêmes moyens poétiques et que la forme seule ne peut pas servir de critère pour décider si un chant est un chant de kraïchniks ou non. Il suffit de citer que les chants de kraïchniks de type dit «herzégovinein» (A. Schmaus) et les chants de kraïchniks albanais (*kangë kreshnike*) ne sont pas plus longs que les chants moyens des haïdouques et des uscoques. Pour cette raison, c'est le sujet des chants qui montre de la meilleure façon si un chant appartient au cycle de la poésie épique des kraïchniks ou non. La question de la forme ne peut que compléter nos connaissances sur les chants des kraïchniks, ainsi que sur les chants populaire épiques en général dans la création orale en langue serbo-croate et aussi chez les autres peuples balkaniques. Toutes ces constatations ont suggéré à l'auteur Mićović la thèse que, de la même façon qu'on avait donné aux chants populaires traitant des haïdouques le nom des chants d'haïdouques et à ceux qui s'occupent des uscoques — le nom des chants d'uscoque, il faut nommer ceux qui chantent les exploits des kraïchniks — les chants de kraïchniks.

L'auteur a consacré une partie de son travail à la considération de la poésie épique des kraïchniks en langue serbo-croate et des *kangë kreshnike* (chants de kraïchniks) albanais en vers decasyllabes, en mettant en relief le fait que c'est seulement la publication de ces chants qui nous a permis de les comparer les uns aux autres et d'en établir les spécificités respectives. Outre la mention de la Krajina et des principaux kra-

ichniks dans ces chants, il y a aussi des spécificités déterminées dans la poésie albanaise qui ont résulté des caractères particuliers de la vie albanaise dans le Nord partiarcal. Mais il y a également assez d'analogies, surtout en ce qui regarde les normes éthiques sont, de toute façon, le résultat des rapports mutuels et des influences réciproques de ces deux peuples dans le passé.

Bien que la vie et l'évolution des chants de kraïchniks na fussent couronnées de création d'une épopée (cette question a intéressé surtout A. Schmaus), ce qui, d'ailleurs ne fut le cas ni dans la poésie populaire en langue serbo-croate avec les chants de n'importe quelle période, nous avons, tout de même, obtenu un grand nombre des chants qui peuvent être rangés en un ensemble, à nombreux éléments similaires et communs — la poésie épique des kraïchniks.

En donnant un aperçu de son origine, son évolution graduelle et en comparant ces chants à ceux des autres peuples balkaniques, nous étions en état, utilisant les exemples de la poésie épique des kraïchniks, de tirer les conclusions sur la manière dont se forme le chant populaire et comment il parvient jusqu'à nos jours. Vu qu'il existait depuis toujours un vif intérêt pour la poésie épique serbo-croate, l'analyse d'un de ses segments, pris comme un ensemble spécifique, laquelle doit nous permettre de voir comment les chants populaires épiques naissent et ensuite vivent, l'auteur Mićović s'est déterminé pour la présentation de la poésie épique des kraïchniks, comme d'une partie importante de notre création orale populaire, considérant que cette poésie épique mérite aussi l'attention des chercheurs futurs.

ИНДЕКС ИМЕНА

- Абегзада 74
 Ага, Асан-ага, 43, 89, 152
 Ајка 74, 80, 126
 Ајкуна 79, 82, 137
 Алагин, Алага 58
 Алајбег, Ахмет 53
*Алајбеговић, Ибрахимбег, Пече-
 вија** 28
 Але 113
 Алибег 32
 Алибеговић, Алија 122
 Алибеговица 41, 42, 74
 Алибранти, Алија 60
 Алија 30, 31, 34, 41, 75, 98, 101, 113
 Алпл 116
 Алпл-ага 34
 Алпл-Башин 107
 Ана, Н. 58, 121
 Андро 21
Андрин, Никола 52
 Анџа (биргашвица млада) 130
 Анџелија 54, 84, 139
 Антунић, Грга 52
 Арагин 143
 Аран, Мехмедага 53
 Аран, Пашин, Ибро 65, 86, 90, 100,
 129
 Арнаут, Османе 53, 72, 86, 87, 89,
 136, 140, 141, 143, 145, 148, 158
 Арнаутовић 72, 168
 Арница, Мујо, 41, 42
 Асанага 36, 42, 43
 Асаначица 32, 70
 Ател, Агиница 41, 42
 Атлагин 69, 70, 113, 168
 Атлагин, Зуко 41, 42
 Атлагин, Мехмедбег 10, 70, 111,
 112
 Атлагин папа 53
 Аугустин, Томо 21
 Аурсперт, Криштоф 21
 Аурспрег, Херберт 21
 Ахмедбег из Варада 38, 97
 Ахмет 58, 83
 Ахметовић 48
 Ашик, Имер (Ashik Ymer) 143, 148
 Бабаметовић (Бабахметовић) 41, 72
 Бабахметовић (Бабаметовић) 41, 72
 Бабин, Алија, Прошић 48
 Бабин, Османага 90
 Бабин, Хусејин 37, 49, 50
 Бадањковић 68, 70, 156, 168
 Бадањковић, Солман 68
 Бадњевин, Бег („витешки турчин“)
 22, 53
 Бадњевин, Мустајбег 68
 Бајазид, Ага 28
 Бајо 74, 101
 Бајо Пивљанин 74
 Балин, Гајо 106
Балдо в. Божишић, Валтазар
 Бан од Задра 36
 Бан, Задранин 36
Бан, Матија 60, 133
 Бан од Врњке 105
 Бан од Јанока 143
 Бан од Сибиња 87
Бандуловић, Ј. 11
Бановац, Ј. 11
Бановић, Стјепан 69, 71, 72, 110
Баракковић, Б. 11
 Баринић, Смаил 107
 Барјактар, Адем, Рожајца 40
 Барјактар, Али 148
 Барјактар, Али, Беса 143
 Барјактар, Зуко 148
 Барјактаревин 17
Батес, Алберт, Лорд 55, 124, 125,
 131, 132
 Батотића (два) 106
 Баша, Ибраим 68
Башагин — Рецепагин, Савфетбег
(Мирза Савфет) 26, 48, 59, 67, 109,
 111, 124, 132, 166
 Башин, Б. 11
Башескија, Мустафа, Мула 32
 Бегзада 74, 99, 148
 Бегија 74
 Бенић, Иван 73

* Имена аутора дата су курсивом.

- Бего 74
 Берислав, Стефан 20
 Бергарифа сестра 30
Бехур (Брекуља Шимуне) 137, 140, 141
 Бешгревићи 17, 23, 69, 70, 132
 Бишћанин, Алага 89, 132
 Биширагић, Мухамед 68
 Благајац, Сулејманпаша 158
 Блажевић, Омер 36, 44
 Блидолика, Ајка 74, 80, 126
Богишић, Валтазар 7, 27, 28, 40, 41, 42, 43, 53, 60, 88, 89, 120, 121, 127, 128, 165
 Бојачић, Халиле 37, 69
 Бојичић, Алија 22, 30, 56, 69, 72, 98, 99, 104, 105, 108, 143, 168
 Бојичић, Алиле 102, 103
 Бојчића 69
 Ђојчић, Алија 90
 Бојчић, Делалија 69, 77, 99
Бона, Бено 41
 Боснић, Мемед (ага) 52, 90, 97
Браун, М. 126, 128
Бруеровић, Марко 32
 Будалина, Тале 50, 56, 70, 71, 135,
 Буд Алине, Тали 136
Будимир, Милан 26
 Бујаковић, Суљо 124
 Буљук Basha, Муји 136
 Буљубашаћи 17
 Буљубаша, Мујо 18, 83, 90
 Буњић, Ивко 9
 Буњић, Јана 88
Бутуровић, Бенана 46, 86, 92, 110, 124, 125
 Бућуловић, Ибрахим 90
- Варјачић, Стјепан, пл.* 122
Васић, Милан 26
 Везировић, Ахмедбег 124
 Велагић, Идризага 70
 Велагић, Омер 36
 Велагић, Селим 85
 Веселићева, Ана 42
 Видајић 107
 Вилић, Хусејин 35, 89
 Вињалић 103
 Вишњић 121, 129
Витезовић, Павле 10, 22, 25, 26, 71
 Војниковић, Ибреља 122
 Војниковић, Салко, Пезић 226, 48, 59, 124
 Војниковић, Црнко 122
Врамец, А. 83
 Врховац, Алија 53
 Вршић, Ибрахим 72
Врчевић, Вук 7, 26, 35, 38, 39, 40, 43, 44, 51, 53, 75, 76, 78, 85, 89, 91, 97, 99, 107, 113, 116, 118, 119, 120, 125, 128, 130, 132, 134, 162
 Вршић, Герим 44
 Вук 101
 Вук, деспот 11
 Вукадин, краљ стари 105
 Вукадин, Јаков 38
 Вукић, Петар 14
Вукмановић, Јован 165
Вулетић, Вид 43
- Газихусревбег 13, 51, 61, 106, 116
 Галиотовић, Грга 72
 Гарија, Халиле 155
 Гвозден 81
Гезман, Герхард 26, 29, 63, 128, 133
Главинић, Ф. 11
 Глумач, Илија 72
 Глумач, Лука 72
 Глумач, Османага 53, 72
 Глумчевић, Дервиш 89, 97, 99
 Гојсени (Х) анил 35, 68, 90, 124
 Голалија 99
 Градашчевић 106, 107
 Градашчевић, Салко 122
 Градишћанин, Бујо 21
 Грга 21
 Гргур 14
 Гребих 41
 Grosswein, Stjepan 22
 Грујица 38
 Гули (је) рмовић, Маре 42, 121
 Гундулић, Иван 11
- Данчетовић, Војислав* 135
 Даниел, Франкол 21
 Дед, Ђон, Љули (Ded Gjon Luli) 136
 Дели, Усеин 116
 Делибеговић, Ахмет 36
 Делишићуновић, Криптоф 22
Десница, Бошко 19, 22, 25, 26, 70, 73, 74, 109, 110, 111, 133
 Дервишевић, Ибро 48, 113, 121
 Дервишевић, Ходурагић 68
 Дервиш, паша 28
 Диздаревић (и) 17, 113
 Диздаревић, Абдулах 41, 89
 Диздар, Ага 32, 89
 Диздар, Мехо, Хасанага 53
 Диздар, Османага 136, 139, 141
 Диздар, Хамид 56
 Диздаревић, Мехмед 124
 Диздаревић, Мехо, 49, 52, 53, 70, 90, 91
 Дојчин капеган 74, 76
 Драгићевић, Тома 124
 Драгоман дјевојка 41

- Драшковић, Јурај 21
 Дрчић 106
 Дуждевић, Тадија 96
 Дукавин, Лека 145, 147
 Дукљанин, поп 8, 24, 81
 Думлика, папа од 136
 Дуракбеговић, Мухамудбег 111
 Дуракбеговић, Мухарембег 10
 Дуралџа 68
 Душан, Цар 8, 11, 23, 25, 167
- Берв Елез, Алија (Gjergj Elez Alija) 136, 143, 146
 Берселез, Алија 28, 38, 51, 56, 61, 64, 74, 87, 88, 106, 107, 137, 142, 151, 163
 Бето Башо, Муџи (Gjeto Basho Muji) 136
 Бонлагини 17
 Борђевић, Тихомир 93, 155
 Борђић, Ј. 11
 Булић Барјактар 36, 73
 Булић, Ибрахим 56, 58, 72, 83, 85, 105
 Булић, Нухан 87, 118
 Бумлагин, Златија 90
- Ејуб 125
 Елезагића (два) 49
 Елезовић, Глиша 135
 Елечковић, Муџо 30
 Енгелбрект, Вук 21, 83
 Еренлија 106
 Ердеџи, Петар 16
 Есадовић, М. 135
 Ешпергановић 136
- Жеравица 74
 Живана, слепаца 34, 129
 Жупић 13
- Загорка 41
 Заострић, Филип 70
 Zapruti, Injac 166
 Zanotti, A. 11
 Зећко 32
 Зибро Пештић, Алибег 52
 Зимер (Zumer) 136, 140
 Зирин, Мустафа 57
 Злата, Хаџи — Муминова 53
 Златија 36, 74, 83, 88, 89
 Златија, сестра Чеванаге 34, 88
 Златка 98
 Змајевић, Андрија 29
 Зогаћ 56
 Зорза, Марин 10, 111
 Зрински, Никола, бан 28
 Зринић, Османага 52
- Зүкић, Зүкан 122
 Зүкан Барјактаре 37, 72, 136
 Зүко 72, 141, 152
 Зүле 43
 Зулфикар 72
- Ибрахим 113
 Ибрахимага 10, 103
 Ибрахиме, Тале 49
 Ибро 113
 Иванковић, Мато 43
 Иванковић, Матонванантун 43
 Ивић, Алекса 19, 26
 Иво 30
 Имбро 43
 Имер (Ymeri) 136, 140, 144
 Иса-бег 13
 Исламовић, Бећир 49
 Исхаков, Ахмет 44
 Јагић Ватрослав 46, 50, 123, 128, 129
- Јаков 107
 Јана 130
 Јанковићах 61
 Јанковић, Гашпар 21
 Јанковић, Петар 21, 67, 142
 Јанковић, Стојан 52, 74, 80, 92
- Јанкула 41
 Јовићевић, Андрија 24
 Југовић 76
 Јукић, И., Ф. 36, 37, 38, 61, 109, 120, 121, 129
 Јүзсић, Бећир 122
- Казлић, Ибрахимага 41, 42
 Kasslitschitsch, Mustafa 67
 Капетановић, Риза бег 123, 124
 Капетановићи 17, 41, 73
 Капићић 113, 135
 Карабеговић Ибрахим (Ибро) 122
 Кара — Јован 103
 Караман, Димитрије 28
 Караџић, Вук 7, 27, 29, 32, 34, 35, 38, 39, 40, 43, 59, 60, 69, 75, 89, 92, 106, 107, 108, 110, 120, 128, 129, 135, 164
 Караџић, Стефан, Јоксимов 33, 34
 Кариманага 71
 Кариманага, Љубић 68
 Касум, Реброња 125
 Касумовић, Мустајбег 68
 Катарица, Мехо 141
 Кашић, Б. 11
 Качић Миошић, Андрија 103
 Келура, Ш. С. 32
 Kerçmarica Mara (Крчмарница Мара) 137

- Кесеџија, Милош 85
 Кесеџија, Муса 56, 87, 143
 Кладушанин, Мујо 99, 116, 137
 Кладушки, Мујо 98, 104, 116, 123
Клаић, В. 12, 25
 Кнез, Лазар 92
 Ковач 103
 (од) Ковача, Рамо 71
 Ковачевић, Алибег 10
 Ковачевић, Рамо 71, 72, 120
 Ковачина, Рамо 44, 71, 92, 94, 98, 99, 116
 Ковчић, Мурадбег 79, 80
 Контарини, Бироламо (Contarini, Girolamo) 87
 Колаковић 49, 122
 Колаковић, Мехмед 48, 58, 64, 93, 121
 Колаковић, Мухамед, Колак 48, 123
 Колаковић Пафер, 58
Колити, Ернест (Koliqi Ernest) 161
 Комлен, капетан 81
 Комљенин, Јанко 96
 Контарини, Бироламо 103
 Коњић, Алија 30
 Попчићева, Фата 41
 Корча, Мехмедпаша 158
 Костреш, арабаша 86, 104, 105, 123
 Котарац, Илија 124
 Крчмарица, Мара 130
 Краљевић Марко 34, 36, 38, 41, 56, 76, 77, 87, 92, 129, 137, 142, 143
Краснићи, Марк 135
Краус С. Фридрих, (Krauss S. Friedrich) 44, 45, 49
Крешевљаковић, Хамдија 16, 17, 25, 26, 59, 70, 73, 109, 110, 117, 158, 166
 Крешто (Kreshto) 150
 Крешто, Капетан (Kreshto Kapetan) 141
 Крешто, Харамбаша (Kreshto Harambasha) 137
Крстић, Б. 52, 165
 Крупа, Арнаутовић 70, 156
 Крчо Харамбаша 99
 Кулиновића (два) 70
 Кумајлић, Алага 48, 90
 Кумалић, Нухан 90, 124
 Kupa Devojkë (Ајкүна Девџојка) 137
 Кунарић, Омер 90
 Кунина Златија 89
 Күнић, Мехмедага 58
Куритечич, Бенедикт 14, 18, 25, 27, 28, 59, 116, 133
 Куртагић 69
 Куртагић, Нухане 53
 Курти, Донат 155
 Куртовић, Мухарем 48
 Куртић, Ахмедага 69, 168
 Кучевићи 106
Кушан, Ј. 56
 Лабутан 146, 147
 Лазаревић, Стеван, деспот 12
Лалевић, Миодраг 135
Lambertz Maximilian 155, 165
Латковић, Видо 28, 135
 Лика, Мустајбег 68
 Лимун 101
 Лички, Мустајбег 10, 17, 18, 22, 36, 39, 44, 49, 52, 57, 68, 69, 72, 73, 78, 87, 89, 163, 168
Лопашкић, Радослав 13, 18, 19, 25, 26, 64, 65, 67, 68, 102, 109, 158
 Љубовић (Бег) 32, 34, 36, 39, 41, 42, 43, 56, 93, 101, 108
 Љубовића кадүна 42
 Љубић, Кариманага (в. Кариманага) 68
 Љички, Мустајбег 98
Мажуранић, М. 112
 Мајетић, Хасан 48, 64, 123
Мал, Јосип 19
 Мали, Мехмедага 36
 Мали, Омерага 90
 Мали, Радојица 38, 143
 Малић, Јусуфага 53
 Малкоч 28
 Малкочић 18, 27, 28, 164
 Маљковић, Стипан 50
 Мамунић, Омер 43
 Мандушић, Вук 74, 78, 97
Маретић Тома 7, 46, 62, 81, 89, 101, 110, 125, 126, 128, 129, 132, 143
 Маријан 19, 55, 70, 84
Маринковић, Б. 60
Марјановић, Лука 36, 37, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 61, 62, 92, 109, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 132
Мартелини, Михо 29
 Маркета, из Пакоштана 10, 111
Mattei, I. M. 11
Матић, С. 121
 Матијаш, краљ 11
Матијашевић, Буро 52
Матијашевић, Иван, Марија 52
 Махмуд 17
 Махмутага 37
Меденица, Радосав 135
 Мебедовић, Авдо 55, 58, 124, 125
 Мекрић 56, 106
 Мердановић, Мујо 49
 Мерима 143

- Мехмед, султан 9
 Милановић Михајло 56, 57
 Милосав, кнез 55
 Миличевић, Михаљ 103
 Миклошић, Фрањо 27
 Милован 95
 Милутиновић, Симо, Сарајлија 62, 154
 Миљан 41, 42
 Мина од Костура 132
 Митровићи 74
 Мишовић, Драгутин 135, 165
 Михачевић, Ловро, фра 20, 161
 Миховчевићка, Ана 41
 Младеновић, Живомир 35, 60, 110
 Морача 101
 Морићи 106, 107
 Мостаранин, Мујо 43
 Мостарлија, Мујо 101
 Мочивуна, Вук 74
 Мркоњић, Петар 129
 Мујо 21, 32, 34, 43, 44, 54, 58, 64, 67, 75, 76, 78, 80, 81, 85, 88, 90, 91, 92, 95, 97, 98, 99, 100, 127, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 151, 152, 155, 156, 162, 163
 Мујо, челембија 42
 Мумин 69
 Муминага, стари 99
 Мурадага 68
 Мурат арамбаша 30
 Муратбег 78, 108
 Мурат, Сулејмане 36
 Мурко Матија 56, 58, 62, 121, 124, 125, 126, 127, 155, 156, 162
 Мурадага 68
 Муратбег 78, 108
 Мус-ага 32
 Мустајбег 30, 81, 82, 83, 85, 99, 101
 Мустајбеговица 30
 Мустафа 67, 69, 86
 Мустафа, сужањ 10, 21
 Мустафа и Фрањо, сужњи 10
 Мустафага 93, 103, 111
 Мустафа, крупски диздар 67
 Мустафић, Алише 99
 Муџић, Муро, Бишћанин 122
 Мухамед 68, 123
 Мухарем, Ђехаја костајнички 9, 21
 Назечић, Салко 74, 108
 Накић 55, 71
 Наметак, Алија 46, 47, 56, 57, 113, 123, 125
 Недельковић, Душан 164
 Непознати, Перашганин 29
 Нико Барјактар (Нике Барјактари) 136
 Нина од Костура 36
 Новаковић 165
 Новалија 106
 Новљанах 61
 Новљанић, Алија (Novlaniq Alija) 137
 Нукић, Ибрахим 44, 72
 Нукић, Осман 41, 42
 Нукица („дете“) 31
 Нусухага 21
 Нухан 99
 Нухић Барјактар 73
 Нухић, Омер 48
 Обадовић, Довица 135
 Обилић, Милош 77
 Огламућа Рамо 137
 Ограш, Хасанага 54
 Ограшић, Алија 37, 41, 42, 72
 Ограшевић, Алија 72
 Ограшевић, Хасанага 73
 Одобашић 113
 Одобашићи 17
 Ожеговић, Радован 20
 Олеснишки, А. 60
 Омер 41, 67, 83, 84, 140, 143
 Омерага 10, 21, 67
 Омерица 100
 Омерпаша, Ибро 113
 Омерпаша, Мујо 115
 Оришковић, Микулица 10, 22
 Орлан, барјактар 73, 87, 97
 Орлановић, Мехо 97
 Орлановић, Мујо 53
 Орловић, Бг. 49
 Осанага 41, 99
 Осјечки, Османбег 158
 Осман, 36, 37, 83, 87
 Осман, Алајбег 128
 Османагић, Мехо 89
 Османбег 37, 90
 Осмо, од Тимока 80
 Осман, Барјактар 82
 Остоја 72
 Охмућевић, Никола 11
 Ошперган 136
 Пава 130, 184
 Павечић, Лука 43, 45
 Павичић, Стјепан 25, 26, 109
 Павле 84
 Павловић, Лука 158
 Палмотић, Б. 11
 Палај, Бернард (Palaj Bernard) 155
 пан, сугарски 78
 Пангић Мирослав 27, 29, 32, 59, 60
 Панџић, Хусо 43, 45
 Паришковић 106, 128

- Parry, Milman* 55, 56, 58, 76, 85,
 97, 124, 125, 126, 131, 134, 142,
 162
 Патачић, Петар 9
 Паун, Харамбаша 36
 Паша, Асанпаша 107
 Паша, Гута 123, 124
 Паша од Беркота,
 Папалић 111
 Пашић 107
 Паша, Радослија 100
 Пеашиновић, Никола 20
 Пејмана 32, 89
 Пејановић, Борбе 59
 Перопевић, Миховил 73
 Пејки, Хасанага 158
Печевија, Ибрахимбег, Алајбег 83
 Пештић, Алибег 53
Plaku Qefanak (Стари Чевванага)
 137
Плана, Шефет 135
 Плочанин, Алага 85
 Подруговић, Тешан 92, 121, 129
Појкерг 126, 128
 Поповић, сердар 52
Поповић, Вук, Ришњанин 107
 Попрженовић, Османбег 68
Поповић, Милорад, Шапчанин 60,
 133
 Попрженовић, Османбег 68
 Посављак, Ибро 38
Росса, Нико, Велики 41
 Предојевићи 106, 116
Prele Memë Ujku (Прелъ Мем уј-
 ку) 136
Prengushi, Vincenc (Пренгуши,
 Винћенци) 155
 Приморац, Илија 98
 Приморац, Тадија 37, 95
 Протарић, Мустафа 30
Пуле, француски путописац 28
 Пушкарчевићи: Никола, Илија,
 Марко 58

 Рабата, Јосип 158
 Раде 82, 85
 Радивоје 28
 Раднић, М. 11
 Радовић, Сјимо 52
 Радоје 13
 Радојица 55
Радојчић, Никола 25
Радоњић — Јуричек, 165
 Радослав 55
 Радослија 100
 Рако 85
 Ракоција 118
 Ранчић, Петар 121
 Рамо 32, 94, 97

 Рамо, Бајрактар 107
Рачки, Фр. 19, 25, 26
 Рашко 92
 Реџеп, одобаша из Јасеновца 10
 Реџеп-паша 108
Ризај, Скендер 166
 Ризванбеговић, Алипаша 58
 Ришњанин, Хаџо 101
 Роса, С. 11
 Роснић, Стефан 87
 Ружа 140
 Ружица 89
 Русо 85
 Рустем, барјактар 107
 Rusha (Ружа) 137

 Сабини, гроф 73
 Сава, сужањ 21
 Сава од Посавља 97
 Салих (неки) 10,
 Салко 123
 Сандић, Јован 78
Сасин, А. 11
 Селимбеговић, Мехмет 119
 Сејано, Ивани (Сењанин Иван) 88,
 139
 Секел, Лука 16
 Селиха 32
 Сењанин, Иван 41
Сијарић, Фазим 125
Сијарић, Фамил 113, 125
 Сијерчић (и) 106
 Симић, Љ. 125
 Сиротан Алија (Siran Tin Alija,
 Syret Alija) 71, 90, 124, 136,
 137, 145, 148
Скенди, Ставро 154, 156, 161, 166
 Скендербег 144
 Скрадинаија, паша 53
 Смаилалџија, Мехо 44, 45, 49, 55, 56,
 60, 97
 Smi Nanic Serdari (Смиљанић сер-
 дар) 136
 Смиљанић 100
 Смиљанић, Петар 57
 Смиљанићах 61
 Смиљанић, Илија 22, 74
 Соколе, Халиле 151
 Соколовићи 61, 116
 Соколовић, Ибро 90, 106
 Соколовић, Мехмедпаша 61
 Сокољанин, Сулејманин 124
 Солиман, сужањ 21
 Џурић, капетан 48
Соркочевих, П. 11
 Стамболија, Мвјо 30
Steinmetz, Karl 166
 Стефан 108, 129
Стојановић, Љубомир 25, 34, 35

Сулејманпашин — Деспотовић,

Омербег 107, 115, 120, 121

Суша, Одобаша 99

Табак, Османага 122

Тале 21, 44, 70, 71, 79, 98

Тале, од Орашца 36, 116

Тале, на кулашу 98

Тали и Будит 136

Тале, Ибрахиме 53

Тале Личанин 52, 53

Танковић 73

Танковић, Осман 36, 72, 98, 135

Танковић 72, 73

Тануша 138, 139, 148

Тардић, Муратбег 18

Терзић, Л. 11

Тинтор, Нянко, Латвине 49

Тинодије, Себастијан 28

Томић, Јован 144, 162, 165

Томковић, А. 11

Топлица, Милан 77

Трубар, Стјепан 21

Трухелка, Пиро 155

Тузла капетан 106

Турјан, сисачки капетан 10

Батовић, Мурат 107

Батовић, Суварја 39

Бејфанага стари 99, 152

Бемин-ага 42

Берић, С. 133

Бетић, Осман (бег) 85, 90, 97

Бехајини 17

Боровић, В. 32

Бугрилли Везири (Quprilli Veziri)
137

Бугриллић 51, 106, 116, 117

Бустановић, Мехо 123

Угљанин, Салих 55, 74, 97, 125

Ујунковић 123

Улман паша, босански 28

Умић, Омер 48

Умер 58

Унгиад, Иван 16

Урошевић, Атанасије 24

Ускок Влаивода 99

Ускок, Радован 82, 83, 85, 116

Ускок, Радојица 85

Ускок, Лаван 99

(дели) Усеин 116

Фазлибеговић, Зијад 58

Фата 74, 85, 99

Фатима, 41, 86, 90

Фатима, паше од Беркота 100, 130

Ферад паша 14

Ферат паша 31

Ферхатагић, Адем 124

Ферхатвица 61

Фердинанд, краљ 16, 20

Феризовић, Зејнел, Ибричин 40

Фетић, Папа 125

Фирдус, капетан 37

Фјуљанин 55

Филиповић, Алибег 123

Филиповић, бег 37

Филиповић, Јаков 10

Филиповић, Недим 15, 25

Фортис, Абате 27, 32, 33, 120, 127

Фортић 55

Фоскарини, Бироламо 87

Франасовић, Петар, дум 41, 42,
43, 60

Франкол, Даниел

Франкопан, Вук, Тржачки 66, 67

Хабиб, роб 21

Хајке 74

Хајкуна 32, 74, 93, 120, 127; 131,
138, 147

Халил 44, 54, 58, 80, 81, 83, 87; 91,
94, 95, 96, 97, 100, 102, 105, 113,
116, 130, 136, 138, 139, 140, 143,
145, 148, 149, 152, 156, 162

Халил Мујагин 53, 68, 88, 90, 99

Халил, Мујин 86, 90, 100, 130, 131,

Халил Мујов 116

Халил Мујовић 98

Хамза 53, 100

Ханти, Антун 83

Харамбаша, Мустафа 67

Харамбаша, Стојан (Stojan Ha-
rambashi) 137

Харамбаша, Пајо (Paji i Haram-
bashit) 137

Харамбаша, Буро (Gjuri Haram-
bashi) 137

Хасанага 9, 41

Хасанагилица 33, 34

Хасанбеговић 113

Хасумовић, Мустајбег 68

Хацијахић, Мухамед 53, 113

Хацић 106

Херберштајн, С. 20

Hernizza bruder 67

Херњичах 61, 62

Херман (Hörmann) Коста 7, 39,
45, 47, 48, 49, 52, 60, 66, 67, 77,
79, 87, 91, 92, 105, 107, 118, 123,
124, 128, 140, 141, 158

Хиркић, Ахмед, „Пљиво” 122

Хојслер 63, 129

Холенек, Адам од 16

Хороз, Алага 122

Хоросовић, Мустајбег, Исамбег
68

- Храбрен, војвода 14
 Хрњица, Мујо 21, 36, 42, 50, 53,
 67, 68, 69, 71, 72, 76, 80, 96, 101,
 103, 105, 123, 168
 Хрњица, Мустафа 66, 79, 105, 140
 Хрњице (браћа) 39, 49, 53, 72, 81
 Хрњицин 51, 79
 Хрњица Халил 53, 88, 90, 91, 100,
 120, 124
 Хрњићи, Мујо 76
 Хрњићи, Омериша 100
 Хусо 45
 Хусејинага 67
- Церић, Алибег 124
 Церићи 17, 69, 70, 168
 Чернојевић, Иво 30
 Цигор, сужањ 21
 Црнчевићи 53
 Црнчић, Јусуфбега 53
- Чабеј, Енрем (Çabej Enrem) 145,
 149, 156, 165
 Чаушевић, Ахмет 48, 49, 122
 Чаушевић, Мехо 58
 Чеван 88
 Чеванага 34, 44, 53, 73, 150
 Чеванагићи 90
 Чеван, Ахметагић 122
 Чеванага Стари — Дедо (Дидо)
 72, 73, 97, 99, 116
 Чеванагић, Мехо 52, 58, 90, 98
 Челебић, Хасан 52, 53
 Челебија, Мустафа 125
 Челембија, Мујо 43
 Челембија, Мујо 30
 Ченгић, Смаилага 39, 107
 Ченгићи 106
 Ченгић, Алибег 58
- Ченгић, Османага 58
 Чета, Антон 88, 135, 142, 164, 165
 Четобаша Мујо (Cetobashe Muji)
 136
 Чубелић, Тертко 127
 Чубриловић, Васа 109, 156, 166
 Чуглић, Хасанага 41
 Чустовић, Осман 49
- Цанан буљубаша 118
 Цанга буљубаша 70
 Цафер, капетан 17
 Цаферовић, Цазинанин 122
 Ценерал, Матан 87, 97
- Шабан 38
 Шабан, сужањ 21
 Шабановић, Хазим 13, 15, 17, 25
 Шабих, Алија 48
 Шани Пашић 106
 Шале од Мостара 98
 Шаља, Демуш 135
 Шарац, Махмудага 52
 Шарић, Цвијан 74
 Шелмановић, Мустафа 21
 Шестокриливић 37, 38
 Шеховић, Осман 33, 34, 108
 Шилобадовић 103
 Шиловић, Мехмет 39, 40
 Шимун, Брежуља 80, 86, 88, 141
 Шишић, Фердо 160, 166
 Шкрљић, М. 35
 Шмаус, Алојз 24, 28, 62, 63, 65,
 66, 109, 126, 127, 128, 130, 133,
 134, 135, 155, 161, 162, 166
 Шуњић, М. 36, 37, 38, 61, 97, 109,
 120, 121, 128, 143
 Шпољарић, Миховил 124
 Sufflay, Milan 160, 166

Драгутин Мићовић
КРАЈИШНИЧКА ЕПИКА

Издаје
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Београд

Технички уредник
ТЕОДОР ВАСИЉЕВИЋ

Опрема и штампа
ИРО ПРОСВЕТА, ООУР ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ
Београд, Добрачина 30
РО „ДРАГАН СРНИЋ“, Шабац